121
20

अथ किरातार्जुनीयकाव्यस्य
माल्लिनाथविराचितघण्टापथ-
व्याख्या ॥

A-tha kirata arjuniya kavyarasya

कलापकमाह ततइति ततउपवेशनानंतरं धर्मात्मजो युधिष्ठिरः शरच्चंद्रकराभिरामैराह्लाद
कैरित्यर्थः पिशंगैः पिशंगवर्णैः गौरादित्वात् ङीप् जटाः विभ्राणम त एव तडिल्वंतं विद्युद्युक्तं
बुवाहमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा २ प्रासादे ति पुनः समग्रां संपूर्णां प्रासादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं संपदं
दधतं अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगं जनलोकातिशायिना आकृतेन्यत्रापि च दृश्यते वपुः
प्रकर्षेणाकारसंपदा संस्कृता नाम परिचिता नाम पि असहोदराणामन्यजन्मनाम पीत्यर्थः
संस्तवस्यात्परिचय इत्यमरः चेतस्सु चित्तेषु आर्द्रस्नेहार्द्रमभिप्रपन्नवह्यवत्वात् समासजं तं नगयंतं
मितियावत् दंशसंजस्वंजाशीत्युधात्वलोपः प्रसन्नाकारेषु सर्दः स्निग्धतातिभावः २ अनुद्धतेति
अनुद्धताकारतया शांताकारतया लिंगेनोत्कर्षणस्य वृत्तिं विविक्तोपस्तंभशांतामिति यावत् विवि
क्तोपूतविजना विद्वमरः तन्वंतं प्रकटयंतं आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः पुनःमा
धुर्यैर्शांतामिति निसर्गसौम्यतां विश्रंभोविश्वासस्तयोर्विशेषं भजतीति तथोक्तेनेमितेन
दर्शनेनैव कृताउपसे भाषासंभाषणं तमिवे उपसांत्वनमिति भासनादिसूत्रे ३ धर्मेति पुनर्धर्म
निवद्धं प्रीतीति धर्मनिवधीनी नामग्निहोत्रादीकानो एनः प्रसाददाम यछि दोछि प्रश्रुती
नांवेदानां श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नाय इत्यमरः प्रसूतिं प्रभवं सुखेनोपविष्टं ...निंतदभ्या

गमने तस्यभ्रने रागमने हेतुं परीप्सुर्जिज्ञासुः आप्नोतेः सं नो तादुप्रत्ययः आवधामी दि ताकारः अज्भो
पोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः अवभावे ४ अनाप्तेति अनाप्त पुरुषा पचये र कृत प्रत्यय संग्रहे दुरायादुभ
फलस्यसवीजी सस्यकारीत्यर्थः निर्धूतरजाहतरजोगुणा निर्धूत धूलीत्यत्र रजोगुणो धूलो पराग
विपर्ययो रपीति शाम्बरः एषाभावद्दर्पान संपत संपतिः लाभइति यावत संपादादि क्विपो भावार्थ
त्वात् वीतवलाहकायानि मेघायादि वो तु रि कृ सस्य संधि न्याः वृष्टे स्तु स्यात्तु पमा चकारः अनभ्र वृष्टिव
दतर्कितोपपन्नमेव दर्शनं सर्वस्याकस्यचि तश्रेयसो निदानमित्यर्थः वारिवहं तीति वलाहकोः पृ
षोदरादित्वात्साधुः ५ अद्येति ॥ अद्यक्रतूनां क्रियाअनुष्ठानानि कामान् दुहंती कामदुघाः फ
लप्रदा इत्यर्थः दुहवस्कघप्रेतिक प्रत्ययः घादेशश्च संप्रसघन्नमिदेवाः ब्राह्मणाः द्विजाभ्रजन्मा भूदे
वावाडवा विप्रब्राह्मणा इत्यमरः सताप्रीवः ब्राह्मणाधीयोघफलिता इत्यर्थः यद्यतः कारणं
त्त्वाप्यगते सति त्वदागमनेन निमितेनेत्यर्थः अस्मि अहमित्यर्थेऽव्ययं असीत्यस्मदर्थो
नुवादे अहमर्थेपीति गणव्याख्याने भुतागसि भवत्युचितः प्रसूनां पादप्रहार इति भेदरिना भि
दूये इति प्रयोगश्च आसंसृतेरासंसरात् पावत्संसारमित्यर्थः अभिविधाविति कव्यादसमासः
जगत्सुवहुमानपात्रं जातः सकलकर्मभूतं त्वदागमनं जेनकुगन्मान्यते इति भावः ६ श्रीमि

ति आलायो नेत्र लक्ष्मण इव लोकेगुरोस्ता वामोघमखिलं संदर्शनं श्रियं विकर्षति अघानि दुःखानि अप
हेति अहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः श्रेयः पुरुषार्थं परिरमोतिस्तव तिकीर्तितनोति किं वहुना किं
नकरोति सर्वं च करोति इत्यर्थः ७ श्रोतदिति हे भगवन् श्रोतन्मयुखे सुधाश्रावि करे हिम कृता
विंदावपि विषये न निर्वृत मनिर्वृतं नजर्थस्य नशब्दस्य प्सुयेति समासः मेच सुख लसनि योनिर्वृतिं सुख
मेति तथाश्रेतश्च समुद्गिरितं ज्ञातविवोग दुःखसकवंधु विरह दुःखं गोत्र बांधव ज्ञाति वंधु जनास्समाइत्यमरः समु
स्थसितीव प्राग्लिति वेन्मु स्वेच्छापूर्वं छिनुनि व्येति कारणे सहापि दायनि र्व्यतिकं यनादि शेषोक्तिः तद्कृतं तत्साम
ग्र्यामकिर्थं हि विश्वाबोकि निगद्यते इति ॥८॥ निरास्पदमिति ॥ प्रश्नकुतूहलित्वे निरास्पदं प्रागम नप्रयोजनप्र
स्नो निरास्पदमित्यर्थः आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः प्रस्ताव कार्थे हेतुमाह निस्पृहाणां मुखार्ह मित्यर्थः अ
स्मास्वधीनमायत्तं किमुनकिंचिदस्मतोलभ्यमित्यर्थः अधारतेवचिव क्षायां सप्तमी तथापि कल्याकरी
मस्मद्भितौ कहेतुमित्यर्थः निःस्पृहत्वे तः परार्थ्यादितिभावः कमोहगिरि इत्यादिनाऽस्मायेन्दुप्रश्न कृतस्ते
गिरश्चातुमित्यर्थः वसें मं सुखवाग स्यास्तीति मुखरीनिरं तरभाषी खमुखकुजेत्यो रावल व्य इति
रप्रत्ययः दुर्मुखे मुखरा वद्धमुखा विदमरः तत्क्रिमप्रत्ययः मुखरीकरोति व्याहरतीत्यर्थः निस्पृहस्या
पि तेवाक्यमस्मद्धितकरत्वात्पूतमित्यर्थः ॥९॥ इतीत ॥ इतीशमुक्ति विशेषरम्यं उक्तिवैचित्र्यम्यास्य
थात चो लवानुदारत्वेतामहामनानरेंद्रो द्वैपायनेन व्यासेन द्विपेत्यन्ते स्यानेय नाभूमियस्य द्वैपाय
नः सएव द्वैपायनः प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थेऽण् इत्यण् प्रत्ययः मुदरामर्थवतीं गिरमभिदधेउक्तः हृ हादीनाणौ एवं
ते कर्तृश्च कर्मण इतिवचनात् ॥१०॥ आदौ तावत्सस्यमाध्यस्य दोषमंगं परिहरति ॥ अगम्य गुर्वी

वतो गुणवतामित्यादिषु प्राप्यते तावत् तेषां कीर्तिभूषणं युक्तेन तु भयङ्करत्वम् इत्याशयः इति श्लोकेन क्रियते वर्ततामेतं
संग्रहीतुमिच्छतां चित्तेनोत्तेजः सन्नेतादृशः स्यात् तस्य प्रस्तयः जन्म वर्ततां शरीरिणां येषु येषु विषयेषु तुल्यरूपा एव विधा
वृत्तिर्व्यापारो गम्यते हि तत्तदुचितात् तदोषस्थानानां तस्मादेशांविशेषेन नियमेनाश्रयिहिताः ॥ ११ ॥ तथापी
ति ॥ तथापि तु तुल्यवर्तेऽपि हेतुस्वभावकीनैस्वर्यमेव दृष्टादस्मादेव नरम्यां खलत्वमिति खलप्रस्तयः ।
तवकमनमकावेक्षेनचनइति तवकादेशः गुणोपेः प्रकीर्तितं तेनमन्तेगम्यावर्जितं तमेकं दृष्यंनिद्वेषलस्य
यतेगम्याधीनोनिष्पन्नायते इत्यमरः न तु निस्पृहत्वं कोयं पक्षपातमाहवीतेति वीतस्पृहाणां विरक्ताय
नां मुनीनां जां सुमहत्त्वमपीत्यर्थः भवेतीति भव्याः साधवः भव्यागोपेतादिना सद्वैरं कर्त्रिरिप्यातः ते
षु पक्षपाता स्नेहो भवतीति न तु साध्यास्य तु गम्यते मतो भाध्यस्य भंजेकइति भावः ॥ १२ ॥ अथ गुणवत्स्य गुणव
तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुर्वोधमुच्यते त्यपि ॥ सुतानामिति ॥ पुत्रं तस्य राज्ञः धृतराष्ट्रस्य सुतानां किंमु
सुतानामेवेत्यर्थः गुणैः सुयोधनेनापि ता नातिक्रान्ता सम्पत्तीता एवेत्यर्थः कर्तरि क्तः अस्यसुतस्य गुणलेशोपि हे
तु पुत्राणां सुतानां स्त्रीत्यर्थः उपालम्भेकारणं यदस्ति यः धृतराष्ट्रो वा पुत्राणां वत्सलानि व्यक्तमेव तत्त्वानय
दि वयं सुतागुणाधिकारं तर्हि कथमसौ ह्री नत्वातकलाद्वैविषयाभिलाषो भोगतत्सौवलादृवल्ला
देयवास्याद्धिकल्पो मानयोरेवार्थो विसमुच्चयेइतिविरुद्धः मोहमविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तः
नकस्मिन्सर्वहेतुरस्तीत्यर्थः अवकारणकार्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥ अथ दारा तु उत्साहवर्ध
नाहृशत्रो होति सूच्यते ॥ जहाविति ॥ एवं धृतराष्ट्रस्य सर्वसिद्धिकथनं नहात् तु जहावेवेत्यर्थः प्रेषातिसर्गप्रा
तिकालेषु हेयाक्षेतिग्न्यकालेलोहानिकालः प्राप्तइत्यर्थः कुतः जौ धृतराष्ट्रः संशयस्य सदि हीकर

णादिषु तिष्ठते कर्णादीनां दुर्मतिवितः संदिग्धार्थनिर्णये तदेव नालंबतइत्यर्थः प्रकाशनस्यैव प्रस्वायो
ग्नित्यनिर्णये या माननेपदं तिष्ठतस्मिन् निति स्वयो विवादनिर्णेता ॥ तथाहि ॥ असाधुयोगाद्दुर्यन
संयोगाः जयान्तरायाः जयविघ्नकाः किं प्रमादिनीनां उन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्था
नानि पदंपदंव्यवसितस्थानं स्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्विस्यमरः नकेवलमर्थघातिनः किंतन
र्थकारिणः अस्यार्थं धृतराष्ट्रोपि दुर्वियोगात् दुःखेन स्पृतिइत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं शत्रोर नर्थसूचयित्वा
शोर्थसिद्धिं सूचयति ॥ वध्य इति ॥ रिपूणां समितौ सभायां सभासमितिः संसद इत्यमरः वध्य ताम
यां दुरात्मनो दुःशासनस्पर्शी संग्रहसाहस्यं मंगीकेत भैवस्तानितीत्यर्थः निरायधर्म्याधर्मादनपेतो धर्म
धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इत्यमरः धुरंधरं दधाने न कैश्चिपिधर्मोद्वयवलोके इत्यर्थः तथापि यत्
अविपसविनाशिन्य तएवरम्य गुणेषु विषयेषु परमुत्कृष्टं प्रेमाविष्कृतं दुःसहमिति सोढवतास्य
साधु कृतमिति भावः ॥ १५ ॥ विधायेति ॥ किंच पूर्वमेवलौकामुरखारतिर्यस्य तस्य अवरोपितापिन
इत्यर्थः भवतः छलेन कपटेन आलनेतित मालनीनः स्वस्यैवानर्थहेतुमित्यर्थः तं आलं विषयजने
भोगोत्तरं पदा तं रव इति खप्रत्ययः विध्वंसमपकारं विधाय प्रकाशितः प्रख्यातः लवलतिपीतयो स्तयं
मज्जामहतयोः सारः प्रकर्षो येस्ततयोक्तास्ते तव विद्विषः कृतोपकारा इव यत्कृतवं तद्वत् अपकारोप
पकारायैवसंवृत्तः यत्तेषामसौ जन्यं चास्म तेषां जन्यं च जगति सुव्यक्तमासीदित्यर्थः विभिद्य
मानस्यापि सुजनस्य चेदनदारुणइव गुणाः परिभवे एव प्रचुरी भवंतीति भावः ॥ १६ ॥ अथ प्रयोजनांतर
माह तन्वेति तव तत्वयेत्यर्थः कृत्यानीक हरी वह्नी ध्वरीत्री दिक्त्येणालभ्या प्राप्तव्या न च सुलभे सा

क विपक्षक्षत्रानुरपिवीर्यशौर्यमस्त्राणि अमीयादी निवलानि तेवीर्यी सैव देशे ज्यायान्‌ प्रशस्ततरः अ
धिंतरयावत्‌ ज्याचेतिज्यादेशः अतः प्रकर्षाधिकायविधि रूपायो विधेयः कर्तव्यः हि य
स्मादूरोजयश्रीः प्रकर्षेतंत्रा प्रकर्षप्रधानाप्रकर्षायत्तेतियावत्‌ तेनेप्रधाने सिद्धंते इति विग्रहः
वलिन एवजयोनतुदुर्बलस्येतिभावः ७ अथ त्रिःसप्तेत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं
वर्णयति त्रिरिति त्रिरावर्तितान्‌ सप्तवारान्‌ त्रिःसप्तकुलः एकविंशति कुलनार्थः त्रिसप्तश
ब्दयोः सुच्प्रत्ययेति समासः संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच प्रत्ययः ज
गजीपतिनां महीपतिनां तात्ररूरत्कविद्योपदेष्टा स प्रसिद्ध इत्यर्थः अतएव वयच्छ्लान प्रेक्षत्वं
तदुक्तं काव्यप्रकाशे प्रक्रांतमसिद्धभूतार्थविषयस्तत्सं देयपद्व्यदानं नापेक्षत इति
जमदग्नेरपत्यं पुमान्‌ जामदग्न्यः गंगीदिभ्योयञिति यञ्‌ यस्य भीष्मस्य वीर्यवधूतो विक्र
मोऽवभिभूतः अंबिकादिस्वयंवर इत्यर्थः तदा भंगसमये गुरूणां शौर्यादीनां प्रकर्षमति
शयमाधारवशात्‌ आश्रयाधीनं विवेदजज्ञे स्वविद्यायाः स्वाधीनेभीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधान
दर्शनादितिभावः सोऽतिपादपूरणे सपादपूरणे भूतार्थयो इति विग्रहः १८ यस्मिन्निति यस्मिन्‌ र
णीक्षेविषये अनीष्वरस्य भावः तेन कृतव्लीकः जनित वैलक्ष्यः दुःखवैलक्ष्ययो ली
कमितियादवः अंकोऽपि अनैश्वर्यमसाध्यं नन्‌ श्रीचीष्वरक्षेत्र कृपालानि पुनानामि ति

विकल्पान्नञः पूर्वपदस्यप्रकृत्यभावः तेन कृतव्यलीकः जनितवैलक्ष्यः दुःखवैलक्ष्ययो
लीकमितियादवः अंतकोऽपि पराभवं प्राप्तइव भीष्मस्य द्रोणस्य रणे दंतकोऽपि पराजित
इवास्तेकिमुतान्य इतिभावः सभीष्मोरणोद्धतधन्वा न आस्फालयन्‌ कस्य मनो भये
कप्रवणोभयेएकप्रवणमेकोत्सकं एवम्भगवत्समासः नकुर्यात्‌ सर्वस्यापि मनसि भयं कु
र्यादेवेत्यर्थः १९ स्रजंतमिति आजौ रणे इषुसंहतीः वाणसंघातान्‌ स्रजंतं
वर्षंतं मुंचंतं कोपज्वलितं कोपेन दीप्तं अतएव परिस्फुरंत्यो लोलाः अग्निशिखाग्रा
स्यवजिह्वायस्यतं तथोक्तं अंतवह्निं कालाग्निमिव स्थितं गुरुं द्रोणं वायुमाकाश
ध्येकः प्रसह्य तुसोढुं शक्नुयात्‌ न कोपीत्यर्थः एवंकिमिति तिष्ठ लिट्‌ परः निरीक्ष्येति
स्तरं भेणकोपि नानिरस्तधैर्य निर्विकारीच तत्त्वहे ये नतं तथोक्तं आकारेणोव परधे
र्यायहारिणामित्यर्थः आराधितजामदग्न्यः शुश्रूषितभार्गवं जामदग्न्यादधिगतशास्त्रर
हस्यमित्यर्थः राधेयं राधासुतं कर्णं स्त्रीभ्योठक्‌ निरीक्ष्य मत्योरव्य संस्तुतेष्वपरिचितेषु
संस्तवः स्यात्‌ परिचय इत्यमरः भयेषु पक्षपातः परिचये जाये तन्नेतरपि अस्मादि

भीयादित्यर्थः किमुतान्य इति भावः संभावनायां लिङ् अत्र जनितक्रियापेक्षाया समानकर्तृकभावः
पक्षयात क्रियापेक्षया तत्संभवात् निरिक्ष्येति सच निर्दिष्टः समर्थनीयः प्रधानोपसर्जनभावस्त्व
प्रयोजक इति वाक्यविवेककारः अत्र भयसंदेहरहितस्य मर्त्यो र्भयसंदेहाभिधानात् अ
संबंधरूपातिशयोक्तिरलंकारः २१ अथानेन तं स्वकरणीयमागमनप्रयोजनं पृष्टोनाह ययेति
ययाविद्यापाकरणेन सुदुष्करं तत्पस्यतः पश्चार्थी कर्मणो रो मेध तपोभ्यो वा तिचरणो तीति
ययाविद्ययां आमत्वयः आचरता पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेर्थः अतएव बलमा
वाप अप्रत्वया विविरिच्य यां आमत्वयः आचरता पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेर्थः अतएव बलमा
प्स्यापदि तेसाधनं पशुपतेर्वपूरूपं येन तेन कपिः केतने चिन्हं यस्य तेनार्जुनेनेत्यर्थः दुरापेन
लादितेसाधनं पशुपता यत्र स्वरूपं येन तेन कपिः केतनं चिन्हं यस्य तेनार्जुनेनेत्यर्थः दुरापेन
न्यस्य कुर्वि में विर्य तेजः समवाप्य एते पूर्वोक्तो भीष्मादयः उन्मूलिताः उन्मूलयिष्यते उन्मूल
यत संयितात्कर्मणि लुट् अत्र चिंता एव दिङ्नागमे पितस्यासिद्धवद्त्राभादित्यसिद्धत्वाण्णिर
टे इति णिलोपः वानिमित्तस्य वानिटीति निषेधात् तदुक्तं चिरावहृष्ठिर्उकहं तेश्च घलेदी
र्घश्चोक्तो यामिता वा चिराणीति इह प्रसिद्धिः तेन मेलुप्यते निरीणीत्यश्रायेव नि मित्तो विमानेति २२
महत्वेति हे महतः पमहत्वयोगाय समकर्यलाभाय महि मां महानुभावानां देवतानामिंद्रा
२६

दीनां आराध्यते अनयेति तां प्रसादयित्रीं भीमर्थः करणाधिकरणे योश्चेति ल्युट् वाही
प्रविद्यामिंद्रमंत्ररूपां सिद्धिं लक्ष्मी कार्यसिद्धिमिवेति विद्याया अमोघत्वोक्तिः प्रदानो
चिता दान यत्र भूतः फलभोक्तृत्वादस्य पाचतो क्तिः दानुभूपागतोस्मि रङ्गु इतीति इत्य
लवं तेभाषमाणं प्रसेदिवांसं प्रसन्नं मा पायाव द्रव स्थान्न वद्रुति कसुः तं मुनिं जिष्णुर्जयनशीलोर्ज्ज
नः ग्लाजिस्थश्चग्स्नुरिति प्रत्ययः कृजसाध्यानुतिष्ठेतिएवं रूपमजातशत्रोर्धर्मराजस्य स्वयमवि
दिष्करणीत्वादयं संज्ञावाक्यं प्रमाणयन् तदादिष्टः सन्नित्यर्थः अंतेवसन् छात्रइव छात्रांते
वासिनो शिष्यइत्यमरः विनयेनानो द्वत्येनोपाससाद २४ निर्यायेति अथवलकरणवद्रा ता
अग्निस्फुलिंगवदुज्वलादेव तासान्निध्यादिति भावः विद्याइंद्रमंत्ररूपा दिना दिरम्यात्प्रभातभा
स्कादर्कस्य बिंबादिवमहर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्यायं निर्गत्य सुमासेन त्रपूर्वकाले ल्यप् दीप्तिरर्कदी
धितिः स्फुरद्धिक सस्यद्यामिवपार्थाननमर्जुनस्य मुखं अभिपदे प्रविष्टा २५ योगंचेति योगपत
मायञ्जैहि तमया तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणं महिमानं योगं योगे ध्यानविधिं च योगः संहननोपायध्या
संगतियुक्तिषु इत्यमरः तपः प्रभावात् सद्योवितता रददौ चिरकालमन्नाद्यमपीति भावः येनयो

गेन तत्तेषु प्रकृतिर्महदादिषु प्रकृतिर्महान् अहंकारः मनः पंच तन्मात्राणि पंच बुद्धीन्द्रियाणि पंच
कर्मेन्द्रियाणि पंच महाभूतानि इति पंचविंशति तत्त्वानि अवभासे साक्षात्कारे कृते सत्यस्यार्जु
नस्य चक्षुः रक्षि चिराय समुन्मीलेव कृत्स्नमिथि तमिवे तु सूक्ष्माकोपि महान्न रविना ज्ञानभंजनः त
त्त्वावभासाम्भीरायां धस्य हृष्टि त्वामं इवाभवदिति भावः २६ आकारमिति आशंसित आख्या
तामह त्वाभोऽनेकश्रेयः प्राप्तिर्यं नेतद्योतकं महाभागपसूचकमित्यर्थः अंतःकरणशब्देन
तदृतिरूत्साहो लक्ष्यते तदनुरूपं तदनुकूलं उत्साहादन्त्याख्यापारक्षमभीत्यर्थः आकारं मूर्ति
र्त्ति दधानेतमर्जुने मुनिर्विजयादये विजयफलके तप समाधौ तपोनियमे समाधि निमेध्या
ने जिते सैव समर्पना इतिविश्वः निद्याजयिष्यन्निद्याजयितुमिच्छुरित्यर्थः ल दृश्ये वेति ल दृ ल
ने नेत्यर्थः योगेनविव
रसि षेति समयस्य इति वक्ष्यमाण मुखास्त्रा ॥२७॥ अने नेति ॥ अनेन स्यापदिष्टेन नेत्यर्थः योगे नविव
रसि षेति स समयस्य इति वक्ष्यमाण मुखात् २७ अनेनेति अनेन स्यापदिष्टेन उपात्तशस्त्राग्रहीतायुध एव सन्
तेजा निजोपदर्शीपर स्मै अस्य धन परस्य पुरवेशाश्रय धन्नित्यर्थः
जपोपवाजाभिषवे स्वाध्याया नशान स्थाने मुनीनामाचारमनुष्ठानसमाचरस्मनुतिष्ठ ॥२८॥ क्षत्रय
विशेषेतपः सिद्धिरित्यादाविने तन्निदर्शयन्नाह ॥ करिष्यस इति ॥ यत्र शिलोच्चये गोत्रभिद इन्द्रस्य प्रसत्तये
प्रसादानिसु दुष्कराणि तपांसि करिष्यसे च्यारु शिलोच्चये रम्यशिखरं ते शिलोच्चये गिरिमिंद्रकील रूपे
अभिगात्रमित्रियावास्य लेशैलशिलोच्चयाइ समरः ह्याभिघः गुह्यकोपस्कः अनंतरं एवास्य पुरः प्रादुर्भावात् २९

प्र इति निर्दि शः स्वगादप्रयासेनेत्यर्थः नेष्यति प्राप यिष्यति ॥२९॥ इतीत्थं नरेंद्रसनुमर्जुने चुकाशन
उक्तवतस्यर्थः वर्तमानसामीप्ये भूतेपि वर्तमानवत् प्रयोग स्तिरोधानस्याविलंबनेसू चनार्थः तेन म
हर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवे अंतर्दधे भावे लिट् राजराज्ञो यक्षराजः राजाप्रभौ नृपे च्ये क्षत्रिय
क्रवोरितिविश्वः तस्यानुचरः पूर्वोक्तो यक्षोऽस्य मनेरादेशः साक्षात् तद्धनमिव सयक्ष स्तमर्जुनाधि
ष्ठितप्रक्षश्रुधितस्थो प्रा प्रत्यर्थः स्यादिष्टव्यासेनव्याख्यासस्यातेरतं ॥३०॥ कृतेति ॥ सपृष्टप
न नोयक्षः हेता न ति कृतप्रणामः सन् व्याहृत्त सांत्ववादैरुक्तोप्रियवचनेव्याहृतेउत्कीर्ल्पनमिर
मरः जिष्णो अर्जुने जात स्पृहो जातानुरागः सन् सख्यासुहृदीव अत्यामित्रेसरव्या सुहृदिस्मरः
संप्रसादं विश्रंभं विश्वासमीयाय तथाहि सतां सधूनां योगः संगतिराशु विश्वासयति हितेसामान्येन विशे
षणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ३१ अथेति अथो सन्नाससूर्येण दयायपुनरुन्मायाविहीय
मानांस्त्यज्यमानान्तमःप्रतिकारेणाक्तिः रहद्युतीन्सोवरीक्षोतनार्थीतिनार्जुनेनोदयायक्षीय
सेविहीयमानान् रहद्युतीद्रजनेकलुक्षिप्रकाशान् पूर्ववत् विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमर्जुनेऽ
नुसंधेयं पांडुसुतान् युधिष्ठिरादीन् दुःखेन कष्टेन कृत आललाभः नुत्यर्त्तिर्यस्य तत्तथोक्तं
तेषां विवेकत्वात् कथंचित्तल्लब्धोदयमित्यर्थः तमःशोकांधकारश्च तमोंधकारे स्वर्भानौ तमः
शोकेगुणांतरत्यक भयजापीति विश्वः ज्ञानेभेदं प्रपदेतेषां विवेकत्वात्कथंचित्तल्लब्धोदयमिति
भीतमितिभावः अत्रतमः शब्दस्य श्लिष्टत्वात् श्लोषानुप्राणितेयमुपमा ३२ असंशयेति असं

दिग्धं असंशयं यथा तथा आलोचितं कार्येण अनुक्तो निरस्त इति लक्षणहेतूक्तिः उदविद
द्वात्राद्याज्ञीभ्योऽन्यतरस्यामिति निष्ठानत्वं कार्यगौरवमाध्यानीरस्त इत्यर्थः तथापि प्रेमगा
म्भीर्यत्वात्सख्येन करत्रालस्यानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः समाश्लोकभागी किं यमाणस्त
स्य प्रेम्णा तु स्वदुःखत्वे भवतीति भावः सर्ववैक्लव्यं दुःखमेवातिभारो दुःखातिभारोऽधि अतिभार
भूतमपि दुःखमित्यर्थः तन्मनो मिलितेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिः तुल्याद्विभागादिव सर्वी
कृतं प्रेमकतानं समविभागं देवत्यर्थः वस्तुतस्तु विवेकाद्देवेत्यर्थः पुनर्विभागमपहरणे तस्य हे
तुलोललक्षार्थमनुवाद इत्यदोषः लघकः मे नेतमः यथैकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्य
मानेन महतापि भारेण लघकः मन्यते तद्वदित्यर्थः ३३ अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणमपि शोकं विवे
को निर्जिगायेत्याह धैर्येणेति धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यास
स्य भवत्तीकस्य तिरोभवः विश्वासतया श्रद्धेयवचनेनेत्यर्थः अरातिप्रभावात् अरातिहेतुत्वत्वी
त्रादसह्यात् मन्याः क्रोधाद्धेतोः तथार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वंतरं विशेषणमुखेनाह प्र
धानः सुतेऽर्जुने वीर्यसामर्थ्यं च न लोके इत्यादिना यश्रीप्रतिषेधः विद्वत्सु ज्ञानवत्स्विव तिया
वत् वेदशास्त्रज्ञ रीति वैक्लव्यं कोऽवस्था देशः तेषु पार्थेषु सशोकः स्थानं स्थितिं नावाप ३४

तानिति तान्पार्थान्स्य कृतवत् शर्म सुखं शर्म शर्मेति सुखानि चेत्यमरः तद्धि सम्यक्शर्म दुःखेन जिति
नञ्समासः भूरिधाम्नः तेजस्विन इति हानिहेतूक्तिः चतुरस्तान्पार्थान् वासरस्य भूरिधाम्नश्च
तुरोपमान् प्रहराणिव विहाय सक्ता राकोद्यमूतमेका ताम्रीभूतसत्वरायादयः कृतादिमिति
तिचार्थकर्मधारयः प्रेरणायादिशब्दे तिग्रणे इति शाकटायनः कृष्णा विभावरी कृष्णपक्षरात्रि
र्ध्वांतमिवके सांद्रा पदीमपदे ३५ तुषारेति साह्वीपदी विलोकनेऽनेर्जुनावलोकने
ऽक्छभावाऽमनभिप्रायाविस्फुटाभिप्रायापीत्याख्यावत् भावोहितात्क्रियाचेष्टाभूत्याभिप्रायजं तु विस्मि
मरः मेगलमं गभीरुः मेगहावनेमी [illegible] तास पर्यश्रुणी परिगताश्रुके बाष्पवृत्त इत्यर्थः अत एव तुषा
रलेखाकुलितोत्पलाभे हिमबिंदुसहिते दीवरसन्निभे इत्युपमालंकारः लोचने मीलयितुं नाविषेहे न श
शाक अश्रुणो हृस्सावरणकलेपि तन्निपातस्यामंगलत्वान्निवर्तके निमित्ते न सा न चकारेति ३६
अकृत्रिमेति इंद्रभूर्ज इंद्रजोऽर्जुनः क्रियमाणे निरहंतः कृत्रिमः [illegible] तस्थिरिति क्रि [illegible] भाणे त्यामि [illegible]
तात्त्वितः प्रेमैव रसः अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामं अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरादिनात्वभिरामं रामयरमणीया
अर्पितहार्दि विलोभयतीति दृष्टि विलोभिप्रियमित्यर्थः हृष्टे दृशाने नपुंसके भावोक्तः मनःप्रसादः प्रसन्नोम
नश्रुत्यर्थः सोंऽजलिरेव त्युपमितसमासः तेन मनःप्रसादोजिनापार्थिसाकपार्थे पंद्यं बलमिव पश्यतीति त्व
पतेर्द्वत्रानिकामम तिप्रायेन जग्नाह रामार्पितं पार्थेपार्थिक्षेमाय जवतीहेगमः ३७ धैर्येति वसवि

४२ पनकृत्यग्रहणं पुंदंस्वलत्वद्योतनार्थं निदाघसिंधुः ग्रीष्मनदीव निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्यो
तनार्थं धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कलत्रहतमसा हृत नैर्मल्याद्यो भंगमितेत्यर्थः राज
पुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी अतः क्षात्रं युक्तमेव वक्ष्यतीति भावः निनिरुद्धा वाक्यो द्रोयं निरुद्धरो
दनं सलनकं दहीनस्वरं अयतयोः कृतीन कृतवीद्वोः क्रियाविशेषणयोः विशेषणसमासः क
ष्टात्कथंचिदिति वक्ष्यमाणमुवाच ३८ भग्नामिति यंकमूते पंकोपामिते भूतं ष्मादौपिरा
चादौम्याव्य सत्योपमानयोरिति विश्वः द्विषद्भ्रानिशावकपदं भग्नादुह्णरामितिभावः
संभावनायोग्यतां गौरवमितियावत् भूतिसंपदमिव भूतिभस्मानि संपद्दीत्यामरः दी
द्धरिव्यनठद्धारकस्त्वमितिशेषः आधि[illegible]द्विषां दुःखाधिदीतपसामापसिद्धेः सम्यक्सि
पर्यंतमस्मद्विना अस्माभिविनेत्यर्थः पृथग्विनेत्यादिना विकल्पात्पंचमी मरं[illegible] उन्मनीभूः अस्म
[illegible]द्विरहं दुर्मनामास्यादित्यर्थः दौर्मनस्यतपःपरिपंथित्वादितिभावः माङ्गीत्याशीरर्थेलुङ् न
मा[illegible] योगे ङागमप्रतिषेधः अनुन्मनाः उन्मनाः संपद्यमानः उन्मनीभूतः अभूततद्भावे
च्विः अरुर्मनश्चेति रहो रजसां लोपश्चेति सकारलोपः अस्यच्वौ वितीकारः चीकारः लोपः ३९
अथानौ त्सकवदास्यार्थस्तपसः सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह [illegible] यशः इति यशोधिगंतुं कीर्तिलब्ध ४२

मितिशेषः सुखस्य लिप्सया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम तिवर्त्तितुं अतिक्रमितुं वा अमानुषं कर्मकर्तुमेवेत्यर्थः
अभियोगभाजामभिनिवेशवतां अद्भीभिमानवतां इतियावत् अनुत्सुकानाम दुर्मनायमानानामेवेत्यर्थः सिद्धिः
पूर्वोक्तयशः दुःखाद्यर्थसिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकांतेवांकं उपैति तत्तस्मादस्माद्विरह दुःखमातपः सिद्धे
सोढव्यमितिभावः ४० अध्यास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तयः प्रवृत्तिं प्रथयितुं अरिवनिकाचतो वक्ष्यतीत्यरू[illegible] दृष्ट
य[illegible]तिलोकमिति विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रियजातेः संबंधि जयशीलं जेत्रनदेवन्त्रे
जेत्रशब्दात् त्रजंतात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽणुप्रत्ययः ऊर्जो बले दीप्तिर्वी ओजो बले च दीप्तौ चेति विश्वः तदेव
वसुधनमिति रूपकालंकारः मुसन्नपहरन् अरिभिर्निराकृतस्य कृतः क्षत्रं तेज इतिभावः किंच विजयैकवृत्तेः
विजयैकजीवितायाः क्षत्रियस्य विजेतव्यमिति स्मरणादितिभावः वृत्तिर्वर्तने जीवन इत्यमरः तेजस्विता यात्तेजस्वि
न्याः इतिभावः तेजसः प्राधान्यद्योतनार्थं भावः प्रधानो निर्देशः प्रियेप्राणानिव प्राणसममित्यर्थः अभिमानमहंका
रं निघ्नन्खंडयन् तेजः स्विनां प्राणहानिः सप्राणहानिरितिभावः ४१ अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणान्व्ययेष्व
पीत्याह व्रीडेति पुनः प्रामजनोपनीतः सृज्यमाने नउपनीतः साधित इतिभावः प्रापितः प्रापित इत्यर्थः तथा
पिसेशप्रकुलसंभावितकुल्ये तिभावः व्रीडानतैः जुगुप्सितवृत्तांतश्रवणादितिभावः नृपैर्दृश्योतरस्यैः केदृश
न्न आहोस्वित्कथंचिदभ्यस्येसशू[illegible] भः श्रावयतामपि दुःसह कि मुतानुभवतामितिभावः इसे [illegible]
व्याख्या अन्यथा च व्याख्यायते आप्तजनोपनीतो जातिकृतः संशयः कथमिदं अन्याय्यमुपेक्ष्यमितिविचा

४३ र्यवीक्षनेते ऊर्ध्वग्रसितकर्मदर्शनादिति भावः नृपैः सभास्थैः क्रुद्धराम प्रपन्नांगीकृतः गोत्रकहेतुमाध्य
स्येरुदासितव्यमिति बुध्वाऽपि चेक्ष्यत इत्यर्थः पक्षद्वयोऽपि प्रपन्नकृत्यत्रासेन नापनीतस्य पदार्थभूतस्य
विशेषणगत्यर्थहेतुत्वोक्त्या काव्यलिंगमलंकारः प्रार्थ्योपितानभूतं वितानसमग्रुच्छ्रोचनदृश्यपु
क्ते क्षमादोवृत्तमभूतं प्रापयतीति स भ्रेत्रिषु अस्त्री वितानमुच्छ्रोचनमित्यमरः द्विविकीर्णवितानमपिदि
गेतलग्नमिति भावः वितत्य प्रार्थितं यशः समूहन्निव संकोचयन्निवेक्ष्यते क्षत्रा आराधिपरिभूतस्य कृतः
कीर्तिरिति भावः ४२ वीर्येति पुनश्च वीर्यान्येवाचदानानि तत्कृतान्यकर्षः कृतास्कंदनः प्रय
कृतपराक्रमाद्भूताविक्रतादृश्यमरः अभूतामविद्यमानामिवेति अतोऽप्यसत्वमुत्प्रेक्षते तत्वनकुर्वन्
पुनश्च होवशेषादिनोतेऽर्कलिखामिवायतीनाभूतरक्षोहस्तांप्रयामक्षयंदेध्यानाथं कुर्वन्निति
पुनःप्रहोवशेषादिनोतेऽर्कलिखामिवायतीनामुत्तरक्षोहस्तां प्रयामक्षयंदेध्यानाथं कुर्वन्निति
श्रोतिपूर्णोपमुपमा अदितिनिराकृतस्य कृतार्थिरावस्थानमितिभावः ४३ प्रसह्येति पुनः शौरेः शत्रु
मिरस्माल प्रसह्यप्रयुक्तः आचरितोपयोनीकारः परिभावः केशांबरकर्षणरूपः स्मर्तुं सप्ताक्षः
अधिकर्तुं अनुभवितुं किमुतयस्य स्मरणमपि दुःर्दः सन्कृताक्षि दमित्रवाल्लवणमहारइवलाहि
रणादुःखात पुनर्नवीनविपन्नइत्यर्थः ५ पंक्षुप्सत नल घ्राणपिशुष्कमितिभावः दुःखं संतप्तमनेनो ४३

बपदार्थः मेहृदये नविकरिष्यातिव्रणामिति भावः दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशांतमायमपिदु
खहेतुं पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः अत्र शोषादिविशेषणे सेपाघ्रणघमप्रकृतार्थमतीतः समासो
क्तिरलंकारः ४४ पुनः प्रकारांतरेण मुन्युपद्वीपपतिप्राप्तइत्यादिविभिः श्लोकैः तत्रवक्ष्य
माणप्रत्यभिज्ञानहेतुविशिनष्टि श्रीमिमानस्य व्यसनात्भ्रंशात् व्यसनेवि पदिभ्रंशे दोषेकामजेकोप
जे इत्यमरः दंतव्यसनादंतभंगाद्दंतीवोसह्यविकारवैरूप्यप्राप्तः अतोनप्रत्यभिज्ञामत इतिभावः एव
मुत्तरत्राप्यनुसंधेयं पुनश्च द्विविधतप्रतापेनोत्तारितेतिरस्कृतमुरुतेजः प्रतापायस्यसतथोक्तः अतएव
रक्तनाकीर्णशरन्मेघच्छिन्नोष्मरूक्षादिभमसूजवस्थितः तद्देवाप्रत्यभिज्ञायमानः सत्यः मध्याह्नसूर्यमं
धावरणविकथं चित्सत्राभिज्ञायत एवेत्याशयेनोक्तम् अरिरितिव ॥४५॥ सद्रीडेति पुनर्निःक्षिप्त सहर्षी
मि क्रियाशन्यहात्सव्रीडमदेरवदुरिवस्थितैरुत्प्रेक्षामूढत्वापदुनिभाग्यामंदाइत्यमरः अत्रेरहार्थेना
वभासमानोऽनप्रकाश्यमानः पूर्ववन्नेवमितिभावः किंतुयत्राःस्यादेकतोः क्षीणजलेष्वोऽस्येव स्तदाभासप
ताल्सरशाह्वलसहरामाकारमभिपन्नः प्रातश्चस्थितः इत्युत्प्रेक्षातस्याश्च क्षीणजलाल्पवाप्यहुपमाय
संसृष्टिः ॥४६॥ दुःशासनेति ॥ दुःशासनेस्यकतरमर्षणात्मर्षस एव रजोधूलिः मालिन्यहेतुत्वादि व
तिभावः तेनवीकीर्णविनिक्षिप्तैरतएव चिन्ताक्षैरिव स्थितवतां युधाकृमसहप्रायहादनाथैरिस्थि
स्थितैरिवसुतुत्प्रेक्षामन्यथाकथमिदंदृशेतिभावः किंतुभाग्यनाधेदेवमात्रधारणेनान्यथास्वरूप
मपिलुप्यतेतिभावः एभिः परिदृश्यमानो रसंयमितैरितिभावः केशैः शिरोरुहैः कुत्सितं वस्तुकदर्थमा

४२ यंवीक्षनतेऽकुग्रसितकर्मदर्शनादितिभावः नृपैः सभास्थैः कृधूणामपन्नोगीकृतः गोत्रकहेतुमाध्य
स्येरुदसितव्यामिति वृध्याउ चेष्ट्वत इत्यर्थः पक्षद्वयोपिमपलक्ष्यत्रासजनोपनीतस्य पदार्थभूतस्य
विशेषणगत्यर्थहेतुत्वोक्त्या काव्यलिंगमलंकारः प्राग्व्योचितानभूतं वितानसमम्बुल्लोचनम्रव्यंपु
क्ते क्ष्मादोवृत्तभूतं प्रापयतीति समेत्रिषु अस्त्रीवितानमुल्लोचनमित्यमरः दिग्विकीर्णचिताननमपिदि
गंतलग्नमितिभावः वितंतमपीतं यशः सम्मूहन्तिवसं कोचयन्निकेयूरेखा आराम्रिपरिचूतस्य कृतः
कीर्तिरितिभावः ४२ वीर्येति पुनश्च वीर्यान्येवाचद्दानानितस्य कृताक्रमर्शः कृतास्कंदनः पृथ्य
कृतपराक्रमाद्भुताविक्रमता इत्यमरः अभूतामविद्यमानामिवेति अतो व्यास्त्वमत्त्प्रक्षते तत्त्वनकुर्वन्
पुनश्च होवशेषादिनोतेऽकेलिखामिवायतीनामुत्तरकोहस्तोप्रथामक्षयंदे घ्यनाथ कुर्वन्निति
श्रोतिपूर्णोपमुपमा अदितिनिराकृतस्य कृताश्रिरावस्थानमितिभावः ४३ प्रसह्येति पुनः शरैः शत्रु
मिरस्याल प्रसह्य प्रयुक्तः आचरितोयोनीकारः परिभावः केशांबरकर्षणरूपः सतुं सभायाः
अधिकर्तुं अनुभवितुं किमु तयस्यस्मररणमपि दुःदुःसनकृताश्रि दमित्रवाल्गुरापाप्रहार इवत्वाद्दि
रणाद्दुःखात पुनर्नवीनविध्यन इत्यर्थः ५ यं पुष्यत नलद्यापिशुष्कमितिभावः दुःखं सन्तमनं ष्या ४२

षपदार्थः मे हृदये नविकरिष्यतित्रणमितिभावः दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः प्रशांतमायमपि दुः
खहेतुं पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः अत्र शोषादिविशेषणेः सेपाधूणघामध्वनार्थमतीतेः समासो
क्तिरलंकारः ४४ पुनः प्रकाशीतरेणमुन्मुद्दीपयतिप्राप्त इत्यादिविभिः श्लोकैः तत्रवक्ष्य
माणप्रत्यभिज्ञानहेयविशिनष्टि श्रीभिमानस्यव्यसनात्तद्भ्रंशात्तव्यसनेविपदिभ्रंशेदोषेकामजेकोप
जेइत्यमरः दंतव्यसनादुत्तभंगादुत्तीवोसह्यविकारंवैरूप्यंप्राप्तः श्रुतोनप्रत्यभिज्ञामत इतिभावः एव
मुत्तरत्राप्यनुसंधेयंपुनश्च द्विषतप्रतापेनोतारितं तिरस्कृतमुरुतेजः प्रतापोयस्य सतथोक्तः अतएव
रक्षनाकीर्णशरन्मेघछिन्नोस्मरूपः श्रीदिमहलेवस्थितः तद्देवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः मध्याह्नस्तु मे
घावरणेपिकथंचित्स्वरूपाभिज्ञायतएवेत्याशयेनोक्तंश्रादिरिति ॥४५॥ सश्रीरितिपुनः निष्क्रियतुहोश्वि
मि क्रियाशून्यहातस्वश्रीरुमंदरपदैरिवस्थितेरुत्प्रेक्षा भूतात्यावदुनिभाग्यामंदा इत्यमरः अस्तेरहार्थेना
वभासमानोनप्रकाश्यमानः पूर्ववत्तु नेवमितिभावः किंतु यशः क्षयादुत्तः क्षीणजलेघ्योऽर्णव स्तदाभासय
तीत्यक्षरशः अवलक्षणामाकारमभिपन्नः प्राप्तइवस्थितः इत्युत्प्रेक्षातस्यांश्च क्षीणजलार्णवाभ इत्युपमाय
संसृष्टिः ॥४६॥ दुःशासनेति ॥ दुःशासनेस्यकतेरमर्षणश्चमर्षस एव रजोधूलिः मालिन्यहेतुत्वादि
तिभावः तेन वीकीर्णं विनिक्षिप्तैरतएवविनाक्षैरिवस्थितवक्तं युधाकुमसत्प्रायहादनार्थैरिस्थि व
स्थितैरिवस्तुत्प्रेक्षा अन्यथाकथमियंदुर्दशेतिभावः किंतु भाग्यनाशेदैवमात्रशरणेरन्यथा स्वरूप
मपिलुप्यतेतिभावः एभिः परिदृश्यमानेरसंयमितैरितिभावः केशैः शिरोरुहैः कुत्सितं वस्तु कदर्थं अ

४४ त३

मिदं येदेव स्तु प्रयोजनं निवृत्ति स्थितिस्समरः कोः कत्तस्तुरुषोऽस्मीति कुशाद्य स्य कदाद्देशः कदर्थीकृतौ ग
हार्थीकृतौ व्यर्थीकृतौ वीर्यशारौ शौर्यं बलं यस्य स तथोक्तः इस्यैं पूर्वविलक्षणस्य सपूर्वमेवधनंजयोऽ
सि कश्चित् कश्चित्कामं वदनं इत्यमरः स एव स्येन्मेव म स्मानु पश्य इतिभावः ॥४६॥ अथायमुपसृत्योदाजन्म
ते ॥ स इति ॥ सतत्त्राय त इति सजंक्षत्रियकुलेष्वपीति योग विभागात्क प्रत्ययः एषोदरादित्वात्पूर्वपुस्या सु च्छोपः
अथवा क्षात्रिरिति किं दृष्टो तोपपदात्क प्रत्ययः क्षत्रे जातः क्षत्रियः जाताद्य इति प्रत्ययः कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकं कर्म
ण उक्त्र प्रत्ययः उक्तं स्थितो यावयार्थः कथ्यते सत्तां साधूनां सहते इति सहः पचाद्यच् त्राणस्य सहः त्राणसहो
रक्षाक्षमः स एव क्षत्रिशब्दवाच्यः तथा यस्य कार्मुकस्य कर्म तुरंग क्रिया तु शक्तिरस्तीति शेषः तदेव कार्मुकं कार्मुक
शब्दवाच्यं अन्यैवेत्तोः शब्दो रूव्यानात्यन्त्रे त्यर्थः एवं स्थिते द्वयं हि विद्यातुलं द्वाविमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दविरर्थः अ
शब्दवाच्यं अनैवेतो शब्दोऽनुरव्यानात्यन्त्रेऽस्यर्थः एवं स्थिते ... अर्थः जातं जातो जन्म स्विति
फले पूर्वोक्तावयवार्थशून्यामिति भावः अर्थजा त्वस्या मिथ्येयसामान्यजातिमात्र इति अर्थः जातं जातो जन्म स्विति
विध्यः वहन्कर्तयन्नस्त्वारहतामकुलत्रिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा तस्मात्सत्त्वमसत्‌दक्षणेनोल्लदेया त्वानंमो
चयस्वेत्यर्थः ४८ अपत्वकृणा अपि नो जीवेयुरिसाहवीतेति हे पार्थ वीतेजसोऽनिः प्रभाः संनिध्धिमात्रप्रोषाः सन्नामा
जावणीस्ताः भवद्भुतेन्त्रवताकरिष्यमाणात्र्यासेसा यो भक्तवद्भूतिभवत्प्रसयः भूतिमभ्युदयमवेक्षमाणास्त्वदीया
गुणाः सामान्यदुःखाः समदुःखभाजइव नेऽस्माकं स्वरूपतो वीतौजस्यादिसाधर्म्यं जनाज्जंतइत्युपमासा च समानदः
रवाइवेत्युत्प्रेक्षाया वीतेजस्त्वादिसंभाविकियानुप्राणितेत्युत्तसंदेहं ४९ तथापि ममैकोऽयं भार इत्यत आह शास्त्रिष्यन्न व
णा इति समदात्सुद्धाहान्यान्न तु दौर्बल्यादितिभावः रिपुभिः शास्त्रिष्यमाणेऽमतएव प्रमादान्नागेषु जेद्रैः स्नेहभाहिगजाना
गा इति वैजयंती सुरानूनखरं प्राप्तिसत्केसरं सटाजटाकेसरे यो रित्यमरः द्वेगं द्रुमिव स्थिते त्वामियं धूः कार्यभारः ४४

ति समरसिंहस्य आदित्यं दिनश्रीरिवयोग्यतमा निवाहतत्येत्यर्थः संभावनायोग्यतां क्रियासिध्द्वरितेरर्थवतीं सफलां
करोतीति तेपुमांसं सत्तुस जातो अधिरूढा अधिरूढावतीक त्रीरिकः ५० सर्वेनिर्व्यवसायस्य लक्षणत्रिय इत्या
दिनादोषरू क्तः संप्रतिव्यवसायिनो गुणमाह करोतीति यः पुमान् शत्रुजनादितरजनाद तिरिक्ता
मधिकां सर्वातिशायिनीमित्यर्थः संभावनां योग्यतां क्रियासिध्द्वरितेरर्थवतीं सफलां करोति
तं पुमांसं सत्सु सभासु सभासमिति संपद इत्यमरः पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे सति स्मृतिः
नयेति पूरणीसंख्याहि त्र्यादिसंख्यानेसमुपेति अद्वितीयो भवतीत्यर्थः तस्मादसाधारणार्थतामाय
त्वया पिमहान्तुत्साहोऽस्या स्थेय इतिभावः ॥ ५१ ॥ अथ द्वाभ्यां सुलभविपक्षस्तस्य विजयाय प्रोत्सितस्य ...
नस्य कर्तव्यमुपदिशति प्रियेषु हि तिहे पार्थ प्रियेषु मास्मु विषयेऽपि पन्नेः कारणाद्विना स्वचिंत्यमानेः अ
कस्मादेवाशंक्यमाने पैविद्येते ततः क्वामं खेदे इति जयाय प्रवात्तस्य तव संबंधिनां तेषामद्यानां व्यसनानां दुःखेनो
व्यसनेन खद्यमिति वैजयंती मद्यवान्द्रः योऽस्मान्त्रि रूपास्पत इति भावः विद्यातं निवारणं क्रियातकरोतु
आशीर्षि लिङ् लोटाशीरर्थे लिं ङ तस्मादस्माद्धिंतया चेतः खेदापितवं जयार्थिना त्वया अन्यथा त
दसंभवादितिभावः भोगा इति असंबाधोऽसंकटो विजन इत्यर्थः संकटं नानसंबंध इत्यमरः त्रीवोनि
वीधः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वे विवक्षायां विशेषणसमासः तस्मिन्नसंबाध शिवे यदि देशे चित्ताय

चिरं एकश्चासौ चरश्चेत्येकचरः एकाकी वसन् प्रमादं प्रज्ञादोर्वच्यंमागाः इणोगालुङीतिगादेशः
नचतिस्पृहस्य ममापि किंचित्करः प्रमाद इति वाच्यमित्याह मात्सर्येति मत्सर एव मात्सर्यं द्वेषरागस्ने
हः ताभ्यामुपहतानेनो रागद्वेषदूषितस्वभावानां पापानसां निमानोसि साधकेषु सज्जनेषु विजयेषु स्व
स्वेति विकुर्वते अत्र प्रमादनिषेधलक्षणप्रमादरूपकारणस्यानर्थप्राप्तिरूपकारणस्य व्यतिरेकका
रण समर्थनात् वैधर्म्येण कार्यकारण समर्थनरूपोर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ५३ निगमयति
तदिति तत्तस्मात्कारणाद्धाश्रमहर्षेकस्य नेकुर्वन्न तपस्यन्नित्यर्थः नोऽस्माकं मनोरथान्सफली
कुरुष्वैवेदिनिर्यतनेनास्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः प्रार्थनायां लोट् किंच कृतार्थं कृतकृत्य प्रत्याग
तमेवत्वां त्वामद्वितीया त्वामादेशः त्वतनयोरूपपीडास्ते नोपयीरच्छेत्र सप्तम्यां चोपपीडरुध
कर्षश्च इति णमुल् परिरब्धुंकामो यस्याः सा परिरब्धुकामास्मि आलिंगितुमिच्छामीत्यर्थः तुं
काममनसोरपीति मकारलोपः प्राकाम्यंसिद्धैः प्रवलसद्धालिंगनमपिनमेप्रीतिदं इतिभावः ५४ उदितिता
तिसोऽत्रसोऽर्जुनः इति श्रेयजन्सनस्यापहैन स्त्रियापायच्चसेन्या द्रौपद्या उदिति तामुक्तां नवीकृतः पुनरु
द्धाटनेन तथा प्रत्यर्पितः अतएवोद्धाहिता मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवो यया तां वाचमासाद्य
उराकर्येत्यर्थः उदीचीकाष्ठा दिशास्तु ककुभः काष्ठाइत्यमरः आसाद्य तिग्मरश्मिरिव प्रभां दिदीपे जज्वाल ८५

चुक्रोधेत्यर्थः ५५ अथेति द्विषः शत्रून् पुरः पश्यन्निव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येनारोपितासमंत्रमाहिता
हेतिसहतिरायुधकलापो यस्य स तथोक्तः हेतिर्ज्वालांकुरायुध इति वैजयंती लोऽर्जुनोरम्यः सन्नपि अभि
चारः परहिंसा प्रयोजनमस्याऽभिचारिकीं प्रजनामितिठक् तोक्तिर्यांगतः अभिचारकर्मणिनियुक्त इत्य
र्थः मेत्रइवरम्यः प्रकृष्टारमणीयो भीषयत इति भीषणो नंद्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः बहुविभारप्रवीतमंत्रः प्रयोगा
दिमेदादिवसोप्यवस्थत्रेदानत्रिभिः भीषणोव भूवेत्यर्थः ५६ उत्क्रमप्युधारोपणं विद्रावन्न प्रस्थानमाह
अविलंघ्येत्यादि परैः शत्रुभिरविलंघ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत् अमोघाकर्षणमित्यर्थः किं
च प्रथितरवो ज्यागुणध्वनिः कर्मचवाणमोक्षादिकं यस्य तत्कार्मुकं चोद्वाहन् इत्यन्वयः तथा आरीणां
दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतो आहवेष्वनिरतित्वादस्येतिभावः निर्गतस्त्रिंशद्भ्योंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः
उप्रक्रयेसंख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानात्समासोन्तः तेनयुक्त इति निस्त्रिंशगुजोसल्लद्भिवेत्या
दिनाडिप् महेषुधी महानिषंगो इषवो धीयेते अनयोरितिविग्रहः करणेतिकि प्रत्ययः तूणोपासंगतूणी
र निषंगा इषुधिर्द्वयोः तूणीयां खङ्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टय इति ५७ यशासेति किंच गोत्र भिदाख्यक्षतीः
वज्रप्रहारं घ्राणिस्वोइव साहसं भवादीतिभावः महसास्वकोत्याव भासेव मूर्त्तिमत्याकी त्यविमुक्ताउ सिरोदधा
तस्माच्छादयन् सरत्नैरत्नसहीतमत एवज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकं ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालाहकपुत्राव्धेधरा

त्मस्विति वैजयंती दिवौंतरमिव नभसो मध्य। वस्थिते अंतरं परिधानीयवाह्यस्त्रीयेतराभ्नि क्किवेन
ध्येप्रकाशोचेति वैजयंती कवचं चोद्वहन् ५८ अचकेति सोर्जुनः अलकाधिपभवनस्य लक्ष्मणदर्शितम
तएवाशिवे निर्वाधे उर्वीधरवर्त्मनि हिमवन्मार्गं प्रति संप्रयातुं प्रतिष्ठमानः क्षरणान्बाष्पहृशो वियोगः
रवातसाश्रुणे त्रारणांतपोभतों द्वैतवनवासिनों तपस्विनों [illegible] हृदयानि समाविवेश खेदयामास लक्षर्थः
खातसा… अंगतपोभ… द्दिष्टोर्यत्हुंदुभिध्वानमनुजगृरनुदध्वनुगाय
५९ अनुजगुरिति अथामाशादिशः दिवि जवदिव्ये दिगा… किंच अनिभताश्रुलोचनावलायां च
तेचिर व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्विततेने पुष्पदृष्टिश्चजानिष्टेत्यर्थः किंच अनिभताश्रुलोचनावलायां च
कूलयावीचयस्ते एवबाहवो यस्य सत थोक्तः वेलाकूलविकारयोरितिशाश्वतः पयोधिः स्फुरंतीमुज्झ
संतीहषी स्यदमानां चमुंवे प्रियामिव संतारसूपंकपायिष्यत्तिचकथायितुमिवेत्यर्थः चटः शोयेचे त्यि
कारात क्रियार्थ क्रियायांत्प्राद्विलिंगसर्वं चेदेवकार्यं प्रवर्तत्वादस्यतिभावः अत्रविशेषणसाम्यसाम्यो
दप्रस्तुतस्यगम्यत्वात्समासोक्तिरलंकारः तत्रप्रस्तुतयो। भूमिसमुद्रयोः प्रतीयमाना नायकाभ्यां
भेदेभदलक्षणा तिष्पायोक्तिवचादालिंगनोक्तिरितिहरस्यमेवमतिशयोक्तिरनुप्राणितासमासोक्तिः प्रिय
कथनास्वेहजुज्जीवयंतितदंगभावं भजतइत्युभयो रंगांगिभावेन संकर इति विवेचनीयं ६० इति श्रीमहोपा
ध्याय कोलाचल मल्लिनाथ सूरि विरचितायां किराताजुनीय व्याख्यायां घंटापथसमाख्यां तृतीयः सर्गः ३ श्रीः

ततइतिततः प्रस्थानानंतरं जनप्रियः सोऽर्जुनः कलहंसमेखले कलहंसमेखलपसितसमासः अमत्रकलहंसा इवमेखलेति
तिविशेषणसमासः कुजेतीकलहंसमेखलायस्यैस्तां सहपाकेन वर्त्तत इतिसपाकानिपक्कानि तैः सस्यैः राहितैः
संपादितहर्षां हृतेव कृपणोयस्याः तांसहपावनोप्रियामिवोपजनं जननसमीप उपजनं असखी समग्र समीपार्थे
व्ययीभावः उपासस्याद उपगत्वानुउपमालंकारः १ विनम्रेति सोऽर्जुनो विनम्रशालिप्रसवौघशालिनी
रवतशालिफलत्वामशोभिनीरपतपंकानिलयकाः सरसरोरुहाशंया त्रासियाभूताः तथोक्ताउपान्यनीजुता
अर्जुनं प्रत्युपहारी भूताः हारदुराप्रियः पूर्वोक्तहारकुर्सेपदः याभूताः उपसीमग्रामसीमासु विमत्ता
र्थेऽव्ययीभावः समासोतव विधेरनित्यत्वादनेनेति समासांतो नभवति केचितु अपव्यपेधाकर्हिनेच्छयुर्बा
गमेमागिही मनीत्यादि नपुंसक प्रयोगदर्शनात् नपुंसकादन्यतरस्यामितिविकल्पात्साधुरित्याहुः स्यहीन
कृत्रिमाभ्रुवः जात्यादकुत्रोहुत्यादिना त्रुक्रत्रिमार्थे डीप पश्य ब्देनंदप्रत्रसर दुरोघुतादस्त्वे नारोप्य माणस्यो
पापनस्य प्रकृते नंदत्तक्रियापयोभीलासविगणामालंकारः २ निरीक्ष्यमाणाइति विस्मयाकुचेराश्चर्यरसावि
ष्टेरत एवोन्मीलितानिपर्यामेवलोचनानि येषां तैः सरोभिर्निरीक्ष्यमाणा इवस्थिताः कृतःप्रियाहृष्टिवि
लासः विभ्रमः शोभायाभिस्तास्तथोक्ताइति मनोहर हेतूक्तिः विभ्रमः संशये भ्रांतो शोभायांच्चे तिवैजयंती
सफरीविवृत्तयोमत्सी स्फुरितं स्यार्जुनस्य मनोजहुः ३ तुतोषेति सोऽर्जुनः सवारिजे वारिरुणीकलम
स्यशालिविशेषस्य शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमीत्यमरः रमणीयस्यभावः रामणीयकं योषधा
कुरूपोत्तरसाहूज् ततस्तस्माद्धिकं तुतोष अनुरूपसंगमात्त्वादितिभावः तथाहि सदृशं नैमनुरूपसंगमेयोग
समागमे लब्धे सहृतिरुतिशेषः प्रकर्षेत्तर्क्षीं योग्यसमागमनिमित्तांउत्कर्षसंपदे अनुरूपस्तमिनंदि

५६

तुं कोनार्हतीति सर्वोप्यभिनंदत्येवेत्यर्थः सामान्येन विशेषस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥ नुनोदेति
आविष्कृता प्रकाशिता फेनसंततिर्यस्य तत्तथोक्तं अवास: किंजल्कविभेदः केसरावगमोऽयेन तत्तथो
क्तं कृतः उच्चकैः रुच्चैर्यथा तथा विरुतेन पाडीनेन नाम स्पविशेषेण परा हतमाहतं सहसत्वं हृः पाठी
न इत्यमरः पयःकर्तृ तस्याऽर्जुनस्यस्य तत्पद्मिनीगतं तद्गोचरमित्यर्थः वितर्कसंशयं नुनोद स्फोटयामा
स पाठीनप्रहतत्वात् किंजल्कापायजलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशंका निवृत्तेत्यर्थः अत्र निश्चयोत्तरसंदे
हालंकारः ॥ ५ ॥ कृते ति सोऽर्जुनः शिविस्थलमायतागहतादिनेदिनलीपमाने नेत्यर्थः भीतत्वव्शानै:
शानैः शांतरयेण अन्यथोर्मिलेखानुदयादिति भावः वारिणाकृतां कूर्मयः पंक्तीसपवरेखा राजयोयं
स्यतत्तथोक्तं तरंगा अस्य संजातास्तरंगितं भंगितं मध्यं स्रोतो मे दूकूलं तद्वद्विपाहूभ्रमिति उपमा चेकारः
स्य तत्तथोक्तं तरंगाः अस्य संजाता तरंगितं भंगितं तन्मध्ये ... सिकताशर्करे राभ्यां चेति अणप्रत्ययः तोयोत्थे
समुद्रयोषितो नदीनां सिकतास्या स्तीतिसैकतं पुलिनं सिकताशर्करे राभ्यां चेति अणप्रत्ययः तोयोत्थे
तत्पुलिने सैकतं सिकतामयं इत्यमरः निरीक्ष्य मेरे तुबतोषह ॥ ६ ॥ ततस्त्रिभिः श्लाहि गोपीवर्णयति म
मि नोरमेति पूरणि सर्वण प्रत्ययः फूवोरंतरं प्राप्तिते मध्ये निवेशितमित्यर्थः बंधुजीवकं बंधुककु
ष्पं बंधुकोबंधुजीवकमित्यमरः अलक्तताम्रस्य लाक्षारसरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रियाशोभया
समानयंती समीकुर्वती श्रियं साम्यं परिष्ठां कुर्वतीत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः नवेति मनोहानिवेशाः
स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः पयोधरोपरितः स्तनयोः समंतादित्यर्थः अभितः परितः

५६

त्रि७

समयानिकषा हा प्रतियोगे द्वितीया च इत्यतः इति द्वितीया तुहु रातं बालातपारुणमरविंदजं रजः
परागं सर्पता प्रसरता परिभ्रमंजनः कुत्रकेन स्वेद्रुमेन चकासयंती चकास्तेरयंताद्धतोः हीए अलंक
रणमप्यलंकुर्वती तत्रापि विकृतेति भावः ॥ ८ ॥ कपोलेति पुनः कपोलभ्यो यिपदचतसकौलस्तावि
लोचन विषाविभूषयंती आभरणस्याभरणमितिभावः कलमस्यगोपायतीतिगोपिकाः शा
तिगोश्री राबुलप्रत्ययः नीशीष्यपोहोः छुते नार्जुने नमार रदः कृतार्थश्रियाः भावः कृतार्थतालाफल्यं
लतलोऽयं एव च नेस्यपुंवद्भावो वा कल्यात मेने अमानिमन्यतेः कर्मणि लिट् मारदः सहेतियो
गविभागादिति भावः ॥ ९ ॥ पारनाइति ॥ पश्चिमात्यासौ रौद्वे विविशेषणसमासः ॥ अपरराशब्दस्यार्थः पू
र्वादिक पश्चिमं नभ इति वत् एकदेशिशब्दस्यैकदेशशब्देन सामानाधिकरण्याद्देकदेवदेशे पर्यवसा
नेन तु पश्चिमरात्रेरिसैकदेशिसमासः तद्विधायके पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दग्रहणात् अतएव
वाहा सर्वैकदेशे सादिनो न समासो नापि तस्यापि पूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादिति प्रकाशवर्षस्यैकदे
शिसमासमेवाश्रित्यसमोसांतमहात् तन्मुखं गावश्च रंत्यत्रेगोचरोगवांजग्धिस्थानं वनं पश्चिमरात्रो योगो चरज
स्मादुपारताः सेनिवृताः जवेन गोभवं पतितुं धावितुं अपारयंतोऽशक्नुवंतः प्रस्रुतपीवरोधसो वत्सस्मरणा
त्स्रवपीनाः ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः ऊधसोनङ्गीति स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमितिनियमात् नान
ङादेशाः ऊत्सुकावत्सदृक्केदिता गवांगणास्तमर्जुनमीक्षणोत्सुकं दर्शनलालसं चक्रुः स्वर्गेऽप

४२ मृणालपत्रेच धवलिमुजले लक्षद्वत्यो स्त्रियां पुंसि गौरिस्तु मयत्राण्यमरः अत्र स्वभावव्याख्यानमलंकारः स्वभावोक्ति
रलंकारो यथावद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात् ॥१०॥ परीतमिति ॥ सोऽर्जुनः उक्षावजये उक्षांतरभंगे सति जयश्रिया प
रीतमुच्चैर्नदंतं क्षतसिंधुरोधसं रुग्णसरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिं अवयवोपचयं दधतं गवामधिपं महो
क्षं सविस्मयं सप्रीतिमतद्दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा ददर्श ॥११॥ विमुच्यमानैरिति ॥ हिमानीविशदैर्हिमसंघातशुभ्रैः हिमानी
हिमसंहतिरित्यमरः इंद्रवरुणेत्यादिना ङीप् तत्संयोगादानुगागमश्च गवां कदंबैः कलापैः मंथरं मंदं विमुच्य
मानैरपि किमुताविमुच्यमानैरितिभावः शरन्नदीनां संबंधिभिः शरद्ग्रहणं प्रावृट्निवृत्युपलक्षणं तत्पुलिनाप्य
र्शनादितिभावः पुलिनैः कर्तृभिर्गलद्दुकूलैर्जघनैरिव तस्यार्जुनस्य कुतूहलमादधे आहितं ॥१२॥ गता इति
ति ॥ पांडवोऽर्जुनः पश्चात् गता गवां सहजन्मानः सोदरास्त एव बांधवास्तान् गतान् पश्चपुरोदराभिमानवत इत्य
र्थः गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु वनेषु गृहाभिमानिन इत्यर्थः आर्जवविधेयतेजोभिः पशुप
भिः कृतानुकंपाननुकंपितानिव स्थितानुत्प्रेक्षा ततो विधेयानित्यर्थः गां पांतीति गोपाः गोपालकाः अतो
नुपसर्गे क इति कप्रत्ययः तानुपधेनु धेनुसमीपे समीपार्थेऽव्ययीभावः ददर्श अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणितास्व
भावोक्तिरलंकारः ॥१३॥ अथ चतुर्भिः [struck] वल्लवीनर्तकीसामान्येन वर्णयति ॥ परिभ्रमदिति ॥ मूर्ध
जा षट्पदा इव सुपमितसमासः सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात् परिभ्रमद्भिश्चलद्भिः मूर्धजैः षट्पदैराकुलै
स्तैः दंता केसरा इवेति पूर्ववत्समासः स्मितोदयेन अदर्शिता ईषत्प्रकाशिता दंतकेसरा येषां तैस्तथोक्तैः च
लत्कुंडलरश्मिरंजितैः चंचलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैः अत एव नवातपामृष्टं बालातपस्पृष्टं य
त्सरोजं तद्वच्चारुभिर्मुखैरुपलक्षिता ॥१४॥ निबद्धेति ॥ निबद्धेनानुबद्धेन निःश्वासेन विकंपितोऽधरो या

सां तास्तथोक्ताः अत एव प्रस्फुरितैकरपल्लवा इत्यर्थः एकेति संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये विस्तार्थत्वं सप्तपर्णे
दिवत् इति कैयटः लता इव स्थिताः देवादेकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके संभवादुपमैवेयं नोत्प्रेक्षा
किं च व्यपोढानि विपरिवर्तितानि पार्श्वानि येषु तैः प्राणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः अंगहारांग
विक्षेप इत्यमरः विकर्षणैर्मंथगुणाकर्षणैः अपवर्तितत्रिकाः संवलितत्रिकाः यद्यपि पृष्ठवंशा
धारे त्रिकमित्यमरः तथापि विवर्तितवौ लक्ष्यते ॥१५॥ व्रजेति ॥ व्रजाजिरेषु गोष्ठप्रांगणेषु अधिकरणस
मीपे व्रजगोष्ठाध्ववेदेष्विति विश्वः अंबुदनादशंकिनी मेघगर्जितभ्रमवतीरितिभ्रांतिमदलंकारः
शिखंडिनां योषितो मयूरीः योषित्ग्रहणं मोहातिशयात् उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वत्सु तत्करोती
ति ण्यंतात् शतृप्रत्ययः मंथा मंदंडानां वेशाः स्वमंथ मंथानो मंथानो मंथदंडक इत्यमरः विवर्तनेष्व
मणेषु उद्धूर्णेषु केषुचित् इति स्वभावोक्तिः कुंभेषु कलशेषु मंदं गंभीरं मंद्रं स्वनत्सु रण
वाक्यसमाप्तिः स्वभावलक्षणस्य समीयं ॥१६॥ स इति ॥ मंथरं मेदं अपवाल्लिता वलिता पीवरीस्तनाय
सो तास्तथोक्ताः वल्लवीर्गोपीः गोपगोपालगोसंख्यागोधुगाभीरवल्लवाः इत्यमरः इति प्रतानतावृ
तीः गसंस्थिरत्वमेवेत्यादिना कर्तरि क्तः गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकाराद्वर्तमानार्थत्वं चारस्थोषितो वे
श्या इव वारस्त्री गणिका वेश्या इत्यमरः सोऽर्जुनो निरीक्षितुं नोपरराम न विरराम इति स्म उपाद्विभाषाक
र्मकादिति परस्मैपदं इष्टे तेऽन्तर्मनस्त्वबन्धेनान्वयो मुपमास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः ॥१७॥ पपातेति ॥
सोऽर्जुनः पूर्वां प्राचीं एवं विजित्य तां वक्रतां जहत्तस्य जतः वक्ता सुपथानेव क्रामं वेति शरदि निबद्धक
स्रोतां स्रोपसर्जनद्धेयोगोपधादिति ङीप् परिश्रमेण क्लांतानि म्लानानि विलोचनानि संलापो निपात्यारूढा तत घं॰टा॰ ५

४२

तेन समेरेख येवसुगमत्वादिति भावः जहातेश्च त्यप्रत्ययः व्रजोपभुक्तांतिकसस्यसंपदो व्रजस्य चर्वितत्वा
नेसस्य समदृश्यानसुक्रतेरवभ्रमो रघ इत्यमरः सीमंता इति सीमंताश्च क्रांगपद्धयः सीमंसर्वतः कृताः
सीमंतिताः मर्वेतात्कारोतीति णिचि क्तः नाविद्यवद्भ्रावान्मतुपालुक् ईख्या गोपद्यकैः सीमंतिता सांद्रक
र्दमा घनीभूता पंका यस्य तान्प्रसक्तसंपातेन संततसंचारेण दुष्कृतान्पथः मार्गान्प्रपातजगा
मेतिस्पष्टार्थोक्तिः ॥१९॥ जनैरिति ॥ सोऽर्जुनः उपग्रामं ग्रामस्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अनिंद्यकर्मनिरनि
यिद्भरिति निर्वृत्ति प्रश्नेकत्रकृष्यादिरन्यत्र प्रिरोवो घ्नादिः विविक्तान्यैकांत्याणिभावो भावोऽभिप्रायः
इंगितं चेष्टा भूषणमेतं कारण्येयंसो तेस्तथोक्तैः जनैर्वृत्ता अधिष्ठिता इत्यर्थः अत एवाश्रमे मुनि
स्थाने स्थपेमेहपास्तदुपमामेहपोजनाश्रय इत्यमरः सपुष्पहासाः पुष्पविकाससहिताः तेन
सह इत्यादिना बहुव्रीहिः निवेशा विरुधोग्रहा गुल्मीन्यः विरुधो गुल्मिमा वितिवैजयंती
प्रशंसादरं ददर्श उपमालंकारः २० तत इति ततः सः पूर्वोक्तो यक्षः शरद्गुणश्रियं संप्रे
च क्ष्य दर्शनीयां वर्णनीयां चेत्यर्थः शरद्गुणचौर्चवक्षुः सततस्य दृष्टिं लोहश्च तस्तत्परा यो
रित्यमरः तमर्जुनमचोदिता अपृष्टोऽपि गांवा चमुवाच तथा हि इंगितज्ञो भावज्ञः इंगितं हृद्गतो
भाव इति सज्जनः अवसरेऽक्तियोग्यकाले नावासीदति न वाचंयच्छतीति नाप्रष्टः कस्यचिद्ब्रूयादि
ति निषेधश्च तावदकांक्षितोक्तिविषय इति भावः सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः २

४८

इयामिति हे पार्थ शिवायाः कल्याणकारिण्या नियतेः शुभावहदैवस्य आयतिः फलदानकालः
सेव जगतः क्रियाः कृष्यादिकर्माणि फलैर्लीभेः च्याभानिष्पत्तियोगे प्रवीजमावेधनेफलानीति
वैजयंती कृतार्थयती प्रसन्नांभांनि मेघोदकाननंबुवारिदानिर्जनमेघा अनेन विशेषणेन दु
र्यनघा वा पराधीव्यो रानुकूल्यं सूचयति इयं शरत्ते जयश्रियं प्रकरोतु विस्तारयतु आशी
रर्थे लोट् २१ उपैतीति सस्यैर्व्रीह्यादिकैः परिपाणाम नपाकेन यारम्यतातां उपैति नदीरम्यौ
क्ष्लसंगम्यरूपत्वं प्रपेति महीमपंकीतानिष्पंकत्वदयेति तथा हि संप्रति नवैः शरद्गुणैः पूर्वोक्तैः श
रद्धर्मैः सत्तं मे न परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रीयः प्रावृट्लक्ष्म्याः संबंधितद्विषयमित्यर्थः
प्रेमतिरोहितं निरस्तमित्यर्थः गुणतंत्राः प्रेमाणो न परिचयतंत्रा इति भावः २२ पतंतीति अभि
न्नमसि विशदाः यतश्चिरेणवाला हकान पतंति न प्रसरंति शरदागमे हि तेषां प्राचुर्यभावात् तथा
पयोदपंक्तयः मेघश्रेण्यो घृतेंद्रचापाः सत्यः न पतंतीति तथापि श्रीकारणभावेऽपि नभः परां
श्रियं शोभां पुष्णाति दधाति तथा हि रम्यं स्वभावसुंदरं वस्तु आहार्याभरणप्रमाणे नापेक्षते
तत्र स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः अर्थांतरन्यासः २३ विपांडुभिरिति कदंबानिवचसप्देन
वर्षांत्तु तरुपल्लवक्षते स एव भर्त्ता तस्यात्यये विरहे म्लानतया निर्यत्नता पांडुर्वल्लतपाच विपांडुभिः
श्च्युतैः च्युता निजाचिराभगणाद्य लताएव हेमदामानि स्वर्णसूत्राभरणानि येभ्यस्तैः पयो

५० ध्वरैः स्तनैश्च भोगैरुपचरिता नाम भोगोपयोधराविति वैजयंती दिश एव वध्वस्तासां रूपसाताननराजत्वं इति किं
तु राजत एव वियुक्तत्वात् आत्तातेपूदितेहस्मामोषितेमचिनाकरोति स्मरणाद्येतिभावः सामान्यतः मसक्त
मराजतसैकोश्चर्यं मनेकेन न ज्ञातत्रापद्धितायेन विवृयति तथाहवामनः सेमोव्य निवेश्य निवहेने द्वौ प्रति
वेधाविति अत्र रूपकाच्चेकारः स्फुट एव २४ विहायेति महात्यया न्मदक्षयादरतकं द्रुण्यश्च स्वरस्य
कंठशब्देन तद्भवः स्वरो लक्ष्यते शिखेडिनः सेवे घिनानिउदितेउच्चैस्तरे रूते कूजिते वा घा विहाय श्रुतिः
श्रोत्रं कर्णशब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः श्री श्रवणं श्रवइत्यमरः उन्मदहेसनिस्वनं मत्तमराल कूजितं श्रयति
श्रेणोतिरंजते नन्वकांडे कथं परिचित परिहारेण परिचिते मालुदयइत्याशंक्यार्थंतरं न्यस्यति गुण
इति प्रीणातीति प्रियः इगुपधाज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः प्रीयत्वे प्रीतिकरत्वे गुणा अधिकृता सि
द्धाः संस्तवाः परिचया नाधिकृताः न समर्था इत्यर्थः प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचय इत्यर्थः
२५ अमीति अमी पृथुक स्तवा स्तंगुच्छान् बिभ्रतीति पृथुस्तवम तः स्तवो गुच्छस्तृणादिनामित्यमरः फलत्व
स्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन विनतागताः शालयो व्रीहि विशेषाः वप्रांभसि केदारोदके पुंनपुं
सकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमित्यमरः विकासि विकचं गंधेन सूचितं ज्ञापितं असितोत्पलं निघ्रातुमाघ्रातुमि
वनमंति निध्यातुमिति पाठे चक्षुषा पश्यति चाक्षुषे शते इति फलोत्प्रेक्षा २६ अथ चतुर्भिः कुलकमाह मृणा
लिनीनामिति मृणालिनीनां पद्मलता नां हरितवर्णेनेत्यर्थः अनुरंजितं तद्वर्णताम्पादितमि
त्यर्थः तथा भोजनमास शोभया पद्मदलकांत्या आरूढ्येनेत्यर्थः विभिन्नं मिश्रं तथा स्फुरद्भासो शिखापि ५०

योगितेस्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिंगलीकृतमिश्रेनानावर्णत्वादद्भुतं पलाशितं अहिद्विषः शत्रुभोः सर्पद्वि
षो गरुडस्याहिरिति वैजयंती धनुः खे इन्द्रमिव स्थितेति निःसमासेनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य सत्वं बलं
पयोचप्रीभः अपदिश्यव्याजीकृत्य धावतामिसंगोगिना सेवेथः अत्र धनुः खे इन्द्रस्य क्षुतस्य लोके प्रसि
द्धत्वादुत्प्रेक्षेयं नोपमा २७ विपांडुरिति विपांडुभिर्मलिनिर्लोद्धृतमनिलेनो क्षिप्तं सप्तपलाशानि प
र्णानि येषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि छिन्नेप्रसवे सवइत्यमरः फले लुगित्यणो लुक् तेभ्यो जाते सप्तप
लाशजं रजः परागं संव्यानमुत्तरीयमिव संव्यानमुत्तरीयमित्यमरः निरुद्धती निवारयतीरिव तिय
वत् अनाविलानि कलुषाणि उन्मीलितानीव वाणानि च क्षूंषीव वाणानि नीलसैरेयकाणियासां
तास्तथोक्ताः नीलस्त्वार्तगलो दासी बाणओ दनपात्रपीति धन्वंतरिः पुष्पहासेन सहवर्तंत इति
सपुष्पहासाः वनराजियोषित इव वनराजि योषितः तात्र पश्यस्येत्यन्वयः अत्र संव्यानमिवोपमेये
स्तुमेव अव्यत्रोपमित समासे लिंगे यथा कोचित् केनचित् कार्मुके नाक्षिप्तं स्तनोंशुकं निरुणद्धि तत
द्वदिति भावः २८ अदीपितमिति वैद्युतजातवेदसा विद्युताग्निना अदीपितं अप्रकाशितं विद्यु
त्प्रकाशस्य दृष्टिप्रतिघातकत्वात् तद्राहित्यं गुण इति भावः सितांबुदानां छेदैः खंडैः स्तिरोहितात
पं नरश्चिवाधोनाप्यातपबाध इति भावः सांतरवारिसीकरैर्विरलांबुकणैः तातरव्याप्तमध्वंसरेज्यंडः

५१

मिः शिवे रम्ये नभो वर्त्मं चापदिश्यस्व भावोक्तिरलंकारः २८ सिवद्धादनामिति अपदिश्य पूर्वश्लोके पयः
प्रभृतिकमुद्दिश्य यावता मनीषां सितछदानां पतत्रिणां हंसानां स्वेतगरुत् छदपत्ररः रुतै । स्वरैः
ग्रथिताः हृताः ग्रथितं ग्रन्थितं हृतमित्यमरः वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोधनिर्मुक्ता अतएव प्रालाः
प्रसन्ना दिशः परस्परालापं प्रकुर्वत इव दिक्षु मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरादुद्धुसितीव हंसकूजितव्या
जेन परस्परालापंती वेत्य[redacted]त्प्रेक्षा २० विहारेति विहारभूमेरपररात्रगोचरदित्यर्थः आगदेह
त्य इति शेषः अपि घोषघामुत्सुकाः व्रजं प्रत्युत्कंठितावत्स प्रेम्णेति भावः घोष आभीरपल्ली स्यादि
त्यमरः च्युताविघद्दिताघ्राणानां कुलानां पंक्तिः श्रेणी वंध्यो वासां तास्तथोक्ताः सजातीयैः कुल
यूथमित्यमरः अभूर्धेनवः अस क्रमप्रतिवद्धं पयः क्षरंती स्नवंतीत्यर्थः स्मरणात्स्वकीवंतीत्यर्थः स्मर
तेः शतृप्रत्ययः ऊध्यां सि शरीरजेभ्यः पयेभ्यः उपायनानीव अतितोषकारणीवस्तुत्प्रेक्षानयंतिप्राप
यंति यथा लोके कुतश्चिद्वासादागतामातरः किंचित्सुखादमानयंतितद्वदिति भावः ३१ जगदिति जग
त्स[redacted]तिर्जगत्कारणमात्या दिह विहारे योगेति भावः जगतामेकपावनी शोधनी व्रजोपकंठं गोष्ठां तिकं
कुरुतीति कर्मणि द्वितीयाचेति द्वितीया उपकंठंतिकाभ्यर्णाभ्यग्राप्पाजिता व्ययमित्यमरः तनये मुख्य
वत्सेस्वयेपृथ्वीसंगता उपेयिवाननश्वाननूचानेश्चेति कस्प्रत्ययांतो निपातः उगितश्चेतिङीप् अ
सोगवांसमितिसंहतिः मैत्रेर्धरुग्यज्ञुवादिभिः मैत्रो मुग्धादिदृष्टेत्री तीत्वेजयंती संहितायोजिता आ

कृतिरिवसमग्रोद्धतिमुपेति आकृतिरपि जगत्सृतिर्जगदेकपावनीच आग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा
दित्यमुपतिष्ठति आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजा इति स्मरणादिति भावः ३२ कृतेति जितवा
हिरणध्वनौ केकानुकारिणीत्यर्थः एतेन पड्जस्वरप्रायं गायंतीति गम्यते यथाह मातंगः षड्जं मयू
रो वदतीति गाः पां । तीति गोपाः तेषां भार्या गोप्यः आतो नुपसर्गे क इति कप्रत्ययः पुंयोगादाख्या
यामिति ङीप् ता एव जनः शुद्धस्तोमधरकंठो योगोपीजनो वल्लवीजनः तस्य गीतनिःस्वनैः कृता
वधानमेकाग्रचित्तमिदं पुरोवर्ति मृगीकदंवकं कर्तृ नृपसीमति महतीं जिघत्सामत्तुमिच्छां अदेः
सनंतादुप्रत्ययः ३ मूलबुभुक्षितिघसादेशः अपहाय हित्वा सस्मं नाप्येति नोपैति गीतास्तत्वा स्युधामपि नगण्यती
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ सावित्रि ॥ शिरसा ग्रे एमुद्धेय चनमनूदूष्ण मन्लविस्म्रनास्थापरयाम्रनादरपरया सरोरुहिणरूपेव
धपरितस्मिवकुरानसांन सासहचरभूते नेतिभावः शुष्यन्नसौ कलमः शालिविशेषो मनोभुवा तप्तइव कामार्त इवा
भिभांकुतामुपैति अत्रानां स्वापरयेति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यान्नस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासो
क्तिरुक्तिः मानया सरोरुहिण्या प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदेन भेदलक्षणातिशयोक्तिः महिम्ना
वधारप्रियासंवधनिर्वहंती मनोभुवा तप्त इवे त्युत्प्रेक्षानिर्वाहिके सतिशयोत्यनुप्राणितसमासो त्तुपमे
योरंगांगीभावेन संकरः ॥ ३४ ॥ अमीति समुद्भूतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः हृतासारकणेन उपात्ता
चुकणेनेतिशयोक्तिः धारासंपात आसार इत्यमरः वायुना हृताश्चाः हृष्टाः अमी शिलीमुखाः गंगाः आवदामुपा
गमे राजादिश्य इत्यर्थः दृष्टा रितादृष्टक मणिरमणोरादं यइवगम्यते इति गतिं संतत्य द्रुणोपायगमे गतिरिति वे

जयंतीति निक्षिप्तं नालं न समर्थाः एकत्रवायोः साद्वैतिकत्वेनानिश्चयात् ... भयं पश्यतीति भावः ॥३५॥ पुरुषेति
तिा विद्रुमभंगलोहिते मुखैः पिशंगी कलमे स्य शिखा शाल्यग्राणि बिभ्रती ... शिरीषकोमला विकसत्शि
रीषसवर्णैरित्यर्थः ... ग्रसौ शुकावलिः ... अनुषः ... अनुकरोति नानावर्णत्वादिन्द्रधनुरिवभा
तिसुपमालंकारः ॥३६॥ इतीति अथ तत्र तस्मिन् पूर्वोक्तेपक्षे इति कथयति नातिदूरादनतिदूरादिष्विदूरादित्य
र्थः नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः पिहितोष्णरश्मिबिंबस्तिरोहितार्कमंडलो नगाधिराजो
हिमाद्रिः विगलिता जलभारो येषां ते तथोक्ता अत एव शुक्लभासः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशे
षणसमासः तेषां विगलितजलभासामंबुमुचां निचय इव मेघवृंदमिव ददृशे दृष्टः ॥३७॥ तमिति जिष्णु
रर्जुनः ... तनुभिर्महतीभिर्वनराजीभिः श्यामिताः श्यामलाः उपत्यकांता आसन्नभूप्रदेशा यस्य स तं तथोक्तं उ
पत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन् प्रत्ययः
उपरि हिमानी महद्धिमं हिमसंघातैर्गौरं शुभ्रं तं नागं हिमाद्रिमासाद्य व्यपगतो निवृत्तो मदरागो यस्य तस्य
असितं नीलमधरवासोंतरीयमिति भावः बिभ्रतो धारयत इत्यर्थः सीरं पाणौ यस्य सीरपाणेर्ह
लायुधस्य हलायुधः नीलांबरो रौहिणेयस्तालांको मुशली हली संकर्षणः सीरपाणिरित्यमरः
सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति बहुव्रीहिः प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः सप्तम्याः परनिपातः ल
शाद क्ष्मीं शोभामनुसस्मार अत्र सदृशेन नगदर्शनात्तस्य स्मरणात् स्मरणालंकारः स दृशसदृशानुभावाद्व
तुस्मर्यते यत्तत् स्मरमिति विद्याधरः ॥३८॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः ४ अथ हिमवद्वर्णनमारभते तत्र चतु

दशभिः कुलकमाह अथेति सोर्जुनः मेरुमहीभृतो हेमाद्रेर्जयाय वा नु शब्दो वितर्के नु पृच्छायां वित
र्के चेत्यमरः रभसो वेगः रभसो वेगहर्षयोरिति वैजयंती विभ्रमकांसो तद्वत्स्या रभसया ऽतीवोत्कंठयेति यावत् अथवा
दिक्त्वादच्प्रत्ययः दिगंतानां दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया वा नभो विलंघयितुं हिमस्याचलं अभिययौ अत्रानिर्धारिततानेकफलोत
मित्यर्थः कुतः उच्छ्रितः उच्छ्रितमुन्नतं हिमाचलं हिमस्याचलं अभिययौ घयितुं नु अतिक्रमितुं वा समुदितं समुत्प
तितमिवास्थितमित्यर्थः कुतः उच्छ्रितः उच्छ्रितमुन्नतं हिमाचलं हिमस्याचलं अभिययौ अत्रानिर्धारितानेकफलोन्नयनात्
कफलोन्नयनानि निमित्तानि ... हानक्रियोत्प्रेक्षा सा च व्यंजकाप्रयोगात् प्रतीयमानेपि संदेहः द्रुतविलंबितं वृ
त्तं द्रुतविलंबितमाह नभौ भरौ इति लक्षणात् ॥१॥ तपनेति पुरः एकस्मिन् भागे सार्वविभक्तिकस्तसिः तपनमंड
लेन दीपितं प्रकाशितमन्यतो ऽन्यस्मिन् भागे सततेन निविडेन नैशेन निशाभवेन तमसा वृत्ते एकत्राहाराम्रा
वान्यत्र संततमित्यर्थः अत एव पुरो ऽग्रे हसितेनाट्टहासेन विभिन्नतामिस्रचयं निरस्ततमःस्तोमे तथा गजचर्म
णा अनुगते पश्चाद्भागे अनुपश्चात्सदृशयोरित्यमरः क्षीवमिव स्थितं तपनो तेजः प्रसरो यस्य कृत इव
कुत्र चित्परिसर्पत इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥२॥ क्षितीति परस्परे अन्योन्ये कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भव
त इति वक्तव्यात् प्रथमैकवचनं कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य बहुवचने चान्योन्यशब्दवत् यथा माघे अन्यो
न्येषां पुष्करैरामृशत इति अदृष्टा परस्परे यैस्ते अदृष्टपरस्परास्तैस्तथोक्तैः क्षितौ नभसि सुरलोके च निव
संतीति एतैस्तथोक्तैः भूर्भुवः स्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः कृतनिकेतं कृतास्पदं अत एव त्रयाणां बिभ्रतास्व
सामर्थ्यं प्रथयितुं अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि

५२

रूपमानं तस्मादित्समासः ॥ त्रैलोक्यमत्ता ध्येयमपरिछेद्यमित्यतिभावः ॥ ३ ॥ भुजंगेति ॥ पुनः कथं भुजंगराज
श्रिते नः शेषाहिरेव तेन नभःश्रितागगनस्पर्शा कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिता सानवो
यस्य तेन तथोक्तेन अत एव तडिद्वती शरदंबुदसंहतिं लघयतां लघुकुर्वता तत्तुल्येनेत्यर्थः अ
तएवोपमालंकारः निश्चयेन शिखरेण समुदितं समुन्नतं ॥ ४ ॥ मणीति ॥ पुनः मणिमयूखचयाः ए
अंशुकानीव पटकानीव तैर्भासुराः सुरवधूभिः परिभुक्तलतागृहा इव लतागृहा यासु ता स्तपोकाः
उच्चानि शिलातलानि तरगोपुराणीव शिलातलानि शिलामध्यानि यासु ताः उदितानि उर्जितानि पु
ष्पाणां वनानि यासु ताः अत एव पुर इव स्थिताः भुवं दधतं ॥ ५ ॥ अविरतेति ॥ अविरतं अविछि
न्नं उर्जितवारयोर्वृष्टिमंतरस्यर्थः अतएव विपांडवस्तैः अतैरविरतोजितवारिविपांडुभिः
विरहिते रक्तोहिमवदुक्ष्मस्य संभवतीतिभावः अचिरद्युतितेजसा विरहितैः विद्युत्तेजरहितैः शरत
निःस्वनैः प्रशांतगर्जितैः अन्यथा पक्षहतानिः स्यादितिभावः पयुनितंबतलं विभिर्महाकटक
संनिभि कटकोस्त्रीनितंबोद्रिसमः अंबुदैरुद्धितपक्षं संयातपक्षमिव स्थितं प्राक्छिन्नपक्षस्य
पितृिमाद्रेर्धवलांबुदसंबंधात् पुनः पक्षोद्गमस्यानुप्रेक्षते ॥ ६ ॥ दधतमिति ॥ पुनः अकारः स्वनिरेखा मध
स्तीति येनि हेनेयानि भिराकरकैः खनिक्षिप्या मा कथः स्यादित्यमरः करिभिः गजैः क्षतैः खुरैः स
मवतारेषु तीर्थेषु समैर विषमै रसमैस्तैरेदृशास्तटैरुपलक्षिता तथा महितां भसः स्वाध्योदका
अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः पानावगाहाद्युपभोगेभ्यो हिता अनुकूलाः चतुर्थी तादर्थ्ये स्यादि
नासमासः स्फुटानि विकचानि सरोजवनानि यासु ताः जघनाभोगवतीः पृथ्वीकामेह्यादिना पृथ
नदी दधतं यमकं वृत्त्यनुप्रासभेदत्वात्स्वयमेवालंकारः अर्थालंकारस्तु स्वयः तस्मादिति दु

ष्करहात् तरसपोषितादिदियंते तदुक्तं प्रायशोयमेकेचित्रैरसवृत्तिमयं ॥ ७ ॥ नवेति पुनः क
नवानि विद्रुमाणि च यानि जपाकुसुमानि तानि पुष्पिकाकुसुमानि तेषां विषइव त्विषयेषां ते
षां लोद्रपुष्पं जपापुष्पं रूपिका पुष्पिकेतिवा भेदः तेषां द्युतिमतां महोस्मनां मणिनां प
द्मरागाणां मित्यर्थः विशेषणसामर्थ्यात् निकरेण समूहेन हेतुना काञ्चित् त्रिनिचिता सं
घट्टिता कांचनभित्तयो येषु तेषु सानुषु विहिताः सांध्याः संध्यायां भवाः संध्याः मयूखाय
स्मिनसः तमिव स्थितं कांचनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसारउदितसांध्यरागइवाभातीत्युत्प्रे
क्षा ॥ ८ ॥ दधतमिति ॥ पुनः कथं पृथुभिः कदंबकदंबकैः नीपनिकुरंबैः राजितं कदंबमपुः सिद्धार्थे नीपे च निकुरं
बं कदंबक इत्युभयत्रापि विश्वः प्रचितमालैर्वद्धपंक्तिभिः स्तमालवनैस्तापिछवनैः आकुलमाकीर्णं
कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिछोपीत्यमरः लघु तुषारस्य सीकरं यस्तुषारजलं हिमोदकं तत् श्रो
तति वर्षतीति इति तं तथोक्तं तुषारो हिमसीकरा वित्यिशाश्वतः अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् सदानासम
दाः सदानना शोभनानाना अस्यंदंति नः तेषुद्धतायेन तं तथोक्तं ॥ ९ ॥ रहितेति ॥ पुनः कथं रहितरत्नचया
न्रत्नसपि रहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतं अपलताभवनालतागृहरहितादरीभु
वः गुहाप्रदेशान् न दधतं दरीतु कंदरो वास्त्री देवखातबिलेगुहेत्यमरः विगतानि पुलिनान्यंबु
रुहाणि च यासां ताः सरित्ता वधूः न दधतं अवसरितावध्वौपम्यां पुलिनांबुरुहाणां वदनजघन
वदौपम्यं गम्यते अकुसुमान् महीरुहो वृक्षान्न दधतं किंतु रत्नादिसहितान्नेव शिलोच्चयादी
न दधत् तमित्यर्थः महाविभावाया नावनन्तसमासः ॥ १० ॥ व्यथितेति ॥ पुनः अनीरशानैः अनिमेरव

लैसरशनैरित्यर्थः शनैर्मंदं यनैर्निविडैरमरलोकवधूजघनैर्व्याचितसिंधुस्रोभितनदीकं अयम
परः स्वर्गइतिभावः॥ यरम्यात्ततः ज्ञवकुलाकेसराज्ञदयिताः प्रियायेषां ते तथोक्ताः विप्रारदोमा
द्यगंधोबकुलः स चकेसराइतिवैद्यकेप्रएवतां कुलेरमितस्ततं व्याप्तं तथाचितं तं विस्तृतं॥११॥
ससुरेति॥ अनेकाविचित्राःमणिप्रभायेषां तैस्तच्योतैः हिमनपांशुभिः शिखरैः ससुरचापं सेंद्रचापं
अपयानिर्जलः अतएवविशदस्य तं अपयोदविशदं अविरलंदंवातनिश्चलं च यतः शिखर
शंकास्यात् इदिसर्थः किं तुध्वनितेनगर्जितेन सूचितं तु लापितेन अंबुबुत्यांच यं अविरतमुपचितं तं अत्र
कलिकल्पितसाद्यश्याद्धि प्रिरमेघसंदेहोमेघनिश्चयात्निश्चयातः संदेहालंकारः॥१२॥ विकचे
ति॥ पुनरपि॥ विकचवारिरुहाणि सुविकसितारविंदमित्यर्थः यत्ति सामर्थ्यात् कलहंसगणैः सह
वर्ततइतिसकलहंसगणं कादंबःकलहंसःस्यात्इतिअमरः यद्वा सकलाः सर्वेहंसगणाः यस्मिन्स्त
तथोकं शुचिनिसनिर्मलमानसाख्यसरोदधतं किंचित्कुतेष्योयाकुतश्चित्तन्निमित्तात्कुल
तथा कं शुचिनिसनिर्मलमानसाख्य स्वविवादं सगणंसप्रमवगणः प्रमथसंख्योदारृति
पितयसर्पः अगणमजयापार्वसासहसकलेसविवादं ... एते नैवोलविलसएमस्यातोऽग्रहरू॥
वैजयंतीश्रुतिमानसं अविद्यानिमृतान्वितो वेच्यदधतं एते नैबोलविलक्षणमस्या
ग्रहेति॥ धिवमपि तोद्दिवोऽपिगतमामितः परितइत्यादिनाद्वितीयागृहात्तदयोविमानानिदेवयानानि
नव्योमयानंविमानोऽस्त्रीसमरः तेषांगणानुज्वलयतापदीपयतामितांमूढः अधिजेन तएविशेषज
त्यनकृतानुनाऽनुक्षिपेप्रतिक्षिपेयवीप्सायामव्ययीभावः उमापतिसचिनः प्रमथानगतिबुद्धीसा
दिनाकर्मत्वं त्रयाणांपुराणांसमाहारस्त्रिपुरंतच्छितार्थे सादिनासमासः पञ्चादिभ्यः प्रतिषेधो
यरूढ्यइतिलिंगप्रतिषेधः तस्यदाहं त्रिपुरदाहं मुहुरनुस्मरयंततन्वधिगस्वार्थे सादिदाहमित्युत्र

शकल

षीकिंनस्यात् तस्याः शेषार्थे विधानाच्छेषत्वे वक्षिकरवादितिअत्र कविसंमतसादृश्यात्संभवतीतिस
रणालंकारः॥१४॥ चितेति॥ चिततत्फूत्कारशिप्रभिर्विस्तृतशीकरपुंजैरुत्थितैरुत्सतितैः कुतः उपलरो
धेनाविवर्त्तिभिरंबुभिः हेतुना धृतशितव्यजनामिवगृहीतामलचामरामिवस्थितां मृदुस्रुत्सा उन्नतसा
नुषु समुज्ज्वलां जान्हवीं गंगां दधतं॥१५॥ अनुचरेति॥ अथानंतरं मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो
अथ हिमस्यधनाधिपतेरनुचरेण यक्षेण नगविलोकनविस्मितमानसः सोऽर्जुनः आदरात् तत्प्रियं वच
नेन जगदे गदितः गदेत गमर्थस्पदुत्तादिवाद्य प्रधानेकर्मणि लिट् अत्र एव परिभाव एदोषं परिहर्तुं तिर २
मुखरेति मुखरतावाचालतं स्वएवपरिभावितापीयावत् अवसरप्राप्तैकं क्षासमेयविराजतेतिअ
कांक्षितमपश्चोपि कृपादितिभावः॥१६॥ अलमिति॥ हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्मखं
सहस्रधाकुर्वनविपाटयन्निवस्थितमुत्सेधाच्चोऽचलाधिपो हिमवान्न विलोकितादृष्टमात्र एवप्रा
णोमेहसांसहतिंपापसेहतांस्महसाविहंतुमलंसमर्थः पयाप्तिवचनेष्विति तुमन् अत्रोपद्यदसिकंच
तो॥१७॥ इहेतिरिहास्मिन्पर्वते सुतरं नभवतीतिअसुतरं दुस्तरमित्यर्थः स्वल्पसयः अंतरं मध्यभाग
पुरुषेलंतरं तत्वं दुरधिगमैर्दुर्ज्ञेरागमैरस्मैः पुराणादिभिः आगमोवक्षशास्त्रयोरितिधरणिः किंचि
दवसेतत्तवर्णयेति न तु कदाचित् तत्प्रसरेणवापिनिःशेषं ज्ञातुमशक्यत्वादितिभावः किंतुअतिवि
पिनेअतिगहनेदिव्याविनमयंगिरिं च रं पुरुषं परमात्मानमिवपरंकेवलंपरमव्ययमिहेतिकेवल
मितिविश्वः प्रयोनिवृत्तेलंचवेदनान्यरतसर्थः विदोलटोवेतिणलादेशः अत्रोपमायमकयोः संसृ
ष्टिः समाव्रतेतुरगरसंयतिनोततोगःसमाः॥१८॥ रुचिरेति॥ असोगिरिः रुचिराणिपल्लवानिपुष्पे

लिन्वयथांते तथाभूतालताम्रहायेषु तैस्तच्चोतैरुत्पलसज्ज्ञोलजैः शोभनकमलैर्जलराशिभिःकरणैः उप
कांते कांतसमीपे ध्रतिमती धैर्यवती समीपस्थानपि प्रियान् नगणयंतीः मानिनीरित्यर्थः स्त्रियः संततं
मुत्सुकयतां नयंतीतासां मानग्रंथिं शिथिलयतीत्यर्थः अथवा उपकांतं धृतीमतीरपि सुरतत्तृष्णा अपि
पुनरुत्सुकतां नयतीत्यर्थः उभयत्रापि उद्दीपकत्वातिशयोक्तिः॥१६॥ स्तुलमेरिति॥ नयवतानीति मत्ता
अयवत्ताभाग्यवतान्वसुलभेनान्येनेत्यर्थः अयः शुभावहो विधिरित्यमरः निधीनां महापद्मादीनां म
हापद्मश्चपद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव इति गुह्यकानां चाधिपं
कुवेरं रमयंतीति तथोक्तैः कर्मण्यण् परमैरुत्कृष्टैर्धनैः करणैरमुना क्षितिभृतापर्वतात्र्यतिभृता परिपू
रितासंपूर्णास्सतीजगत्त्रितयमपि ही जगती स्वर्गपातालकौ समतीत्याकम्य भाति अमानुषैरपिदुर्लभाः
संपदोऽत्र संभवंतीति भावः अवधनाधिपमतेतिपदार्थस्य विशेषणेन गत्वाजगदितिक्रमणे हेतुत्वो
त्याकाव्यलिंगं तस्य यमकेन संसृष्टिः प्रमिताक्षरा वृत्तम्॥२०॥ अखिलमिति॥ अमुष्य गोरीगुरो
हिमवत इदम्मखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनमपि तद्धितार्थे साद्दिनासमासः पात्रादि
स्त्रिलिंगत्वा प्रतिषेधः तुल्यं साम्यं नैतीति प्रत्ययथवतोजैनेरविदितविभवोऽज्ञातमहिमा भवानी
पतिः सदाएनं गिरिं अधिवसति अस्मिन्वसतीत्यर्थः उपान्वध्याङ्वस इति कर्मसंज्ञा तोच्चमेक्षेत्र
मितिभावः प्रभावत्तास्वरशरविरतिर्नेत्रोपमितिलक्षणात्॥२१॥ वीतेति॥ वीतं निवृत्तं जन्म जरसो
यस्य तद्वीतजन्मजरं तस्य वीतजन्मजेसरस्यजरायाजरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः अत्र तदं
तविधेरिष्टत्वात्परत्वेन स्यादेशबाधत्वात्त्वतथाहि टाङसिङसामिनात्स्या इति स्यादेशबाधनात्त
परत्वात्जरसादेशप्रसंगेभाष्यकः स्ययसूत्रकरणमतेयत्तुज्ञापकात्परबाधनं भवेत्तदपि टाङ·

स्योनपुंसकसिसंभवेत्तस्मातयद्वयेत्तितच्चुल्यं ङसियत्पूर्ववाधने १ परत्वाज्जरसादेशः तस्मात्ते स्य
वाधनात् ज्ञापकं यत्र टाङस्योर्याबोद्धविनादित्ति रङ्काकारदीर्घयोस्तात्रैवेयपर्यंततत्तु तो विना
रत्वेसवर्णदीर्घत्वरूपसिद्धिर्भवेदृतः ३ व्यर्थं स्त्रोक्षरत्वागमं तेतत्तज्ञापकेफली स्याते जसस्सादे
शाजगोपूर्वस्य वाधनात् ४ समर्थनपुंसके तु भाष्यकैयटयोस्फुटः अर्थैव च सतियदत्र जैसर २४
ति केषांचित्स्याटोतरकल्पनंतदज्ञानविजृंभितमेव ब्रह्मणः परमात्मानः संवर्धितः परमुक्तेर्वृषु
चिनिष्कलंके पद्यते इति पदस्थानंतादृश्यंलभ्यलक्षणंमुक्तिमित्यर्थः उपेतुप्राप्तमिष्टतामुमुक्षु
णं आगमात्याशास्त्रादिवतमोऽपहेतीति तमो हार्दविद्यानिवर्तकात् अपेक्षितं तमसोरितिङप्र
त्ययः इतोऽस्माद्गिरिमेधविद्यंदतीति भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः सत्सुद्विषत्वादिनाक्षिपमतय
स्तस्तु ज्ञानानि संभवंतीत्यत्र विशेषस्यापि ज्ञानोपायत्वादित्याशयः नकेवलं भयभोगभूमिः
किंतु मुक्तिक्षेत्रमपीतात्पर्यस्योक्तत्वात्॥२२॥ आदिभ्यन्तिरस्य निरोचरणलाक्षारागैः सहवर्तते
वि तथोक्तान्येनुकपुरुषार्ईतादिवंधेषु स्त्रीपादतलस्य शान्तङ्गांकितारइत्यर्थः निःपतितानि व्यानतकरणे स्त्री
णामधोमुखत्वात् ब्रह्मावपीडाः कुसुमशेखरायास्तुतास्तेथोक्ताः सिखास्यापीडशेखराविदामरः पीडा
भाजो विमर्दभाजो भंगिमेत्यर्थः भ्रमणपंखोलितादौ सर्वतः कटिपरिभ्रमणसंभवादितिभावः कुसु
मेक्षितां कुसुमवितानः इभमाजदिकरणेषु स्तनभुजाययवयवानां शाय्यातलशायित्वात् दृवायकु
सुमैराकीर्णा इत्यर्थः दिव्यस्त्रीणां संवेधिन्यः शेरते अस्यामिति शय्याः तत्यातिसंज्ञायां समजनिषद
सादिना क्यप् राजोपातेराजो द्वतेसतियः सा शः सत्तस्माःसुरतिविशेषः तेजातावेकवचनंसुर
तविशेषान्नित्यर्थः से संतिसूचयंतीत्यर्थः अवलागादिपादार्थानां सुरतविशेषसेशनं प्रतिविश

५८ काव्यलिंगं तद्यमकेन संसृज्यते जलधरमालावृत्तं धेनुकादिवधलक्षण
षणगाष्टाहेतुत्वे तथा काव्यलिंगं तद्यमकेन संसृज्यते जोविदेति कटिरूढवल्लभा अग्रतो यदि शानैरधोमु
तुरति रहस्येगा न्यस्त हस्तयुगलान्नि जेपदे जो विदेति कटिरूढवल्लभा पिया योविदा चरति वल्लभा पितं॥
रवौ धेनुकं वधव दुन्ने ते प्रिये १ स्वप्या भ्रमतिवल्लभे पिया यो विदा चरति वल्लभा पितं॥
व्यान तंर तमिदं यदि प्रिया स्याद धो मुखवच्यतु च्छदाकृतिः २ तत्कटि समधिरूढवल्लभः
स्याद्ध वादिपशुसंस्थितस्वयं च ऋक्षव द्भ्रमति कुंचितांघ्रिका भामरं न्नजघने समुद्गजेगाद्गु
सर्वतः कटिं न मोयदि प्रिये स्वपूर्वमिदं मुकुलमलितं भृङ्गतस्तनभुजास्यमस्तकामुत्तं तां स्वयमधोमुखी ३
२७ स्त्रियं ४ क्रामति स्वकरमेह नेव वल्लभः कलिं पदं तदुच्यते प्रसारितेपाणिपादे शय्यास्याशिरमु
रव्यारसि उन्नतायाः स्त्रियः कण्ठं मार्जारिकरणं विदुरितिगंधांतरे॥रवृत्तागुरु इति॥ जगतां महीत
जगद्भीः पूज्यमाने मतिभृद्भीत्यादिना वर्तमाने क्तः क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी अत्रहि मवसोवधयः सत्तराज्योति
मिनयशोत्तमिन्यधिपतेर्नीति संपन्ने राज्ञि श्रियः संपद इव गुणा संपदा क्षेत्र संपत्ता अन्यस्य च संध्यादि गुणलंपदा
रमहीमानं उम पत्रापि मकाशसामर्थ्य समेधि गम्य ज्वलितुमकामीते नृपि रमति अविरमंतीत्यर्थः अन्यत्र
राज्ञावेवेति भावः २८ कुररीति इहाद्रौ कुररीगणः उत्क्रोशकरस्तु स्यादित्यमरः कतूरवः कतारवः तरवः कुररी
मेरानतः कमलेजवेस [redacted] पद्म कमलेजच पूजयोरिति विश्वः किंचवरुण वरुणा द्रुमा आवलीया लांतः
वरुणो वरुणः सेतुरित्यमरः सनलदाः सोशीराः लमूलामूलेस्यो शीरमस्त्रियां वरणा अमयं नलदस्य व्यामि
त्यमरः अनलं सेतां पद्धंतिखिहृयं तीसनुलदाः सेत्व सनलदाश्राता अनदाश्रसिंधवः कटिरिणामुदमवं
नीतिमेघः नकुत्रापुल्कवे परीत्यपितिभावः २९ साहस्यमिति॥ एकस्मिन्नपनिद्रच्छुतगंधेः साहस्य ५६

गतं पुल्लाम पुष्प सहस्रं मदजलसेक जंगामोदपरिमलं दधान विभ्रतः अतएव निनालिः संसृतमंगाः सुरकरिणां कपयेतः
अत्रेति काषः कपोलानां काषः घर्षणस्थाने द्रुमस्कंधादिः भ्राकाले वसंतादि तिरिक्तेकालेऽपि कोकिलानमदयतिमितं
हस्यः अत्रेवच संतरूपकारणाभावेपि मदः कार्यो त्यत्तिकथनाद्विभावना लंकारो व्यज्यते प्रहर्षिणीवृत्तं॥रध्रौ सना
केति॥ पुनश्च सनाकवनितं सापरसंवितं कैःकटकैरुपित रुचिरं सुनिगं नैद्धः भ्राव्य खोधैःनैद्धःप्रवाहेर्वृत्तमधुक्षिन मपु४
गिराविसर्पः उपान्त्य वा द्रुतसृतिकर्महं अत्रवतोऽधोलोकरसकस्य प्रवर्तनागराजस्य मनाः इच्छामति बुद्धिसाद्दिना
वर्तमाने क्तः तद्योगात्पष्ठी रसेनपरा उत्कर्षपरास्तावसुधा सत्कभूलोका सुधा अत्र मधिवसतिश्च तोऽन्यत्र
भूमंडले कुत्रापि सुधा नास्तीत्यर्थः मेरु प्रतिमटो यं गिरिरिति भावः अत्र प्रस्तुत विशेषण साम्यादप्रस्तुतमेरुप्र
तीतेः समासोक्तिरलंकारः तद्यमकेन संसृज्यते रथोद्धतावृत्तं॥२७॥श्रीमदिति॥ अस्मिन्नद्रौ श्रीमल्लतागृहभवनं भौ
षधयः कृष्णोतीप इव प्रदीपा यानवानिर्लहरिस्यंदनपल्लवानि सुरतरुकिशलया न्यवशय्याः हरिचंदनमातंगा शीर्षे व्यसुर
पादपे इति विश्वः रतिक्रममनुदः सुरत श्रमहारिणः सरोजवाताश्च सुरसुंदरीभ्यः क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी दिव्यादिवं
आपिंगलादिना षष्ठी स्मर्तुर्न दिशंति विस्मारयंतीत्यर्थः स्मार्यदप्य विस्मृत्यते आसादितिभावः अत्रापूर्वर्द्धरूपकत्र यस्य
इमे तता॥२८॥ इशार्थमिति॥ इशाय इशार्थ यथा तथेति क्रियाविशेषणं अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिंगतान्व वक्तव्य
व्या चिराय चिरं अंभसि तपश्चरं सा अतएव यादोविलेधनविलोलयिलोलता याः जलजंतु विधहृष्यकितक्षाया
तपसोऽपि करदृष्टैव तथा विलोभयं ते इति भावः यादांसि जलजंतवः इसमरः भवान्याः भवपत्न्याः भवपत्न्याः प्रयो
गकालापेक्षो यं निर्देशः इंद्रवरुणभवसादिना जीपश्चानुगागमः पाणौकृते करदेशस्यापि करत्वात् दर्शनसोकरस्येतिसमाना
धिकरणसमाधिसः अतएव यामनेः हस्तागातमहस्तयोः गुणगुणिनोर्भेदाविवितमनमकरं भवः शिवः प्रयोतन्निदाघ
सलिलेनांगुलिना स्ववत्यंदां गुलिनेति साविकोद यातिः करेणालवतगृहीतवान् अत्र अद्भुतीवृत्तांतस्य प्रसक्तवद
भिधानाद्भाविकालंकारः प्रतीतानागते यत्र प्रसक्ततैलक्षितेन रसद्भतो वर्थताद्भाविको तदुदाहृतमितिलक्षणात्

विसंगतिरलंकार इति तरङ्ग॥

येनेति॥ देवाश्चासुराश्च तैर्देवासुरैः यथां च विरोधः शाश्वतिक इति नैकवद्भावः यत्तएवं कार्य एव विरोधान्नेतो व्या
व्याघ्रादिवत् शाश्वतिक इत्यनुः येन मंदराद्रिणा मंथदंडीकृतेनेति भावः अपविद्धसलिलः प्रक्षिप्तजलः अंतर
वस्फुटं नागसद्म पाताले यस्मिन् सोंबुधिः रमते मंदो मंथितः मथ्नातेर्द्विकर्मकत्वात् दुहादिषु प्रधा
ने कर्मणि लिट् अहिपतेर्मंथीगुणीकृतस्य वासुकेरिसर्पः मथ्यान मंदरं तेन हाने च तेन हालामृध्येवासुकीभिसाद्रि
भार तेव त्वेनात् व्यावर्तनैर्वेष्टनैः राहितांकः कृतचिह्नः स मंदराद्रिरयं स्वेच्यालिखनपाटवन्निव भाति अत्रो
न्नासानुपादानेनेव खलेखनोत्प्रेक्षणादनुपाते गुणानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥ २०॥ इहाद्रावशि
शिरस्मेरपांशोरुस्तैर्मयुखैः संक्रामितैरिति भावः नीताधायं अपि विस्तारितेसर्पः तथा अनीलाभ्रे रसि
तप्रभैः रत्नैरिंद्रनीलैर्विरचितपदमार्गात् तत्सन्निधानात् लब्धोत्कर्षे सर्पः हंस इव श्येनीभूय तव एति वि
शदश्येत पांडुरा इत्यमरः वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति श्येनशब्दात् ङीप् तकारस्य च नकारः स्फाटिकानां रज
तानां च भित्तयस्तासां छाया कांतिः अत्र होमध्ये मच्चाकुपि [illegible] ज्योत्स्नाप्रकोपि तत रति ज्योत्स्नाभ्रमं जनयती
ति भ्रां॥ तिमदलंकारः॥ २१॥ दधतीति॥ इहाद्रौ मृदुपततामंदवहता पवनेन कंपितान्नृपंकजानि लालितविला
सिनीजनस्य भ्रूगतिवत् कुटिलत्विष तरंगितेत्विषि सर्पः पयस्सु विलासिन्या लिन्द्रं दधतइव सविलासं
न्र्संतीवेत्युत्प्रेक्षा पुष्पितता गाव्रत्ता॥ २२॥ अस्मिन्निति॥ अस्मिन्नुद्दाद्रौ पिनाकरे ताशिवे न अधिरवि
लोचनाया अकितदृष्टः उरगदर्शनादिति भावः इश्वरायाः गौर्याः स्पशाभासेसादिना वरच्छ्योगविव
स्तायां ङीप् आवद्धवेपथुः प्राप्तकंपः इति सात्विकोक्तिः द्वितीयातुजि [illegible] प्रत्ययः विन्यस्तमंगलमहौषधिज
स्मिन् सपाणिस्वस्तूरगइव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन अत्र कृः प्रतिसरं हस्तसूत्रे मल्ये च मंडनेइति
विश्वः करेण सलीलमग्रहस्यतेति देवस्य पार्वतीपरिणयनं च एनं इशार्थमिसत्र हनुग्रहोमात्रोरिसे
पोनरुत्तं भाविकमेवालंकारः॥ २३॥ कामदूहिरिति॥ घनपदवीमाकाशं अमद्विव्यश्रुवानेरत्नकेसे

रैव्य रसतत्सैरिसर्पः क्वचिदनेकवर्णैरिति प्राग्मादिकं व्या हृइति वैवष्व्यात् व्याघ्यातांश्रृतिश्रच्चिनाणिभ्यः स्फ
टिभ्योजन्मायेषां तैः जन्मादुत्तरपदाव हुव्रीहिर्व्यधिकरणोऽपीष्यत् इति वामनः तेजोभिविभिन्नोऽतिमिस्राः
अत एव पर्वस्य न प्रसर्पन् सप्तसप्तेः सवितुरुस्राणां किरणानां विच्छेयोनिकरः सहस्रमिति संख्या स्त्रिय
तामिश्रशोभः व्यभिचरति तीयातिक्राम तीवत्युत्प्रेक्षा॥ २४॥ व्यधत्तेति॥ यस्मिन्नुहे स्फाशाधनाधिपः कुवेर
पुरविजेतुः शिवस्य धत्तेयस्तेशाय उत्तमगोपुरं उन्नतपुरद्वारं पुरद्वारं तु गोपुरमित्यमरः पुरं अलकाख्यां
पुरीविधत्तेति निर्मितवान् तस्य तत्सखित्वादिति भावः सकैशरएष उपोतसर्पिणः विवस्वतः आकाले प्र
सिद्धतरकाले अस्तमयं करोति करोतीवसर्पः वस्तुतस्तु तत्करणाभावात् व्यंजकाप्रयोगात् गम्योत
प्रेक्षा सान्योपांतवर्तितया अस्तसंबंधे संबंधिह लक्षणातिशयोक्ति संकीर्णा [illegible] स्यापितेति विवेकः अस्तमितिम
कारांव्ययस्य वर्जते नायशाब्दुन षष्ठीसमासस्स्वतो॥ २५॥ जानेति॥ अस्मिन् केस्फाशांतःसानुच्छिसर्पः वि
भतस्पर्शेच्य व्ययीभावः नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः व्यतिकरैः छिन्नेषु खुर्छादितेषु कादंतशांतो त्यादिना निपात
वप्रांतेषु कटकांतेरेषु वधुंधवद्भिः अभीष्टानवकुंद इदध्वदसादितां मिसर्थः निसर्ग कूयोरितिनिप्रोर्थे द्विर्भावः
निस्मामीस्तणाभीतिकाशिका एकपदं चैतत् मित्तिशं कामिति रिति संदेहेऽस्त्राद्यान आवान [illegible] भीस्कमाप
तन्नु आत्मपूर्वार्धा ताश तत्प्रत्ययः द्विर्भावादि पूर्ववत् मातरिश्वा मातर्यंतरिक्षे श्वयति इति मातरिश्वा वायुः क
निप्रत्ययः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् निरंतिनि वसयति वायुसंचाराणि समानो व्यधार्य तइत्यर्थः अत्र तः
रमेति निःसंदेहालंकारः॥ २६॥ अस्मिन्नहन्नीहाराः हिमाः आचिन्सैरिच्छितिश्रृंगुलाः तेभ्यः शृंगुवशान्तारितिइत्यमरः॥
नउश्रां हर्दतुलच रम्यान वत्युतिजौर्थैतिकितुनितेसर्पः नलिनीव नाभिन्नेनिस्प्रनुदिते सर्वदाः पृथामीभवतीनक
दाचित्पांडुरीभवतीसर्पः विचित्रकुसुमस्तवकैः राचिता नानाव्याप्तानां शाखामप्रतातरुणांपल्लवानि नपरि

णमेति नत्री सर्गे विभवतीत्यर्थः सर्वदा नृतनास्त्येव सत्यं सर्वं नूतनमेवेत्यर्थः अत्र प्रस्तुतस्यैव तद्वस्तु … कांतिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् अप्रस्तुतमिव कारणं कथितमत्रासाधारणैः कैलासस्य महिमा गम्यत इति प र्यायोक्तमलंकारः ॥३७॥ परिसरेति ॥ इतोद्रेः परिसरविषयेषु पर्यंतेषु पर्यंतदेशेषु निवेशयादर्शं इति निपातः मणिभिर्हरितत्तृणकंटकमणोकया बालतृणांकुरभ्रांत्येति भ्रांतिमदलंकारः लीढाः पूर्वमास्वा दिताः पश्चात्त्यक्ताः लीढमुक्ताः दधतप्रस्तुते इत्यादिवत् पूर्वकाले इत्यादिना समानाधिकरणसमासः नवमृदुकोमलाः शुकवर्णा इत्यर्थः मणीनां मरकतमणीनां भासः रविकरैः संवलिताः संमिलिताः संसः फलति संमूर्छति ॥३८॥ उत्फुल्लेति ॥ कायाभिर्यातसमूहैः वातादिभ्यो य इति य प्रत्ययः … उत्फुल्ल स्थलनलिनीवनात् जलनलिनस्य वराटस्यास्थानासंभावात् स्थलनलिनीग्रहणं उत्फुल्लसंपुटस्था … वियति समंतात् विवर्तितः परिमंडलितः अंतराले तुर्दशायमानए रूपसंस्थानानि दधानम् उद्भूत उत्थापि … प्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो दृश्यः कनकमयानि पत्रा वेतिभावः सरसिजसंभवः पद्मोद्भवः … लक्ष्मीसंबंधासंभवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति बिंबप्रतिबिंबभावेन निदर्शनासंभव लक्ष्मीमाधत्ते अत्र परागस्य आतपत्रलक्ष्मीसंबंधासंभवात् … धर्मसंबंधनिदर्शनेति ॥३९॥ इदैति ॥ इदंद्रो उदसि प्रभाते सुरोपायात् लक्षणया तत्कुलस्यावकासालक … मानि महत्त्वानि पा कासव्यपादरेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा यावकोलता … प्रदक्षिणपद्धतिः ॥ … सनियमयोः स दानियस्यां सा निवर्तनेषु प्रादक्षिण्यक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिः … शिवयोः उमाशंकरयोः पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषः शरीरयोगं अ र्धांगसंघटनेन रूपेकथयतीति नियमविषयेपि विरहासंहाविहविहरतः शिवाविति भावः अत्र पदवीविशेषण पदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिंगमलंकारः ॥४०॥ संमूर्छतामिति ॥ इदाद्रेरत्रतमिति मयूखजा …

लैः संमूर्छितौ वर्तुलीभवतां अलोलानां चापलतानां तरुशाखानां अंतरेषु रंध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां ध मेषु तेषु छत्रां शोधीमतां तेजसां आदर्शमंडलनिभानि दर्पणबिंबसदृशानि इत्युपमालंकारः अपरलंबिनि मंडलानि मुहुः समुल्लसंति पुनःपुनः स्फुरंतीति नतु सांतत्येन लतानां मालोलत्वाभावात् तत्रानास्वत्र प्रसाधाणां दौ प्रायेण संभवतीतिभावः ॥४१॥ अलकैरिति ॥ अलकैः मयूरस्वनैः चयैः परिवीतमूर्तिः व्याप्त पातेन च प्रक्रीडया परिमंडलितौ वर्तुलीकृतः उरःदेशो यस्य सः तत्पौलोमगणभर्तुः प्रमथाधिपस्य ह्य वृषभः उक्ष्णा न हून चलीवर्द्दः … वृषसमरः वधूजनमसु शशांकशंकां कुर्वन् तासां मोमद्यादि तिभावः अमृष्या … अत्र शंकाशब्दस्य संदेहार्थत्वात् संदेहालंकारः भ्रांतिपरत्वे भ्रांतिमद लंकारः … विशेषणोस्येन काव्यलिंगेनांगांगीभावेन संकीर्णः ॥४२॥ संप्रतीति ॥ इदाद्रेः विविधा नानावर्णाः शिखरमणिरुचः संप्रतिशारदी इत्यर्थः अधुना … कुतः क्षीणपयसि अतएव भिदां भेदं विद्भिदादिभ्योऽङ् इति अङ्प्रत्ययः उपयुषि गते जलधरपटले मे घमंडले … अत एव खंडितविग्रहे विच्छिन्नस्वरूपे … भिद … पूरयितुं विभवः समर्थो भवति … मणिरुचीनां … संबंध … दति शंकोतीति … लंकारः … ॥४३॥ स्फुटपातेति ॥ इदाद्रेः … नवानी लतानां तरूणां च प्रवालानि … तं तं सर्वकालम् असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिष्वपि वनांतम् अमलयति … व्यज्यते ॥४४॥ क्षिपतीति ॥ … प्रस्तामित्यर्थः रोचनायाः … रोचनकीकृत्य सौवर्णीमित्यर्थः … गोरोचना … कादिना …

त्तरासंगमिव ह्री प्रावारो त्तरासंगौ समौ वृहतिका तथेत्यमरः क्षिपति प्रसारयति अनेकानि हिरण्मयानि के
दारायस्य सः अयं पुरोच तीर्जितरविरित्यर्थः तवपि तुरींद्रस्य दयितः प्रियः जगतां धरो जगतीधरः यस्ते
गंतव्य इंद्रकीलाख्य इत्यर्थः ॥४५॥ सक्तिमिति ॥ अमुत्र अमुष्मिन्नद्रौ अनिले जवात हृतिति लतानां
सक्तिमन्योन्यसंगमयनेयति सति सहसा तु दात विरोचनैः सावित्रैर्मयूखैः हिरण्मयाः हिरावत्ताः
कृताः हिरण्मयीकृताः गुणगत्या वृत्तिशब्दादिसंदिग्धा मुख्या तत्तु क्वचित्ति वेजयतीति हिरण्मयीनां हिरण्य
विकाराणां दारिनायने सादिनिपातनात्साधुः शेषो भुवां तटभुवां भासः मुकुलस्तोद्विदलसितानि
विडंबयतीति अनुकुर्वंतीत्युपमालंकारः ॥४६॥ कषणेति ॥ इहाद्रौ कषणेन कंडूयनेन यः पंकः स्तेन
रस्तामहाहया सपर्यायेभ्यः स्तैः स्कंधविमत मतंगजेरहितैः कुतः मदस्नपितैः ऐरावणमदस्ति
तैरित्यर्थः ग्लास्नेतिमिवात हृस्त्रेह हरिचंदनैः चंदनद्रुमैः सुरगजस्य ऐरावणस्य गतं पातिरनु
मीयते हरिचंदनस्थ विशेषणैः काव्यलिंगमुन्नेयं ॥४७॥ जलदेति ॥ जलदजालघनैर्मेघपटलसां
द्रैरसितायमनामिंद्रनीलानां मरीचिभिः भानुकरोपरि मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामित्यमरः
त उपहितैर्याप्रच्यावितघटितसंघातास्र तएवादीपितकंदरा अप्रकाशितकंदरा गह्वरा विवस्वतोऽपि
स्तिमिरैः संवलिताव्याप्तिमिश्रितावभवतीस्तस्त्रेश्च ॥४८॥ मह इति ॥ इह नव्यः कृतो भवनः अपि मु
नेर्व्यासस्य शासनेन अज्ञया क्षांत्येपचीस्थितः गृहीतशस्त्रएवेत्यर्थः हत प्रमादोऽप्रमत्तश्चितः स
न् तपस्य तपश्चरकमणेरिसं तपोभ्यावति अरातिरिति व्यपतदं त्त्वाद्वा तो लेढ्नच्यसर्वमू
तहितकारिणो भक्तिप्रमादः करोध्यतीति विश्वसितव्यमित्यर्थांतरन्यासेनाह प्रायेणेति ॥

त्तियस्मात् प्रायेण वाहुल्येन प्रायो वयसि वाहुल्ये इत्यमरः इतमर्थं करोतीति हितार्थकरः विधेयव्या
पारे संप्रति अंतरायैर्विनाश्रयासि लघुमसुखानि अशक्यानीत्यर्थः अतएव शक्यप्रस्तादिना ऽसा
मनकार्ते कोपितुमनअकारणवैरिणः सर्वं वसर्वस्यापि संतीति भावः ॥४९॥ मा भूवन्निति तवं ह्रिया
एपवाप्सवाः ते अपदेन हरंतीत्यपपहृतः मा भूवन् तां अपे पाने मानेयुपित्यर्थः माङि लुङि प्राशि
र्ष्पे लुङ् संतापेत तपः इत्येतोसति शिवाः शिवं साध्वीयसी प्रवृत्तिमुत्साहं दिशंतु किंचेति त्वार्थ
लोकपालाः इंद्रादयः तपसि विषये वलेप्रातिरक्षतः वर्द्धयंत इत्यर्थः कल्याणी साध्वीं क्रियाम
नुष्ठाने अधिकफलां क्रियासु कुर्वंतु राशीर्लिङ् ॥५०॥ इतीति ॥ प्रियहितानरानाम्नेहि तंप्रि
यं इति पूर्वोक्तामुक्तां संधाम अस्यांने संपदि गतवति ह्यो सुतोऽर्जुनः सोत्कंठं [illegible] सोत्सुकं च
किमपि प्रध्योचिंतयामास तथाहि सद्वियोगः सज्जनवियोगो भृशमरतिं व्यथां संपत्ते करोती
त्यर्थः अर्थांतरन्यासः ॥५१॥ तमितिः अक्लेशाः संपूर्णः लक्ष्म्याः शोभाया यस्य संस्थकेशलक्ष्मीरि
ति वहुवचनान्ताक्रितो वहुव्रीहिः एवंचउरःप्रभृतिभ्यः कप् इति कप्प्रसयानवकाशः तथालक्ष्मीश
ब्दस्य केवलनांतस्यपाठात् नापि ईतः कौतीस्याय काशः उरःप्रभृतीपाठ सामर्थ्यादेव श्लोषि
केस्तु वैभाषिकइत्यविरोधः सोऽर्जुनः सर्वतः सर्वत्रसारयोगात् दृढतर वस्तु प्रयोगात् अन्यत्र वल
योगात् सारो वले स्थिरांशे च न्याय्यो त्कर्षेवं वरे त्रिष्विति उभयायमरः अनिर्तिशयनीयं अ
नतिक्रमणीयं अनेकेनवहुना अंकभाजा समीपगतेन शीघ्रंभाविनेति यावत् फलेन कार्य
सिद्ध्या अविरहितमशून्यं अवश्यसाधकमित्यर्थः अकृशमतनुं चेतसा आशंसितं प्रामुमि

४०

ष्टं शैलमिंद्रकीलमात्मीयं पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारं उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषमिवा
प्यासासाद ॥ मालिनीवृत्तं ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ रुचिराकृतिरिति ॥ अथो आसा
दनानंतरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः धृतसत्पथोऽवलंबितसन्मार्गः आकारानुगुणवानित्यर्थः यत्रा
कृतिस्तत्र गुणा वसंतीति सामुद्रिकाः उपमानेऽपि समानमेतत् पुरुहूतसुतोऽर्जुनः कनक
स्य विकाराः सानुर्यस्य तं कनकसानुं गरुडसावर्ण्यार्थं विशेषणसमुदायविकारः षष्ठ्याश्च
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च तमिंद्रकीलं परमः पुमान् विष्णुः पततां पतत्रिणां पतिं गरुडमिव
त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यय उपपदसमासः
उत्तरपदसमासश्च तामभितः अभिमुखमारुरोह समीपमियतः शीघ्रं सा कल्याणमभितोऽभि
तः इत्यमरः अभितास्त्वरायुक्तं अभिताक्षरासः जससेरुदिति ति लक्षणात् ॥ १ ॥ अस्यास्य कार्यसि
द्धिं निसूचयन् प्रावर्णयतीति ॥ तमिति ॥ अलिनिक्वणजयध्वनयः वैतविहिताये सत्यो ताः पवनेनेरि
तानुत्ता अतएवाकुलालोला विजितावक्राश्च शिखा येषां ते तथोक्ताः शिखाः ज्वालाकेकिनोर्लाः शिखा
शिखामूलमौलिच्छित्ति वैजयंती जगतीरुहो भूमिरुहः क्विप् अनिंद्या अनवद्या वंदिनः स्तावकाः त
एव तं इंद्रसुतमर्जुनं कुसुमैरभ्यचकरुः अभिववृषुरित्यर्थः अकृद्र्यतापितिगुणाः अत्र किरतेवर्षा
र्थत्वात् कुसुमान्यकरणत्व दूहोपार्थत्वेन कर्मत्वमेव यथाकदाचित्सा हि श्रीकिरतीति दृश्य
ते वधात्ननामर्थभेदाकार कप्रत्ययः यथा सिंच्यतेव पुरिति अत्र वाक्यसमासगतयोरुपमयोः सा
धनतावाद्गोगिभावेन संकरः ॥ २ ॥ अवधूतेति ॥ अवधूताः

पंकजपरागकणा यैस्ते तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः तनुजह्नुवीचीः सलिलवीचीर्भिंदंतीति तथोक्ताः इति
शैत्योक्तिः सुखयंतीति सुखाः सुखावहा इति मांद्योक्तिः पचाद्यच् मरुतो वाताः स्तमर्जुनं सुहृदः स
खायः सखायमिव अभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिलिंगिरे ॥ ३ ॥ उदितेति ॥ उदितोपललोषु उन्नतपाषाणेषु स्ख
लनेन प्रतिघातेन संवलिता घूर्णिता अतएव तूर्यघोषवत् धूमधामायमाना इत्यर्थः स्फुरैर्हंसानां सारसानान्य
विरावैर्युज्यंते इति तथोक्ताः क्विप् अनुवप्रमधः पतंतीनामिति शेषः ध्वनयः तस्यार्जुनस्य मंगलमेषां संती
ति मांगलिकाः प्रयोजनमिति ठक् तैः तूर्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः अत्रान्यस्य कार्यकारणसंभावात् तूर्यकृतमुदस्स
दृशीं मुदमिति प्रतिबिंबापेक्षान्निदर्शनालंकारः ॥ ४ ॥ अवरुग्णेति ॥ सोऽर्जुनः पुरोऽग्रे अवरुग्णतुंगसुरदारुतरो
भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे चलीयसि चलवत्तरे महं तादीयसन्निपि तात्लुक् सुरसरित्पयसां निचये परे विब
यैव तस्य वेगेन वा नीरवनेनाचरितां अपथे वेतसे रुच्यामे पुष्पविदुलश्री तवानीरमंजुला इत्यमरः समृद्धिक
रीं श्रेयस्करीं लोके तथा दृष्टामित्यर्थः प्रणतिं ददर्श यास सर्वलोकदृष्टां तमूरिति भावः ॥ ५ ॥ विबभूवेति सोऽर्जु
नः परितः सरोजरजसारुणितेउत्तरीयं चकुंकुमादिनारुणितं संहतिमल्लीरध्वं तरंगरंगितरंगासंचारि
भंगिशोभिनि सरिदुत्तरीयं स्तनांशुकमिव स्थितं कलहंसकुलमवलोकयितुं अलमत्यंतं न विबभूव न श
शाक तत्सौंदर्यस्य दुर्लभत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ दधतीति ॥ क्षतीः क्षतानि दधति कुतः परिणताः तिर्यग्दंतप्रहारि
णः द्विरदा यस्मिंस्तस्मिन् तिर्यग्दंतप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः मदस्रुतिभिर्मुदितानि योऽवितरो
धस्यापि कंपते न वं धनिश्चलीकृतवानित्यर्थः तथाहि महान् जनः रुजन् पीडयन्नपि महत्त्वे गुणोत्कर्षाय
भवति महत्त्वेनापि भावहेत्वेत्यर्थः तदुक्तं गजरुग्णस्यापि रोधसः प्रीतिकरत्वमिति भावः ॥ ७ ॥ अन्विति ॥ ०

सर्ग ५

४० २१४

स्वं शैलमिंद्रकीलमात्मीयं पुरुषस्य कारः कर्मतं पुरुषकारं उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषमिवा
भ्यासरसादात्॥ मालिनीवृत्तं॥ ५२॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां पंचमः सर्गः॥ ५॥ ॐ॥ रुचिराकृतिरिति॥ अथो आसा
दनानंतरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः धृतसत्पथोऽवलंबितसन्मार्गः अत्राकौर्जुनगुणवान् इत्यर्थः यत्रा
कृतिस्तत्र गुणा वसंतीति सामुद्रिकाः उपमानेऽपि समानमेतत् स पुरुहूतसुतोऽर्जुनः कनक
स्य विकाराः सानवो यस्य तं कनकसानुं नगं उत्सावर्णार्थं विशेषणसमुदायविकारषष्ठ्याश्च
बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च तमिंद्रकीलं परमः पुमान् विष्णुः पततां पतत्रिणां पतिं गरुडमिव
त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये उपपदसमासः
उत्तरपदसमासश्च तामभितो अभिमुखमारुरोह समीपे भियतः शीघ्रं साकल्याभिमुख्येऽभि
त इत्यमरः प्रमिताक्षरा वृत्तं प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात्॥ १॥ अस्या स्वकार्यसि
द्धिं निसूचयन्नुमावर्णयति॥ तमिति॥ अलिनिकाय जयध्वनयः उचितविहिताय सुशोभनाः पवनेनेरि
ता नुन्ना अतएवाकुलालोला विक्षिप्ता वक्रा अशिखा येषां ते तथोक्ताः शिखा ज्वाला केकिनोल्पा शिखा
शिखा अग्रमौलिच्छिन्तिये जयंतीं जगतीरुहो भूमिरुहः क्षिपू अनियाम् अनवद्या वंदिनस्तावकाः त
एवतं इंद्रसुतमर्जुनं कुसुमैरश्चयन्करुः अभिववृषुरित्यर्थः अच्युतामिति गुणाः अत्र किरते वर्षा
र्थत्वात् कुसुमानां करणत्व ... हृष्टोपार्थत्वेन कर्मत्वमेव यथा करान्नासाति दृष्टीकिरतीति दृश्य
ते वधात् नामसर्वमेदाकार क प्रत्ययः यथा सिंच्यते वपुरिति अत्र वाक्यसमासगतयोरुपमयोः सा
धनतावाद्वंगांगिभावेन संकरः॥ २॥ अवधूतेति॥ अवधूताः

पंकजपरागकणा यैस्ते तथोक्ता इति सैरोम्यो तिः तनुर्जीर्णवीचीभिः सलिलवीचीभिर्छदंतीति तथोक्ताः इति
शैरोमितिः सुखयंतीति सुखाः सुखावहा इति मारुतोर्मितिः पचाद्यच् मरुतो अर्जुनं सुहृदः स
खायः सखायमिव अभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिंगितवंतः॥ ३॥ उदितेति॥ उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु स्ख
लनेन प्रतिघातेन संवलिता घूर्णिता अतएव स्तूर्यघोषवत् धूमधामायमाना इत्यर्थः स्फुटं हंसानां सारसानां च
विरावैर्युज्यंते इति तथोक्ताः क्षिप्रं अनुवप्रमपां अधःपतंतीनामिति शेषः ध्वनयः तस्यार्जुनस्य मंगलमेघां संती
ति मांगलिकाः प्रयोजनमिति ठक् तैः तूर्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः अत्रान्यस्य कार्यकारणसंभवात् तूर्यकृतमुदस
इशीमुदमिति प्रतिबिंबापेक्षान्निदर्शनालंकारः॥ ४॥ अवरुग्णेति॥ सोऽर्जुनः पुरोग्रे अवरुग्णतुंगसुरदारतरो
र्भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे च लीयसि चलवतरे महति तादृशीयस विपि तालुके सुरसरित्पयसां निचये परिविप
यिवतसवनेन वा नीरवनेनाचरितां अथवेतसे रथ्याभ्रे पुष्पविद्रुलक्ष्मी तवानीरमंजुला इत्यमरः सम्यद्धिक
रीक्रेयस्करीं लोके तथादृष्टामित्यर्थः प्रणतिं ददर्श यासर्वलोकदृष्टां तमभूरिति भावः॥ ५॥ विबभ्रवेति सोऽर्जु
नः परितः सरोजरजसा अरुणितं उत्तरीयं च कुंकुमादिनारुणितं संहतिमल्लीरंध्रं तरंगरंगितरंगांच्यादि
भंगिशोभिनि सरिदुत्तरीयं स्तनांशुकमिव स्थितं कलहंसकुलं अवलोकयितुं मनस्मरातेन विबभ्रे यतनप्रा
शाकेत तत्सौंदर्यस्याविह्वलत्वादिति भावः॥ ६॥ दधतीति॥ क्षतीः क्षतानि दधति कुतः परिणताः तिर्यग्दंतप्रहारि
णः किरवायस्मिन्नस्मिन्नतिर्यग्दंतप्रहारस्य गजः परिणतो मत इति हलायुधः मदस्रुतिभिर्मुदितालियोबितिरो
धस्यापि कांधतीति वंधति अलीकेतवानि सर्थः तथाहि महावनेः रुजन् पीडयन्नपि महत्ते गुणायोत्कर्षाय
भवति महत्त्वेनापि प्रभावहेवे सर्थः तदुक्तं गजरुग्णस्यापि रोधसः प्रीतिकरत्वमिति भावः॥ ७॥ अन्विति॥ ०

६१ घं०प०
सोऽर्जुनोऽन्वनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे समीपार्थेऽव्ययीभावः अरुणैः कनककांत्युपरंजनादिति भावः वप्रभिरूर्मि
भिः समतां तुल्यरूपतां गतेश्चयादृश्याद्दविविक्तमिति सर्थः सरूत्यं सहशा हंसस्य पत्ना जते च्चरणैर्हंसेन समासः क
रुणैः क्षितिकुजितैः कुजितैः रुतेरनुवध्नतीमन्वीयां तीरयांग नेमवनितामिव क्रीडाकौ अभिनंदप्रहृष्टप्रियादर्शनान्न
स्यानंदइतिभावः अत्र ताव द्भूमी ल्लां स्पष्टव लतयांग नारूपस्वीकारात् तदुगुणलंकारः तद्गुणः स्वगुणत्या
गादन्योत्कृष्टगुणाहृवतीतिलक्षणात् तन्मूलो च्चेयं चक्रवाक्यास्पकंतेतारंगम्ब्रांतिरिति तद्गुणभ्रांतिरतो
५८ गांगीभावैसंकरःप्रासितेति॥ वलवीचीनां रागरंजनव र्णतमेरा पादनेतस्पर स्वनाक्रियात्तेऽपरे वोरूच
यः प्रभाः अभातिनिमग्नंमपि मणि जालं स्पष्टम यमूतमितिभावः मनोगतं रोषादविकारमाकृतयोमूभंगादिवा
क्षविकारारव सितवाजिनोऽर्जुनायनिजगदुर्सापितवंतरस्यर्थः ९ उपलेति उपलैः हमाः अतस्यो कुताम्रयेतरङ्गाः तैर्धौ
तेन भृगुस्यन्नमितस्यर्थः यैविनाचेणवता महतातिविधूय आतोऽज्वितंच फेनकस्परिशरवानदुंबकिरादमयफेनदिरीरंक्षिरी
रोद्धिकृष्णः फलमित्मरःक्षरितम्प्रलासमंदरासमिवे सेत्प्रेक्षा सोऽर्जुनो ददर्श १० वहितिवहितचंदिकानिभंम पूरमेच
कसहशं समोचकमेचकाविसमरः वहुनेकं कंदानयसा परत्वं जातवकवचनं वहोमदांयुविंदवशस्यर्थः अवगाढ
मतः प्रविष्टं गाढं नकत्रीरिक्तः रत्न पतिभोशिन्हु विकसदुत्पलासरितो विलोचनशतमिवेत्युत्प्रेक्षा अर्जुनस्य धृतिं प्रीतिं
विदधे ११ प्रतिवोधेति प्रतिवोधः स्फुरणं निद्रापगम अत्र जंभरगउत्फुल्लता जृंभा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टपर्ण
विकाराःस्वाच अनतएव पतन् अष्ठोमौक्तिकमरीनांप्रकरः सोमायस्याः सा तेपोका अनन्य वजलदत्रविंदुरिव स्मितेव
त्युत्प्रेक्षा शुक्तिवेधूरिवशुक्तिवधूः पुलिने शयनीमस्ये तिभावः सरोरुहदृशा अर्जुनेन ददृशे दृष्टा अत्र प्रतिवोधा शि
ष्टपदोपात्तानांप्रकृताप्रकृतानां शुक्तिवध्वौपम्यारूपकयोः साधकवाधकाभावात्संदेहसंकरः वसापेक्षाचाजल शिव ६१
ना

नोत्प्रेक्षेति तयोरंगांगीभावः॥१२॥ शुचिरिति॥ अत्र शुचिभिः स्वच्छैः तनुनासांद्रेण च फेनस्पलवेन शक
लेन संवलितः संगतः विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः विटपः पल्लवेरव कुचविस्तारे स्तवमालयोरिति विश्वः
स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनां शुभ्रतः दंतकांतिकलितस्य सर्थः दयितं धरस्य अपि गासधर्थे सादिना
षष्ठी प्रश्नं स्मरयति स्मलट् स्मरति भृतार्थलट् मितां रु स्मरणालंकारः॥१३॥ उपलभ्येति॥ सोऽर्जुनः
अचलतरंगोर्द्धतेतेत्संक्रांतमित्यर्थः मदंगंधमुपलभ्याप्राय पयसउत्थितवतां रोषादिति शेषः करियादसांका
र्याकाराणां यादसंज्ञा कपार्श्वकादिषु दस्य्वः प्रतिदितिनामिवाभिमुखान् अभियात्तानूरस्यर्थः करिणः संवृ
घेददर्श इत्यर्थः॥१४॥ स इति॥ सोऽर्जुनः पुरो ग्रेसहसासमुत्पतिविशेषाः समुत्पतितुमिच्छोः पतः सत्ततां द्रुमस्य
तनिपतितदारिद्रा तिभ्यः सनरः कुचतान्व्य इति विकल्पादिडागमः फणिनः प्रजविभिः अतिवेगवद्भिः श्वसि
सर्थः अपांपटलं पुरुउत्थीस्य विस्मये जगाम अत्र चोपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलंकारः॥१५॥ सइति॥
सोऽर्जुनः सैकतवतीः पुलिनवतीः अभितः शफरीणां परिस्फुरितान्येव चारवो दृशो यासां तासुरनिम्नगांगं
गाउपयतीः भजतीः इणः शतरिङीप् अत एवत्वहज्जघनाः ललिताः सखीरिव स्मितासरितः सतारन्तितिच्च
कामा१६॥ अधिरुह्येति॥ सोऽर्जुनः अधिरुह्य आर्योदद्रिमिति शेषः पुष्पचरेण नमन्मयितैर्नगतांगैः स्त
रभिः परितः परिस्तीर्णतत लांभूषितस्वरूपां अधः स्वरूपयो रस्त्रीतलमित्र्यमरः संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे
ये सुटिति सुडागमः शुचिं शुभ्रं अतएव मनेसः प्रसत्तिमिव मूर्तिमिमसः प्रसादमिवास्थितां तद्वतीं त
उवे तेक्षाः शिरेमनुहूवनां तम्भुवं आससाद अंत शाड्वः स्वरूपवाच्यकः अंत स्थलवासि तेय दशे स्वरूप
निरुप्ये तिकर्त इतिवैजयंती॥१७॥ अनुसान्विति॥ अनुसानु प्रतिसानुविप्साथेऽव्ययीभावः पुष्पिताः

संजातपुष्पा लताविततयः सस्मिन्स्तः फलिताः उरुभूरुहा येषु तानि विविक्तानि च वनानि यस्मिन्स तः तपो
त्थाः अचलः इंद्रकीलः हरेस्तनयस्यार्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थं अधिवस्तुं अधिष्ठातुं धृतिं क्रिया
पेक्षया समानकर्तृकत्वात्तुमुन् अचलां धृतिं उत्साहमाततान अत्राचलविशेषणं पार्थस्य धृति
करणे हेतुत्वात् काव्यलिंगमलंकारः ॥१८॥ प्रणिधायेति ॥ अथ तत्रादौ विधिना योगशास्त्रविधाने
न धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषये नियम्य निर्गदेसाद्धिनाएहम ॥ मुनितां दधतः तपस्यत इत्यर्थः
पुरातनमुनेरर्जुनस्येत्यर्थः असुकरं दुःकरं तपश्रमं नादधौ न चकार तथा हि आत्मवतां मनस्विनां
वसादकरं क्लांतिजनकं किमिव न किंचिदित्यर्थः इवशब्दो वाक्यालंकारः ॥१९॥ शमयन्निति ॥ धृति
मिंद्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकं मुख्यं सुखं यस्य सः तपोधनः आत्माराम इत्यर्थः अन्यत्र धृतमिंद्रियाणां श
मः संतापनिवर्तनमेकमद्वितीयं सुखमाल्हादकं येन स तपोरुः अभिजिग्गुणैर्मन्त्रादिभिरन्यत्र कांत्या
दिभिर्गुरुरघमयं पापरूपं तमः शमयन्निवर्तयन्विमलः अमलिनः अंशुमोरन्यत्र सोर्जुनः प्रतिवासरं सुकृति
भिः सुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः अन्यत्र क्रियाविशेषैः कलाभिः शीतरश्मिरिंदुरिव ववृधे ॥२०॥ अधरीति ॥ किंचेतित्या
र्थः विवेकशालिनावधारणं सद्गुणस्तस्मात्तेनेहेतुनेत्यर्थः विभाषा गुणे स्त्रियामिति पंचमी अगुणेषुका
मक्रोधादिदोषेषु विषये तद्विरोधेन नञ्समासः धियश्चित्तवृत्तिं अस्तवतः निरासितवतः तस्यार्जुन
स्याविरूपलवः निर्गतो द्वयविपर्यांतरगमनं शमसुखानुभवः प्रतिघातिनी सोपप्लवो विषयसंग
रतिं शब्दादिउपरुचिं अधरीचकार विषयनिस्पृहं चकारेत्यर्थः उत्कृष्टखिलतस्य वैराग्यहे
तुत्वादिति भावः ॥२१॥ मनसेति ॥ आयतः आहिंसादिनिरतः मनसा ध्यानेन जपे विशिष्टमंत्रन्या

सः प्रणतिभिर्नमस्कारैरेवं मनोवाक्कायकर्मभिः दिवोऽधिपतिमिंद्रं समुपेद्ध्वानं उपेसेदिवान् सोर्जुन
सहेजेतरौ नैसर्गिकांगतुकौ जीयते अनेनेति जयः एवं च जयश्शमौ वीरशांतौ दधती पुपती महसी
तेजसी युगपत् विभरांबभूव बभार भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति विकल्पादाम्प्रत्ययः अत्र युगपद्विरशां
ताधिकरणत्वाभिधानात् अस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥२२॥ शिरसेति ॥ हरन्मणि [illegible] निभेमरकत
मणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनो जनिताः अतः पिशंगीरितिभावः जटाः शिरसा वहन् सोर्जु
नः अरुणस्य अनूरोर्दीधितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमासादृश्यं ययौ यया
विसर्गीयमुपमा तमालतरौ रोपव्याधिकरणत्वात्तदपेक्षया सप्तमी ॥२३॥ धृतेति ॥ धृतहेतिर्धृताय
धापि अधृता जिह्ममतिः कुटिलबुद्धिर्येन सः अशुचिनि अपि ते मुनीनं धैर्यमनु वेषेणाभीषणेन तु कर्म
णेतिभावः कुतः विरजा रजोगुणरहितः सोर्जुनः मृगान् रंजयांचकार रमयामास रंजेर्णौ मृगर
मणे इति विकल्पादनुस्वारलोपः तथा हि गुणाद्ययाद्ययः कमिव रमयितुं न शक्नोति कर्तृत्वं न श
क्नोतीति भावः शुद्धिरेव परं विश्वासबीजं परस्य न वेषो नापि संस्तव इति भावः ॥२४॥ अथास्येति भिः
श्लोकैस्तपःसिद्धिमाह अनुकूले सादिनाऽनुकूलपातिनं न तु प्रतिकूलवाहिनं मारुतं गतिं मंद
गामीनं सुगंधिं गंधस्येदित्वे कारो तेन टह इति ककीनां निरंकुशाहा समासांतः अथवा केचित्तु अ
गंतुके लोपि एकवचनेन समासांतमिच्छंति पवनमपि तः किरता प्रवर्त्तयते त्यर्थः ऋतुरस्य प्राप्तः
आर्तवः समयस्तदस्य प्राप्तमितिसणप्रत्ययः सच्चासौ गुणः सोऽवधीरितः अस्तिमहत्त्वरूपायस्य तेजस्वं अ
मतोरुच्यो निच्यते सुघ तं सुखस्पर्शतां नयतानयति द्विकर्मक ॥२५॥ नवेति ॥ प्रच्येयपुष्पाव

सेजातपुष्पालताविततयः सस्मिन्सः फलिताः उरुभूरुहा येषु तानि विविक्तानि विजनानि यस्मिन् सः तस्थौ
ताः अचलः इंद्रकीलः हरेस्तनयस्यार्जुनस्य तपसे तपश्चर्यायै अधिवस्तुं अधिष्ठातुं धृतिक्रिया
पेक्षया समानकर्तृकत्वात् तुमुन् अचलां धृतिं उत्साहमातन्वानः अत्राचलविशेषणं पार्थस्य धृति
करणहेतुत्वात् काव्यलिंगमलंकारः ॥१८॥ प्रणिधायेति ॥ अथ तत्रादौ विधिना योगशास्त्रविधाने
न धियं चित्तं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषये नियम्य निर्गदेसाद्धिनाण्हमा मुनितां दधतः तपस्यत इत्यर्थः
पुरातनमुनेर्नरस्यार्जुनस्येत्यर्थः असुकरं दुःकरं तपःश्रमं नाददौ न चकार तथाहि आत्मवतां मनस्विनां अ
वसादकरं ग्लानिजनकं किमिव न किंचिदित्यर्थः इवशब्दो वाक्यालंकारः ॥१९॥ शमयन्निति ॥ धृती
न्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकं मुख्यं सुखं यस्य सः तथोक्तः आत्माराम इत्यर्थः अन्यत्र धृतमिन्द्रियाणां श
मः संतापनिवर्तनमेकं अद्वितीयं सुखमाल्हादकत्वं येन स तथोक्तः शुचिभिर्गुणैः मैत्र्यादिभिरन्यत्र कांत्या
दिभिः अघमयं पापरूपं तमः शामयन् निवर्तयन् विमलः अमलिनः अन्यत्र सोऽर्जुनः प्रतिवासरं सुकृति
भिः सुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः अन्यत्र कलाभिः शीतरुचिश्चंद्र इव ववृधे ॥२०॥ अधरीति ॥ किंचेति चा
र्थः विवेकगुणावधारणं स एव गुणस्तस्मात् तेन हेतुनेत्यर्थः विभाषा गुणे स्त्रियामिति पंचमी अगुणेषु का
मक्रोधादिदोषेषु विषये तद्विरोधे नञ्समासः धियं चित्तवृत्तिं अस्तवतः निरासितवतः तस्यार्जुन
स्याविरूपलवः निर्गतेंद्रियविषयांतरगमनैः शामसुखानुभवः प्रतिघातितां सोपप्लवां विषयसंग
रतिं शब्दादिषु प्रवृत्तिं अधरीचकार विषयनिस्पृहे चकारेत्यर्थः उल्लसितस्य तस्य वैराग्यहे
तुत्वादिति भावः ॥२१॥ मनसेति ॥ आयतः अहिंसादिनिरतः मनसा ध्यानेन जपैर्विशिष्टमंत्रन्या

सैः प्रणतिभिर्नमस्कारैरेवं मनोवाक्कायकर्मभिः दिवोऽधिपतिमिंद्रं समुपेद्धवान् उपसेदिवान् सोऽर्जुनः
सहजेतरौ नैसर्गिकागंतुकौ जीयतेऽनेनेति जयः एवं च जयश्रमैवीरशौ तौ दधती युवती महसी
तेजसी जुगपत् विभरांबभूव बभार भीह्रीभृहुवां श्लुवच्चेति विकल्पादाम्प्रत्ययः अत्र युगपद्धीरश्रं
ताधिकरणत्वाभिधानात् अत्र स्वलोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥२२॥ शिरसेति ॥ हरन्मणि निभमरकत
मणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनो जनिताः अतः पिशंगीरिति भावः जटाः शिरसा वहन् सोऽर्जु
नः अरुणस्य अनूरोः दीधितिभिः परिमृष्टमूर्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमां सादृश्यं ययौ यया
विसयर्थीयमुपमा तमालतरौ शिरोरोपस्याधिकरणत्वात् तद्रूपस्य सप्तमी ॥२३॥ धृतेति ॥ धृतहेतिर्धृतायु
धोऽपि अधृताजिह्ममतिः कुटिलबुद्धिर्येन सः शुचिनि अधिते मुनीनां धैर्यं नूपेवषेण अभीक्ष्णानं तु कर्म
रणितिभावः कुतः विरजा रजोगुणरहितः सोऽर्जुनः मृगान् रंजयांचकार रमयामास रंजेर्णौ मृगर
मणे इति विकल्पादनुस्वारलोपः तथाहि गुणाद्यादयः कमिव रमयितुं न शक्ता इति कं तृणीकर्तुं न श
क्नुवंतीति भावः शुद्धेरेव परं विश्वासबीजं परस्य न वेषो नापि संस्तव इति भावः ॥२४॥ अथास्य त्रिभिः
श्लोकैस्तपःसिद्धिमाह अनुकूलेत्यादिना अनुकूलपातिना न तु प्रतिकूलवाहिना अत एव उगतिं मंद
गामिना सुगंधिं गंधस्येदित्तीकारोतेमटहत्वेपि कवीनां निरंकुशत्वात् समासांतः अथवा केचित्तु अ
गंतुकेऽपि एकवचनेन समासांतमिच्छंति पवनमपि तैः किरतां प्रवर्तयंते इत्यर्थः ऋतुरस्य प्राप्तः
आर्तवः समयस्तदस्य प्राप्तमिति अण्प्रत्ययः सच्चासौ गुणः सोऽधरीरितास्ति ममलरूपायस्य तेऽपि शु
मतो रुचो निचयैः सुखतासु खस्पर्शतां नयतानयदिति द्विकर्मकः ॥२५॥ नवेति ॥ प्रत्येयपुष्पाव

४७

च्ययप्रसंगेन च पल्लवा एवांजलयस्तान् चिन्वतीति तथोक्तं प्रह्वतरुत्वात्तरून् अनुवनतिं गमय
यता मतिवृद्धीसादिना तरूणां कर्महं प्रतिनिशिं निशिनिशि शाययन्तीयतां उपयतीशाययनस्यान
हूताभिसर्थः वसुधा मृदुभिस्तैः स्तृणता छादयता ॥२६॥ पतितैरिति ॥ अपेतजलदादनधान
नभसः पतितैरपांपदतैर्बिंदुभिः रजःकणशामयता तपसा स्पंदयालुना संसेकाह्लादयोहेतुत्वात्
यतिपरिगा व्रकेशा प्रतिपत्तितः सोऽर्जुनः परिचर्यया उक्तविधया शुश्रूषयेवानुगृहीत इवा
नुगृहीतः अनुगृहीतः सत्कारः एवं सर्वभूतानुकूल्यलिंगात्तपस्येलिमं तयोस्यतिभावः अ
स्य श्लोकत्रयस्यापि एकवाक्यत्वादुत्प्रेक्षैव प्रधानालंकारः ॥२७॥ महत इति ॥ सोऽर्जुनः महते
फलाय श्रेयसे स्यायन्विकसतनूर्वैलक्षिवं निमित्तमेव कुसुमं पुरोगं अवेक्ष्य विस्मयवशं न
जगाम तथापि वशी नाम्न अनुभावं अंगुलं च गुणः धैर्यं न निहंति विस्मयादिविकारं न जयतीत्यर्थः जेन
न वा तपःस्थीये तपःस्मरति विस्मयादिति स्मरणाद्दितिभावः ॥२८॥ तदिति ॥ सुकृतैस्तपोभिः करणै
रभिरिमिः कतिपयैरिव वासरैः कृते तत्सर्वौकं च वैभवं अत्र तोऽन्यस्य न संभवतीत्यर्थः पत्राद्यजेता तस्य
दिन जसमासः उपलब्ध्यनिष्क्रियस्य अप्रविषादाः प्रातरवदाधियोयषांतेवनेचराः वनेचरा वरुलगहणाल
स्कृतशतेन ज्ञातस्य नाम स्वानां य च्वनः शंतत्तो रस्य संरंभ्यविशेषलाभाय च्च संविधाना
द्वगंतेभ्यः यज्वात्तु विधिनेष्टवानिद्र मरः स्तुयजोऽवनीप वसतिमुपतस्थुः प्रापुः ॥२९॥ विदिता
इति ॥ वनेचराः इत्थं वर्तिविदिताः ज्ञाताः अनुमितप्रवेशाः संत इत्यर्थः प्रविश्य विहिता नतयः कृ
तप्रणामः अपि कृतकृतस्य नियुक्त कर्मणः शैलरक्षणस्य कस्य विधावनुष्ठाने प्रिथिलीकृ

तेसति अनपेत कालं अनतिक्रांतकालं यथा यागेत्रविदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभि
रामकथा आव्यवाचः मितिपूज्यिकथि कुवि नर्यं पत्ते सलप्रत्ययः कथयां बभूवुः ॥३०॥ शुभि
रिति ॥ शुचिना वल्कलेन वीताच्छादिता तनुर्यस्य सः तिमिरच्छिदो सूर्यादिनामन्यतमस्य सि
त इव स्तुस्तपस्यान्नघः पुरुषः हे मघवन्नभवतां गिरा विंद्रकीले जगतीभुवं तपन्तापयन्महते
जयाय तपस्यति तपश्चरति कर्मणो रोमंथव्यत्यादिना क्यङ् लट् ॥३१॥ जयाय तपस्यतीत्यु
क्तं तत्र युक्तिं वक्ति ॥ स इति ॥ भीषयते इति भीषणो नद्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः तोऽन्यतोऽभुजंगो
च्चेता विवभुजो यस्य सः तथा तः स पुरुषो विद्विषां भयं विधायि पृथु धनुर्बिभर्ति ततोऽजय्य
र्थी इत्यर्थः अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन तपश्चर्यया इत्यर्थः ध्वतानिसर्गादितानि येन मु
नयोऽतिशयितास्तपधरीकृताः ॥३२॥ अस्य तपः सिद्धिं वर्णयति ॥ मरुत इत्यादिना मरुतो वाताः
ताः जगतीपृथ्वी नवतृणशयनानुकूले अर्थः नभो विमले निहारादिरहिते रजसि से सुपांषष्ठीर्भवती
तिरोषः किंच तेनास्य पुरुषस्य गुणसंपादा अतिहितादिगुणसंपदोऽनुगुणतामनुकूलतां गमितः च
ष्टीकृत इत्यर्थः भूतगुणः पृथिव्यादि पंचकः भक्तिसेवां कुरुत इव स्तुत्प्रेक्षा ॥३३॥ इतरेतरेति ॥ किंच
मृगाः संतप्ते तस्यांतिके सीदंती तंतसदोंतेवासिनः सन्तुष्टा दिनाक्षिप्रकमिव तरेतरबाधनमिभवे
नपद्रोहेणापसेव प्रचये पुष्पावचये तरवोऽस्य विनमंति करप्रत्ययाभवंतीत्यर्थः अस्यति सामाद्युषष्टी
किंचतेनासनगं इंद्रकीलो भवतेव तेन परवान्पराधिनः तवैव तस्य विधेयाचन्तेत्यर्थः ॥३४॥ गुर्विति

त

किंच विपरिश्रमतामायासे विक्रमराहित्यं उरुमहत्तसत्त्वं अंतःसारं रमाह दुर्बलस्य अभिजयासंभव
वादितिभावः परमुत्तमं वपुर्जयं प्रथयतीव आकारेण विभूतेगम्यत इत्यर्थः शमिनः शांतस्यापि त
स्य नवसंगमने पूर्वप्राप्तोजनो विभूतायाः प्रभावस्यानुषंगि प्रायकेनतु सहानुषंगीति भावः भयमे
त४ तिशंताभुमयं पराभवं गमयतीति भावः ॥३५॥ अथ दृशाशैकइति नवि [illegible] साधु ॥ ऋषीति ॥ स पुरु
षः ऋषिर्विवशजो वेत्तिशेषः कौ कुर्वा यदिवा देहाकुलेजात इति शेषः यदिवा महतिभूतिमत्तां अन्वये
जातः तव वनेषु तपश्चरतो ऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं यं सहतेतइति सहाः प्रत्याख्यान समीति
शेषः ॥३६॥ अथापदृष्टपरिज्ञा षापराधं हारति ॥ विगणय्येति ॥ अनेकगुणं च फलं इह हा द्यनेकफ
लसाधन योग्यमित्यर्थः कारणं तपोरूपं विगणय्य विचार्य अथवा विजयानैसर्गिक्या अल्पतयानी
[illegible] च तया वालिश्यनेवा कथितत्वाभिहितं नोस्माकमसेदस्याद इदं वचनमित्यर्थः असदसाव्यपि
सहितेसो [illegible] हुं तीपुसहे [illegible] दिनावि कल्पादिडागमः अर्हसि तदेवकिंनोके तत्राह वनेचराः
निपुणमतयः विवेकबुद्धयः केनो भयं संगच्छतइत्यर्थः अज्ञानं नापराध्यतीति भावः अपर्यंतिरस्य
सोलंकारः ॥३७॥ तदनुवासवः किमकरोत्तत्राह उपलभ्येति ॥ मघवा गुह्यगणं त्वमनसः प्रियं
प्रियसुतस्यार्जुनस्य तपउपलभ्य ज्ञात्वा गुप्तपेक्षया समानकर्तृकत्वात्ल्यप निर्देशः उदितं त
तपसोदेवकार्यत्वाद् तत्त्वं हर्षं निजुगोप तथाहि प्रभवतां प्रभूणां धिया नयवर्त्मगानीति
मार्गानुसारिण्या हि अन्यथा मंत्रभेदात् कार्यहानिः स्यादितिभावः ॥३८॥ प्रणिधायेति ॥०

अथ हरिरिंद्रः शिवं प्रणिधाय विषयांतरपरिहारेण तमनवस्थाप्य अत्र तस्मिन्नर्जुनेभक्तया वि
दितस्यपि उपलक्षणे तृतीया अपूर्वइव आविदेति सती वेत्यर्थः पूर्वादिष्या नवेष्यावेति विकल्पान्ना
स्मिन्नादेशः अर्जुनस्यमनसः स्थिरतां उपलब्धुं परिमितुमित्यर्थः लोकप्रतीत्यर्थमितिभावः सु
रसुंदरीति वक्ष्यमाणप्रकारेव त्र्योऽनिदिधेउ [illegible] वान् ॥३९॥ सुकुमारमिति ॥ सुकुमारे मर्मभिदं मर्मे
देहदिनां अस्थानतराणां मध्यस्थं तपश्चनिर्जरणमितिविषष्टी अपरं अन्यत् कतमत् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने
डतमच् हृदयमिव सुकुमारं कोमलं न तु कठिनं एकं केवलं बहुः अणु सूक्ष्मं न स्थूलं अलक्ष्यं अलक्ष्यप्रदेशमेदि
ला दितिभावः अतिदूरगं दूरलक्ष्यभेदिष्र घतया अमोघं तत् गुणेनयुक्तं नकेदाचिल्लक्ष्यादपराध्य
तीतिभावः अविपक्षं असपत्नी कारं अस्त्रं च तच्च वः कामस्य कर्त्तरि षष्ठी विजयाय अस्तीतिशेषः
न किंचिदस्तीत्यर्थः अत्रोपमायाः परिवृत्तौ परिकर इति तयोरंगांगिभावेन संकरः साभिप्रायवि
शेषणे परिकरः ॥४०॥ अस्य सामर्थ्यं शंकन्ति वायतिाभवेति ॥ भवदीतयसंसारनिवर्त्तये हृत्तमहत्तम
संनिरस्त महामोहानां योगिनां संबधि [illegible] रजो गुणएव रजो धूलिरिति श्लिष्ट रूपकं तस्यशम
नेनिवर्त्तकं अवबोधतेस्तज्ञानेमेवचरितं मयुष्माकं [illegible] सकलेरसमहि [illegible] नयनाम्येवांजयः तैः परि ल५
पीयमानमिवेक्षुसेक्षान्नवसादं [illegible] मेव मुक्तान्यपि [illegible] तीनां बः [illegible] साभर्थ्यमितिभावः अत्रोत्प्रे
क्षारूपकयोः संकरः ॥४१॥ बहुधेति ॥ किंच पुरा जगतीबहुधागतां [illegible] नाना मुखेन प्रकीर्णं कमनी
यतां चंद्राद्युपमान द्रव्यगतं लावण्यं समभिहृत्य संग्रह्य भवतीर्विदधता स्रजा ताभवत् स्रजाकर्त्रा
ब्रह्मणा जनतानां जनसमूहः [illegible] मजनेन वपुसहायो [illegible] स्तलसुरसम्पत्या नसमुखी स्वर्गलोकयात्रा

६५ प्रवणा उपपादिता कृता स्वर्गस्यापि जनवत्प्रसादात्सर्वलोकविश्राम्यहेतोस्तासां कथमसामर्थ्यमि
तिभावः अत्राप्सरसां विप्रकीर्णत्वाच्चएकसंग्रहः संबंधोचितस्वं धामिधानादति श्लेषोक्तिः ॥४२॥
अथ एवं स्तुतिं विधाय कार्यांशमाह ॥ तदिति तस्मात्समर्थत्वात्कलासु गीतवाद्यादिषु हेतुभिः कुश
लैः सचिवैर्गन्धर्वैः सहिता उपेत्य तत्र गत्वा तस्य पुरुषस्य तपो विघ्नयत विघ्नवत्कुरुत विहते तस्य
विघ्नवस्तुद्रुतमन्यतुवंतात्करातिलिप्त्रिलोरु नाविष्कवद्भावान्मतुपोलुकू नन्यात्रशक्तिशंकाक
र्येस्यार्थान्तरन्यासे नाहकृतेतिकृतालिखीतरागां मनोसियाभिस्तासां वो युष्माकं सुखसेवितेन सु
खासक्तेपुरुषं प्रतिविजितिर्विजयः सुखानतु दुष्करा खलु ॥४३॥ अथासुरक्तसंगिहलिंगमाह अवि
मृश्यमिति सपुरुषो द्विषतां वधेन विषयाभिरतिं विषयसुखलब्धतिं वा धृति वा आसंसादिना
श्यन प्रसृयः एतद्विषयस्तलेन मविमृश्य संदिग्ध्य वेकदुपधाच्चाकृति यतेरिति क्यपृत्यिय स्मात्
सविधिः सविमर्तिसादिष्टो कोकानुष्ठानप्रकारोभवतीत येन भवति कुतः शरासनधनुः छौर्य
विमुक्तिपथस्य परस्परं विरुद्धमित्यर्थः नस्य तुहि साध्या मुक्तिरितिभावः अर्थान्तरन्यासः ॥४४॥
नच्चशापभयमपि सेनाव्यमस्मादिसाहाय्यष्टीति ॥ पच्चुचाम्निमहातेजसि तत्र तस्मिन्पुरुष
षेविषयेन्यप्रन्युनि वतस्मान्यस्मिन्मुनि नाविवतत्र तस्य वति वति प्रसयः विकृति कोपविकल्प
भवतीभिर्मा परिबोधि मा विज्ञापि मा शंकीति यावत् उच्यते कर्मणि लुङ् माङ्योगादाशीरर्थे दुग
माभावश्च तथाहि स्वयशांसि अवतां रक्षतां यशोधनानामित्यर्थः विकमवतां धियाख्यतानि वधू
षु विषयेऽस्य घातिन्यसनानि दुःखेनोत्पसनेच्छयमिति वेजयंतीनविमृश्यतिनस्पशांती सर्थान्तर

न्यासः स्त्रीहिंसायाः श्रूराणां यशोहानिकरत्वात्सर्वथा वोहिनस्ति भयापन्नदास्यतीत्यर्थः ॥४५॥
अंसंसिते अवर्ष्यवधूसमूहोऽप्सरोगणः सुराणां पुरोऽग्रे अशंसितापत्तिः अपेक्षितसंभावना
भिरमारूपत्वात्पाल्यया त्वेयोरपचितिरित्यमरः अभिमुखं सम्यक् भर्तुः स्वामिन इति पूर्वोक्तम्
देशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे तथाहि अधिकृतस्य कस्मिंश्चिदपि कार्ये नियुक्तस्य संभावना
स्वामिकृतपूजा कीर्तितनोति ॥४६॥ प्रणतिमिति ॥ अथ प्रणतिं विधाय सघनः इंद्रस्य भवनात्
प्रस्थिताः चलिताः स्तनभरैर्निमितान्यंगानि यासां ताः अंगगात्रकेऽन्यश्रेणीति वकल्याणीपप्रती
तिभाजः स्वामिसंभावनया संतुष्टास्ताअंगनाः अचलनलनीनां लक्ष्मीं हरतीति तथोक्तम्तद्वृ
न्मनोहरमित्यर्थः कुतः स्तिमितविस्मयनिष्कलं अमरभर्तुरक्ष्णां सहस्रैकर्तृदृक्कमलसमर्थ
न बभूव तासां सौंदर्यसागरस्याकूलहादित्तिभावः अत्रोपमालंकारः ॥४७॥ ॥ इति श्री
किरातार्जुनीये व्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥६॥ ॥ श्रीमद्भिरिति ॥
अथप्रस्थानानंतरं श्रीमद्भिः सहस्यगजेन सरथगजास्तैः तेन सहेति तुल्ययोगेऽयत्ति त्वयाणं लोकानां भर्तुः इ
द्रस्य तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदपरसमासः सचिवैर्गन्धर्वैर्गुप्तानां सुरांगनानां प्रस्थाने अलघुषु महत्सु
विमानानां रंध्रेषु कुक्षिषु कुहरेषु भिन्नाः प्रतिध्वनेररनेकीभूतः अत एव संमूर्छन्व्याप्नुवन्मृदंगनादः
समभिदधे अस्योपोरम्भाशक्तिकोवः अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणी वृत्तं म्नौ ज्रौ गः स्त्रीदशाय्य तेप्रहर्षिणीयम्
॥१॥ सोत्कैरिति ॥ सोत्कैरवक्षणैः सुकैरित्यर्थः अमरगणैः अनुप्रकीर्णा व्याकीर्णा ज्वलितरुचः दीप्ति
प्रभाः मघोनः पुरादमरावत्या निर्याय निर्जम्य यान्ति क्षिप्रविवस्वत उपरिस्थिता नौ रामाणाम्

८५ प्रवणा उपपादिता कृता स्वर्गस्यापि जवत् प्रसादात् सर्वलोकविश्राम्यहेतौ तासां कथमसामर्थ्यमिप्र
तिभावः अत्राप्सरसां विप्रकीर्णलावण्यसंग्रहा संबंधेपि तत्संबंधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥४२॥०
अथ एवं स्तुतिं विधाय कार्यांशमाह ॥ तदिति तस्मात्समर्थनात् कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुश
लैः सचिवैर्गंधर्वैः सहिताः उपेत्य तत्र गत्वा तस्य पुरुषस्य तपोविघ्नाय तत्र विघ्नं च तत्कुरुत विहितं सर्वं
विघ्नवत्सु ह्याम्नातुं वत्ता त्वरातिलिति रिलोपः नाविकश्वज्ञावाम्नातुं वो लुकृ न चात्र शक्तिश्लोकाका
र्ये स्यार्थान्तरन्यासेनाह कृतेति कृता लिवीतरागाणां मनांसि याभिस्ताः सा वो युष्माकं सुरसंगिने सु
धासक्ते पुरुषं प्रति विजितिर्विजयः सुखानतु दुष्करा खलु ॥४३॥ अथास्य सुरसंगिनः लिंगमाह अवि
मृश्यमिति स पुरुषो द्विषतां वधे न विषयाभिरतिं विषयसुखलब्धिं वा धृतिं वा आसेसादिना
श्य न प्रसयः एतद्विषयसहेतुमविमृश्य संदिग्धव्ये कदुपधाच्यात्यति उ तेरिति क्यप् प्रियस्मात्
सविधिः स विमर्तिं सादिमौ श्लोकोक्तानुष्ठानप्रकारो भवतीत येन भवति कुतः शरासनं धनुः कोर्वि
विमुक्तिपथस्य परस्परं विरुद्धमित्यर्थः न स्खलु हिं साध्या मुक्तिरिति भावः अर्थान्तरन्यासः ॥४४॥
न च शापभयमपि से शाव्यमस्मादिसाहापष्यीति ॥ पश्यत्वामिपहातेजसि तत्र तस्मिन्पुरु
षे विषये अन्यमुनिवत् अन्यस्मिन् मुनिनेव तत्र तस्य वेतिवति प्रसयः चिकृत्तिकोप विकल्पत्व
भवतीभिर्मापरिवोधि प्राविज्ञापि मा शंकीतियावत् उच्यते कर्मणि लुङ्मास्योगाद्दाडागमः दृशीरचो अग
माभावश्च तथाहि स्वयशांसि स्ववतां रक्षितां यशोधनानामित्यर्थः विक्रमवतामपि यस्मिन्तानि वपु
सुविषये अघातिव्यसनानि दुःखेनोव्यसनेऽवधमिति वेजयंतीन विमृश्यंतिन स्पृशंती त्यर्थान्तर

न्यासः स्त्रीहिंसा याः शूराणां यशोहानिकरत्वात् सर्वथा वो हिनस्ति शापं न दास्यतीत्यर्थः ॥४५॥
आशंसिते अवश्यवधूसमूहो अप्सरोगणः सुराणां पुरोऽग्रे आशंसिता पत्तितिः आपेक्षितसंभावना
भिक्षारुच्यपात तपास्तया वीरपत्तितिरिह मरः अभिमुख्ये सम्भ्रमः भर्तुः स्वामिन इति पूर्वोक्तेः आ
देशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे तथाहि अधिकृतस्य कस्यचिदपि कार्ये नियुक्तस्य संभावना
स्वामिकृतपूजा कीर्तितनोति ॥४६॥ प्रणतिमिति ॥ अथ प्रणतिं विधाय सपनः इन्द्रस्य भवनात्
प्रस्थिताः चलिताः स्तनभरैर्निमित्तैर्न्यैनियासो ताः अंगगात्रके अस्य क्रोतिव कल्याणीपप्र
तिभाजः स्वामिसंभावनया सैतुद्यास्ताः अंगनाः अचलनलनीनां लक्ष्मीं हरतीति तयोक्तम् तद्
न्मनो हरमित्यर्थः कुतः स्तिमितविस्मयनिश्चलं अमरभर्तुः रक्षणेन सह स्तोकेन कर्तृ दृष्टमनलं समर्थं
न बभूव तासां सौंदर्यसागरस्यास्य कूलं हादितिभावः अत्रोपमालंकारः ॥४७॥ ॥ ॥ इति श्री०
किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥६॥ ॥ ॥ श्रीमद्भिरिति ॥०
अथ प्रस्थानानंतरं श्रीमद्भिः सहरथगजैर्न सरथगजाः तैः तेन सहेति तुल्ययोगे इति त्रयाणां लोकानां भर्तुः इ
न्द्रस्य तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदपरः समासः सचिवैर्गंधर्वैर्गुप्तानां सुरांगनानां प्रस्थाने अलघु महत्सु
विमानानां रंध्रेषु कुक्षिषु कुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वनैरनेकीभूतः अतएव संमूर्छन् व्याप्नुवन् मृदंगनादः
समभिदधे च स्वोपौरैः आशितिशेषः अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तं म्नौ ज्रौ ग स्त्रीदशाय ते प्रहर्षणीयम् ॥
१॥ सोत्कंठैरिति ॥ सोत्कंठैरवेक्षणैः सुकेरित्यर्थः अमरगणैः अनुप्रकीर्णद्वाकीर्णा ज्वलितरुचः दीप्ति
प्रभाः तु मघोनः पुराद् अमरावत्या निर्याय निर्गत्य यातेः क्षिप विवस्वत उपरिस्थिता नारामाणां आ

सर्ग ७

३३

तपात्त्रायत इति आतपत्रैः सुपि स्थ इति योगविभागात्कप्रत्ययः अत्र रितेगुणत्वं सार्थकत्वं तासेदे आतप
त्राणमसंभवादिति भावः ॥२॥ धूतानामिति ॥ अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिर्धूतानां इति दुर्वि
मितसूचनं आयासात् दृतिप्रयासात् विशदलोम्नोऽमलानां वधूनां मुखानां श्रुतिजनित आतपकृतः क
पोलानां रागः पाटलत्वं मदविहितं मदजनितं श्रियं तत्तसदृशीं श्रियमित्यर्थः अत एव निदर्शनालंकारः
आनिन्ये आनितवान् वधूरिति शेषः कर्तरि लिट् त्रिहादास्तेन पदं ॥३॥ तिष्ठद्भिरिति ॥ कथमपि कथं
कथमपि तथा ययंतेस्वे गौरवं वा ठयोरित्युत्पलः देवतानामनुभावात् तिष्ठद्भिरपतद्भिरित्यर्थः र
थविशेषणमेतत् प्रजविभिर्वेगवद्भिस्तुरंगैरायततु मा कृष्टैः स्यांदैयंति नेमीनां चक्रधाराणां
चक्रधाराप्रधिर्नेमिरित्यादवः विवर्तने विभ्रमणे सति विमानवत् विमानानामिव स्तूपमा तत्र स्थे
वेति वति प्रत्ययः प्रवर्तिगति रासेदे प्राप्ता सेदः कर्मणि लिट् ॥४॥ कांतानामिति ॥ कांतानां स्तनांगरागे
कृतपुलकैः जनितोद्रेकः तथान्यु ततितिलकेषु भ्रष्टतिलकेषु वक्त्रेषु मौक्तिकाभः मुक्ताफलसदृशः
श्रम सलिलोद्गमः स्वेदोद्गमः विभूषां विभूषणं संपेदे संपन्नः कर्तरि लिट् तथा हि रम्याणां विकृतिरपि भि
यतेनो तिश्रतः स्वेदस्यापि विभूषणत्वमुपपद्यत इति भावः ॥५॥ राजद्भिरिति ॥ मरुतां पथि राजद्भिर्दीप्य
मानैरभिन्नरूपैरविच्छिन्नाकारैरत एवोल्कानामार्चीषीव स्फुरद्भिरीतिनिर्दीप्यमानैः गौलि
तैः कनकस्य निकषः निकषणं तस्य राजिः रेखा तद्वद्गौरैरक्रणैः गौरपीतरक्तेष्वेत इति विश्वः ध्वजां
शुकानां तेजोभिरायामः तेषामेव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्म इव कृतः इव दीर्घध्वजपटाः
स्वतेजः प्रसारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यंत इवेत्युत्प्रेक्षा अग्रोक्त उपमानप्राप्तितात् ॥६॥ रामाणामिति ॥० ६६

सर्ग ८

माल्यं तस्य सौकुमार्यं तद्वर्जितं येतस्मिन् कुसुमादपि सुकुमार इत्यर्थः रामाणां वपुर्वि आतपस्य कर्मे
णिषष्ठी सहत इति सहस्तामं पस्माद्यत्र तस्य भावः सहत्वं ततस्संप्राप्ते सति अधिगतविस्मयैर्गंधर्वैर्वि
धातुर्विधिषु सृष्टेषु कल्याणि साधीयसी उपक्रमहादृतिभावः विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीयत इ
ति अवगता प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥७॥ सिंदूरैरिति ॥ सिंदूरैर्नागसंभवाख्यैः रागद्रव्यैः सिंदूर
नागसंभवामिसमरः कृतरुच्ययोः अलंकृता इत्यर्थः सहेमला कक्षाभिर्मध्यावबंधनैः सहेमकक्षास्तेन सहेति
तुल्ययोगे बहुव्रीहिः कक्षीप्रकोष्ठे हर्म्यादेः कांच्यां मध्येभबंधने इत्यमरः स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनात
द्धिकाभिः करात्कटाभ्यां मेढ्रान्नेत्राभ्यां चमदस्रुतिरिति पालकाव्ये करान्नासारंध्राभ्यामित्यर्थः
मदक्षरतो वर्द्धतस्त्रिदशगजाः अरुणस्यार्कस्यांशुभिः रागेणारुणेन पनभिन्नैः संसृष्टैर्वर्वबद्भिः स्फुरित
शतह्रदैः स्फुरितविद्युद्भिः पयोदैः सादृश्यं पयुरित्युपमालंकारः ॥८॥ अस्पर्यमिति ॥ वलानि सैन्यानि अ
सूर्येंदुरूपसदातृप्त्रहिमयूखस्य मंडलं यस्य सूर्यबिंबस्य पर्यतात्प्रांतात् दूरमुपेत्यागत्य आशा
नां उपरि निर्तां गुंफितामेकवेणीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा रम्या उर्मयः तरंगा यस्यास्तां विर
शनदीं मंदाकिनीं ययुः ॥९॥ आमत्तेति ॥ आमत्तैर्भ्रमरकुलैः आकुलानि उद्भूतानि उत्थापितानि अ
चितानि अन्योन्यसेरध्वानि रजांसि येषु तानि पंकजानि धुन्वन् कंपयन् सुरभिरित्यर्थः गगननदीतरं
गैः शीतो मातरिश्वा वायुः कांतानां संतापं विरयति स्म शमयामास मातरिश्वं तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा
श्वयतीवेति नैरुक्ताः ॥१०॥ संभिन्नैरिति ॥ इभतुरंगस्यावगाहेनेन प्रवेशेन संभिन्नैः संक्षुभितैः स
रापगायाः पयोभिः कलुषैः पदवीमनुपदव्याप्तिरित्यर्थः लक्ष्मणोत्थंभूते सादिनावकर्मप्रवचनीयमहात

द्वितीया उर्वीः विपुला विमानपंक्तीः सुकृतीनामिति शेषः प्राप्य तत्पूर्वं तस्याः प्रथमं आकाशगंगायाः श्र-
यत्याभावादित्यर्थः च प्रांतेरेषु रोधभूमिषु स्खलितविवर्तनं तटप्रांतस्खलनेन चलनेन वप्रः परिस्फुरितीव
स्त्रीक्षिप्ते रोधसि सा नूनमिरतिवैजयंती प्रतिविदधे चकेइत्यतिशयोक्तिः ॥११॥ क्रांतानामिति ॥ गृहैरभ्य-
रितात् कर्मणि क्तः पश्चाभागात् क्रांतानांनि क्रांतानामस्तमृक्षपारदारु विशेषः तेषामगैर्वृक्षस्तावि-
दारिताः सुखे स्म वेदिकायैस्तेषांस्यानां पृथिवीमि निर्मीर्मिभिः चक्रैः रथांगैः तस्यांतां नेमिः स्त्रीस्यात्प्रधिः पु-
मानित्यमरः संपीडनेन क्षुभितानि जलानि येषांते पुतौ यद्वेषुनिः संगमप्रतिघातं यस्मात्तथा वि-
वृत्तिभ्रमणमुपादधे स्वीकृतमित्यतिशयोक्तिः स्वभावो वा तथा संसृज्यते ॥१२॥ तमानामिति ॥ विषाण-
भिन्ना अत एव वप्रं तत्र आवेतीघनाः सह्यानां सुरकरिणं प्रह्लादं उपदधिरे चक्रिरे तथाहि परोप-
कारे युक्तानां रुजस्पृशी उर्यत्स्वपि विषये प्रकल्याणी हितकारी प्रवृत्तिर्व्यापारो भवतीति इत्यर्थां-
तरन्यासः अत्रेतायुक्तं मेघानां गजदंतक्षतानामपि सदाह्लादकत्वमिति भावः ॥१३॥ संघातेति ॥
संघाता सेवहंता वातेर्गरुत्याच्छत्रप्रसयः अनिलेन कंपितेनेति भावः दिव्यस्त्रीणां जघनेषु यद्दूरं
अंशुकं तस्मिन्नधोंशुके विवृतिमपसारं मुहुर्नीयमाने सति पर्यस्यत प्रसर्पत्र अपृथुविशालेम-
णिमेखलांशुजाले उर्वीयृतकं चलनपक्ष्म युतके संक्रायेपुगे यौवने चलनेनेतिविस्तृतः अंतरे
भवं अंतरीयमधोंशुकमिवांबरं हीरिव क्षिप्रेति छ प्रत्ययः अंतराद्यो अंतरायोपसंख्यानपरिधाना-
न्यधोंशुके इत्यमरः संनद्धे संजातं जनिधाता कर्तरि लिट् उत्प्रेक्षालंकारः ॥१४॥ अपीति ॥
तुषारपातैः सीत्करवर्षैः तुषारो हिमसीकरावितिविश्वः आर्द्रीकृततिलकाः अपि शमितश्रमा-

प्रह्लादमानेदधिरेतः पयोदाः कांतानां कर्तरि षष्ठीव कुमतिं सन्मानमाययुरत्नीयाननत्वादोके-
वरुप्रभूतं सुकृतमुपकारं नहि तस्मिन्नहं विहंति ॥१५॥ यातस्येति मथिततरंगे वर्द्धमितस्य भं-
गिमतः सैकतास्याभवभायस्यस्तस्मिन्नविगतानि पर्यासि यस्मात्तस्मिन्नविपर्यसि निजे लेशे-
का विभाषेति विकल्पान्नसमासांतः उरः प्रभृतिपाठः स्तुपयः शब्दस्य कवचनांतस्येवेति
नेकस्मिन्द्विरोधः वारिवाहजाले मेघवृंदे विच्छेदं यातस्य सुरधनुष इंद्रचापस्य चिह्नभाव
धूमेनांगभाजां मणीनां तदंगसंगिमयूखा मणीनामित्यर्थः प्रजाः संधानमातेनुः अत्राभरणप्र-
भाणामिंद्रधनुः संबंधेपि संबंधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥१६॥ संसिद्धाविति ॥ संसिद्धौ कार्यसि-
द्धिविषये इतीस्वभाविना प्रकारेण कर्तव्यमिति करणीयं तेन संविवद्धैरनेतरकरणीयार्थसंबंधै-
रित्यर्थः आलापैः आभाषणैरुपलक्षिताया स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः दशशतानि शतसंख्यायं
युतानि विलोचनानि यस्य स सहस्रलोचनः सहस्रलोचन इत्यर्थः तस्य ध्वजिन्या विपत्तिम-
तो वीथिं पक्षिमार्गमित्यर्थः वित्तंतो नभः अंगमइत्यमरः तन्निपतीत्यादिना विकल्पादिडागमः जीमू-
तैः अपिहितसानुः अच्छन्नतटो उन्नततर इत्यर्थः इंद्रकील आसेदे प्राप्तः सीदतेः कर्मणि लिट् ॥
१७॥ आकीर्णेति ॥ विलासिनीनां मुखनलिनैरुपमितसमासः आकीर्णं उद्धूतानि स्फुटान्यसं-
कुचितानि विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेनाइव उद्धूता यस्याः सा तथोक्ता तूर्यध्वनितैः वा-
द्यघोषैः गंभीरं यथा तथा भूभर्तुरिंद्रकीलस्य शिरसि आपतंती सा सेना नभोनदीव रेजे ॥१८
॥ सेतुत्वमिति ॥ पयोमुचां घनानां सम्यहे सेतुत्वं दधति संरभ्याः दाटोपाज्जवेनाभिपततः मेघर्द्दमाधा-

४६

रीकृतसुधाधवलतरस्यार्थः रथ्यान्नियमितेराकृष्टैः रश्मिभिः प्रग्रहैर्भुग्नाग्राकुंचिता घोणप्रोथा येषां तैः करणैः

प्रग्रहो रश्मिघोणा तु प्रोथमस्त्रियामिति समरः अवर्नमेतीसवनाभिनोऽयनतत्पूर्वकाया स्तुरंगा कृच्छ्रेण

क्षितिमाविन्धुरिति स्वभावोक्तिः॥१९॥ महेन्द्रमिति॥ महेन्द्रं नगमभितः इन्द्रकीलमभितमुखं अभितः परि

तस्तसादिनाद्वितीयादिकेतरिक्षास ततः पर्यंतेस्थिताः पार्श्वस्थाजलदा येषां ते करेणवः यथ्याः नानि

र्द्धारणइतिषष्ठीसमाससनिषेधात् सप्तमीति योगविभागात्समासः निलयनेस्थाने निःप्रकंप प

क्षैर्निश्चलपक्षैर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैर्मैनाकादिभिः सादृश्यमायैयुग्मुरित्युपमा॥२०॥ उत्सं

गइति॥ महोदरुतरुं गोत्तुंगेनियन्त्रमेत्रविषमंनिम्नोन्नतं तस्मिन्समविषमे द्वन्द्वैकवद्भावः विषय

मिणतलासंवेनगगनसंचरणपाठवेन सममेकरूपमारोहावरोहरहितमित्यर्थः क्रांतानांगच्छ

तां तुरंगमाणां खुरपदवी खुरपंक्तिरूपनद्रिन तीसमीपेऽव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्व

त्वं सैकतेषु आ मूलादादितः प्रारभ्य सामग्र्यं साफल्यं स्तोत्येसैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनसंचा

रेण समविषमेखुरस्पर्शाभावाद्विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकतेषु सर्वत्र समतलत्वादविच्छिन्नेत्य

र्थः॥२१॥ सध्वानमिति॥ सध्वाने सशब्दं निपततीति निर्झरा प्रवाहा यासु तासु प्रवाहो निर्झरो

दरस्समरः अधित्यकासूर्ध्वभूमिषु भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्र

त्ययः मंद्रैर्गंभीरैः प्रतिनिनदैः समूर्छन्वर्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशंकया गर्जितभ्रमे

ण इति भ्रांतिमदलंकारः उद्ग्रीवैर्मयूरैः सोत्कंठमुपशुश्रुवे श्रुतः कर्मणि लिट्॥२२॥

संभिन्नामिति॥ अविरलपातिभिर्निरंतरप्रसारिभिः उपमेखलं तटे इत्यर्थः अथ मेखलाभ्यो ४८

त्सिस्यानेद्विकेऽसिकटवंधनइतियादवः नीलानां मणीनां मयूखैर्मरीचिभिः संभिन्नामेकीभू

तां अतएव नभोंऽतरालेविच्छिन्नामिवस्थितामिसुतेजसा वप्रांभः स्फूर्तिं वप्रादकधारां व

नितां अवलोकयां बभूवुः वप्रांभःस्फूतेध वलिमसागेन्द्रनीलानां निलिमस्वीकाररूपत

द्गुणस्यापितां विच्छेदोत्प्रेक्षोत्थितयोरंगांगिभावेनसंकरः तेन च नैलाविच्छेदभ्रमरूपा

भ्रांतिमान् व्यज्यते॥२३॥ आसन्नामिति॥ धुरंगतास्तेषां धूर्गतानां यंतॄणां धियमवमत्याव

ज्ञायआसन्नां यांद्विपपदवीं वनगजमार्गे यो मदानिलः तस्मै क्रुध्यंतः संप्रतिकुप्य

तः क्रुधद्रुहेत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी सव्याजं सकपटं निजकरिणीभिरात्तित्रिताः

त्रा हेडृत्वित्रा सुरकरिणः प्रस्थाने कथंचिदीषुः अभिलेषुः॥२४॥ नीरंध्रमिति॥ नीरंध्रं

सांद्रं पथिषु रथांगैश्चक्रैर्नुन्नं प्रेरितं पर्यस्तं प्रसर्पत् नवसलिलमेव वारणं रजोवहंती

सावाहिनी सेनाघर्मांते प्रावृषि क्षुभितं [illegible] जलाकलुषोदके इत्यर्थः जातैकन्याद्ध

वनानि पुष्पपुष्पप्रधानानि गहनानि जीर्णारण्यानि च्छन्नानिव न[illegible]

गहनानि स्थाने त्याज्यत्वेऽत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः सजातीययोरंगांगिभावेन सं

करः॥२५॥ संभोगेति॥ अथ यत्रारैवतकस्य सहायाः सचिवाः गंधर्वा उपगंगं गंगासमीपेऽ

व्ययीभावस्य नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं संभोगक्षमगहनानामुपयोग्यवनं ज्वलिता मणयो येषु तानि

सैकतानि विभ्राणामइतिधातोः करिशानन्तच्युतैः स्वयंपतितैः कुसुमैरन्वितान्याप्तानि विरर

लाः सांद्राः शाद्वलाः शादप्रायप्रदेशा यस्यां तां धरित्रीमध्युषुरधितस्थुः वसतेर्यजादित्वात्सं-
प्रसारणं अत्र धरित्रीविशेषणार्थानां अधिवासहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुके काव्यलिंगमलंका-
रः ॥२१॥ भूमभर्तुरिति ॥ तदा हरिसखवाहिनी निवेशो गंधर्वसेनाशिविरं निवेशः शिविरो हारि-
नीस्थानेषु प्रकीर्तित इति शाश्वतः भूमभर्तुरुर्व्याः समधिकं पूर्वस्मादधिकं यथा तथा श्रीम-
तां श्रियमित्यर्थः आदधे जनयामास तथाहि महोदयानां महात्मनां संभवतां सम्यक्सेवा
यां किमसुलभं न किंचिद्दुर्लभमित्यर्थः यतो यदृच्छयादैवयोगोऽप्युपह्वायमुत्कर्षं नयति
अत्र प्राकृतयदृच्छयोगस्योत्कर्षाधानाभिधानादप्राकृतमहतियोगस्योत्कर्षाधायक-
त्वे कैमुतिकन्यायेनार्थादापत्तिरिति प्राकरणिकादप्राकरणिकापत्तिरूपार्थापत्तिरलं-
कारः तदुक्तं एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यदापतेत् कैमुतिकन्यायेनयतस्स्याद-
र्थापत्तिरलंक्रियेति ॥२२॥ सामोदा इति ॥ सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानास्तरवः शाकपार्थि-
वादिषु द्रष्टव्याः तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताविजनप्रदेशाः विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाका-
स्तथा रह इत्यमरः किशलयशालिनीललतानां संपत्तिरेते पदार्थाः अमरांगनानामुपभुक्ताः सेतःसा-
फल्यं ययुः तथाहि जयात् लक्ष्म्या करणेन परेषां उपकुरुते लक्ष्मीवानिति शेषः सा लक्ष्मीर्नो-
न्येति भावः परेषामित्यत्रानुकरोतिम भगवतो नारायणस्य प्रादिवत् क्रियायोगे हि संबंधे सा-
मान्ये तिषष्ठी ॥२३॥ स्कंधमिति ॥ स्कंधं तेऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ताद्ग्रे लीनानां संश्रितानां
मलीनानां स्वसितैर्विश्वासैर्विलोलाः पल्लवा येषां तेषां स्पंदनानां संपर्कं हतविनयं ॥

दुर्जनैः खलैरावृतानां सेव्यानां प्रभूणां संपर्कमिव परिजहरिति स्म दुष्टदवसंसृष्टा गुणाढ्याऽपि-
सा१ ज्याइति भावः ॥२४॥ उत्सृष्टेति ॥ उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजांकुशाः अस्तरणानि केकटास्तनुत्रा-
णि येभ्यस्ते प्रावरणास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः विदितनयैः शिक्षाभिज्ञैर्यंत-
भिः आमंवितेनुं धरित्रीमानीताः निवेश्यमानाः इत्यर्थः द्विपायुगं तथा तेराक्षिप्तान्युद्धतानि
द्रुमाणां गहनानि येभ्यस्ते पर्यस्ताविपर्यासिता गिरय इव विरेजुः ॥२५॥ प्रस्थानेति ॥ गज-
पतिना प्रस्थानश्रमेण जनितां निद्रां विहाय आमुक्तेसदानपंकेशय्यांतेप्रायनप्रदेशे क्षणं वि-
लीनमलीनां कुलं संरंभेण स्थानसंभ्रमेण च्युतमप्युद्यत्खलं निगडमिव पुनस्त्वेहत्वाअप-
मः खले अंदुकौ निगडकोऽस्त्री स्यादित्यमरः ॥२६॥ आयस्त इति ॥ वनगजदानगंधोऽस्य प्रती-
ति तथो के रोधः परकुलमित्यर्थः संप्राप्तमायस्त उत्सुकः यस्तु प्रयत्ने इति धातोः कर्तरि क्तः
किंतु सुरसरिद्वोधेन गंगाप्रवाहेन रुद्धवर्त्मा नागः निहितः क्षिप्तः तीक्ष्णांकुशो यस्मिन् तत्सू-
र्णैनविधुन्वन् रोषादिति भावः नेतारं न विगणयांचकार ॥२७॥ आरोढुरिति ॥ समवनतत-
स्य जलपानार्थमानतकायस्य करेण गजस्य करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः करेणापीत-
शेषपयसि आरोढुर्हस्तिपकात् सांशंके सभयं समीरितेक्षिप्ते सति सीकरः अरुणे मदस्रु-
तिमद्धारे ययोस्तौ कपोलौ संमार्जनुं प्रमजेन्मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्त-
व्यतिवृद्धिः मद इव सस्पंदे प्रसुस्राव मदसंपत्तस्य मदसादृश्यान्मादोपमा ॥२८॥ आघ्रा-
येति श्रुतिरुच्यतापि श्रुतिविपासतापि स्त्रूणमात्र मा घ्रायरोषादुत्तीरं तीरे विनत्यर्थोऽस्य इति भावः

७०

निहिते विरत्ते लोम्नेउ धूर्णिते यस्य तेन प्रतीगजद्विरदस्येति भावः वारणेन निहिम श्रीतलम
पिवन करिणां मदांबुसिक्तै र्दान धाराभिः संपर्के वारिनाथेम नपीतमित्यर्थः अमूस्रद्दन्तेइ
तिधा ताः कर्मणि लिट्॥२४॥न प्रत्यात दिति॥ कि इतो विरहे तोगजपतयो निम्नगायाः गंगायाः
पयांसि प्रत्याता द्विरदैर्मदैः सुरभीणि जलानि किं जलैः केसरे र्व्यवहिता स्तिरोहिता स्ता म्राः
दानरेखा मदराज यो यषु तैरत्त एव सरसिज गंधिभिः कपोलै रूपलक्षिता सं ततः उ तोरुर्निर्जग्मुः
अत्र मदसरसिज गंधयो र्विनिमयो त्या समपरिवृत्तिरलंकारः तेन चगजानां निम्नगायाः
अपरिमल व्यत्ययांतः संरंभो व्यज्यते॥२५॥ श्रीकीर्णमिति॥ घनारुणेन सांद्र लोहितेन विशेष
ण समासः वल्लरजसा सेना परागेण कीर्णं सपदि प्रक्षोभैरालोडनै स्तटेषु तरंगैर्ते सेजातः
तरंगितार कादित्वादित्तचयद्धा तरंगतवत कृतं महंता तत्करोतीति णिच्कः कर्मणि क्तः एणावि
ध्वजा वान्मतु पोलुकतथामा तेगैरू न्मपितानां लुलितानां सरोजानां रेणुभिः पिंगं पि
शंगमंचुमंजिष्ठेन महारंजने नारक्तं मांजिष्ठं च सनमिव निवेभासे तेन रक्त क्षौमादिव एणको
शेयमिति पाठे कोशेया च्छन कोशेयं कृमि कोशात्थ मित्यर्थः॥२६॥ श्रीमद्भिरिति॥ श्रीमद्भिः शो पा०८५
भावद्भि र्नियम्मिताः अकंधरा अपरांताः पश्चिमपादाग्राणि च येषां ते रपरः पश्चिमे इति वैजयं
ती अगरुवनेषु सांगहारं सांगविक्षेपं संस्रतैः विसृतानि प्रवृत्तानि मदांबूनि येषां तैर्गजेन्द्रैः
प्रस्पंदितो जलकाविणः प्रचलिता येगंडशैलास्तेषां शोभा संप्रापे प्राप्ता कर्मणि लिट् गंडुः
रंगं डशैला स्तुन्युताः स्थूलोपलागिरेरिति अमरः अत्रान्यान्य शोभा प्राप्त्य संभवात्तत्सदृशी
शोभेति प्रतिबिंबलक्षणानिदर्शनालंकारः॥२७॥ निःशेषमिति॥ गंधं वहतीति गंधवा

हो वायुः कर्म एप एनिःशेषं यथा तथापशमितो रेणुर्येन अत्र तर्मदजलं स्त्रोतो भिर्मद नाशपि
जस्तमुद्गा तोवर्षितं धारणानां संवधिव्यवहितं तिरस्कृतो भूरि पुष्पगंधो येन समिन्नः पु
व.कु.२ ष्पाचंडवाल्लेले समरः। तत्पुष्पाणि चैलापुष्पे जातीफलत्वच॥
स्पलीगा ब्रीहयः फलेइ समरः। भित्रैलाद्रव्यस्फुर भिघ्राणं तर्पण
णामिसक पमा। आमोद परिमलं उवाह वहतिस्म २८ साद
श्यमिति गंभीरै मेघघोषै र्गर्जितैः सादृश्यं पचातिस कपमा
दध्याते। शतप्रत्ययाः वानपुसकस्येति विकल्पान्नुम भावः
तन्निदाघहितं श्रवणादेव प्रबुद्धा। क्षमिता। संबोध्य येम
गाधिपास्ते। स्तानिनन्तु प्रबुद्धानीतिभावः। अमरमेहे
मं बर्हिणोनिक पक्ष्माताननू अनूपप्रदेशान्। जलप्राय मनूपं स्यात्
सिकृष्टस्तथाविध इस मर। चकिता। गर्जितारं कया संभ्रांता अ
यत्र कोराः। पक्षिविशेषाः। नीलकंठ मयूराश्च येषु तान् तथाकर

लता विशेषः पृथ्वी॥

७१

१२३ तानूच्छ्रांतेनु॰। भ्रांतिमदलंकारः॰ ३९ शाखेति॥ परिच्छायेत
नेनेति परिच्छदः॰ पादि करोः वसनाभरणादिः पुंसि संज्ञायां। घ
प्रायेणेति घप्रत्ययः॰। छिपुमसर्गस्येति ह्रस्वः॰। शाखास्यासत्कां
कंसिता॰ स्तबकाद्रवकमनीः कांचपदे॰ परिस्कृतानां अलंकृता
नां नातुरे॰ पीडिते॰ सेवितानां निवेशनविभागे॰ शर्वाम निकायप
दे॰ परिस्कृतानां अलंकृतानां। संपर्युपेभ्यः इत्यादिना सुट्। वसनपादपा
नां पुरस्ये यदुपवनं तत्र जाता उपवनजा लक्ष्मीः जज्ञे॥ जाताप्यत्रा
न्योन्यलक्ष्मीसंभवात् तत्सदृशी सा दृश्या तत्पादसंभवस्य संब
धेन दर्शनात्। वसंततिलकावृत्तं॥ उक्तायसंत तिलका तभजा
जगौ गः इति॥४०॥ इतिश्री महोपाध्याय म॰। ... मल्लिनाथसूरिवि
रचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां सप्तम १२४

८०

सर्गः॥७॥ अथ निवेशानंतरं सुरांगनाः॰ स्वमाययालिप्सया॰ वि
शेषणकृतैर्निर्मितैर्मंदिरैः उच्चैस्तोरणमोपमिवद्धोमस्पां सर्ग ८
गंधवर्णास्तनोतनं तस्य तनं। स्वायंभ्वि भित्यादिना भावार्थं प्र
त्ययः॰ गेवजं तस्यातिरेकः॰ तज्ञापवर्णनिपुणाति यस्यूत तथोक्त
इत्युपमामापुरवनानां विहर्जिहीर्षया वस्त्रानिविहर्तुमिच्छया।
कर्मणि षष्ठी जहः। तलजूः॰। जहातेर्लिट्। अज्वलजू इति पुर
मिति त्वक संघ्यं जेन छेकानुप्रासः॰। अन्यस्त्वन्तरं वृत्तद्वपरी
स्यात् प्रास इति तयोरुपमायाश्च संसृष्टिः॰। अस्मिन्सर्गे वंशस्थ
वृत्तं। यथायथमिति। यथायथं यथास्वं स्वस्वकीयमनतिक्रम्येत्य
र्थः॰। यथास्वे तु यथायथमित्यमरः॰। नपुंसकत्वनिपातनं नु हे स्वार्थं

७२

१२२ नभश्चरैर्गंधर्वैर्भेषैः सहिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिर्विकासि
ताः शोभापीकृतायामिस्ताः पूर्वोक्ताः वनजातेक्षणाः स्त्रि
यः वनविशाल्यः क्षणघ्रुतिर्यासां ताः क्षणरुचीनां विद्युतामेक
रूपतां समानरूपत्वादधुः । दधिरे । मुहुर्मुहुर्मात्तरालेवासीस्फुरणस्य
क्षणिकत्वादितिभावः । श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमाशोभलमिति
केचित् । उभयेषाप्यनुप्रासेन संसर्गः २ निवृत्तेति । निवृत्तः प्रनष्टः
वृत्तस्य वर्तुलस्य पयोधरस्योद्भोयस्मिन्सः पादप्रक्षेपेतु विश्रां
तिसंभवादितिभावः । किंचित्प्रवृत्तो निद्रादिविक्षेपानाध्यपुराणं
आवाययस्मिन्सः । अवनौ परिक्रमः संचारो नभेः प्रयाणात्तु भृश १२२
मधिकं । पंचमीविभक्तिः इति पंचमी । धृतिसंतोषमादधे । अत्रापि

शिष्टपदिक्रमस्य घटनाहेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारः ३ घनानीति
सांद्राणि अविरलाणि निकरप्रचयानि हस्तग्राह्याणि जलजानि केसर
धिकार्यवचन इति नाम समासः कामकुसुमानि बिभ्रतः नवकुसु
मानि तान्मशस्विन स्तावकान् उपहायसुरसुंदरीजनैः पुरोग्रे अभिसस्त्रे ।
अभिसृता । भावलिट् । तथाहि । कामिनीगुणे अतिशयेषु विषये उत्तरमुत्तरं
वीप्सार्थे ऽव्ययीभावे । यथोत्तरमिति प्रायेषां तेषां यथोत्तरेषाम् । उत्तरोत्तराभि
लाषुकाहि । अत्र परिकापापितार्थांतरन्यासोऽलंकारः ४ तत्विति
विक्षेपनाम्नी देहेनाप्याकृष्टावनाल्पयौवनभंगा । तनवः कृशाः । आर्व
तेरकुणाः पाणय एवपल्लवा यासां ताः । स्फुरतो नरव्यांशूता मुक्ताः पुंजा
एवमंजर्यः ताध्यभक्तीतितथोक्ताः । क्षिप्र । विलासिनीनां वाहव एवलताः

७३

१२२ ताः स्रिषे विरे ॥ अत्र समस्तविषयं रूपमलंकारः । कान्ता वयं यत्तानां पद्य
चादीनामपि रूपणादिति ५ निपीयमानेति ॥ शिलीमुखैर् अलिभिः । अलि
बाणौ शिलीमुखावित्यमरः । निपीयमानस्तबको गुप्तो यस्याः सा च लताला प
द्धत्या यस्याः लता अतएव दष्टो ओष्ठो यस्मिन् लता करावधूननं कृतकं पन
विंब अर्थी त्वा बकपाने नौष्ठदंशनं पद्धवकरवने नकरावधूननं च कुर्वती त्यर्थः ॥ ८
वधूजनैर्ददृशे दृष्टा । अत्र विंब्यवर्त्तीति प्रस्तुता शोकशेखरविशेषणे
लुप्तोपमा । महिम्ना अप्रस्तुतनायिका प्रतीतेः । समासोक्तिः । गतिषि
मानयात यो पवोपमया अंगांगिभावेन संकार्यते ६ अथ कश्चित्
मधुकराक्रांतां कालिदासः करावितिमानपरिहारेण मधुपाश्रये तो
न तु कश्चित् मधुकराक्रांतां कालिदासः करावितिमानपरिहारेण मधु १२२

पाश्रये तो न तु कश्चिद् द्वाय दूत्याशये संबोधयति हेमानिमिनवप द्य
वल्ये आकृतिरिव आकृतिर्यस्योपमित्यलुप्तपमा । तौ करोधुनानाकंपयंती
धुन्वः । क्रियादित्वात् शानच् । वृथाव्ये व्यर्थपरिश्रमं मा कृथाः मा कुरुष्व
करोतेराशीरर्थे नारिलुङ् । वृथात्वे हेतुमाह । कल्पवल्लना भिशंकया कल्प
वल्लीभ्रमेण । इति क्रांतिमद्वलंकारः । उपयुषी उपगता । षट्पदावलिः ८
कथं नु त्रस्यति बिभेति । नवित्रस्येत्सेवेत्यर्थः । बाम्राशे त्यादिनावि
कल्पेन शानच् प्रत्ययः । अत्र कांता परिश्रम वैयर्थ्य रूपकार्यस्य
षट्पदावल्ले कल्पवल्लीभ्रमणनिबंधनाविचारतरूपकारणेन समर्थ
र्थातुकारणेन कार्यसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासो भ्रांतिमदंगांगिभावेन सं
कीर्णः सत्तूपमया संसृज्यते ७ अथ कश्चित् सखीकांत्विषप्रणय

७४
१२८ कुपितामाह। जहीहीति प्रियमुपैतुं स्वयमेवानुसर्तुमिच्छती। आद्विनघोर्नुमि
तीविकल्प्यान्नुमभाव॥। कांचित्तूनायिकां निपुण॥ चिन्तुरा॥ सखीजन॥ त्वंको
पंजहीहिसज। आहवावितिविकल्पादीकारादेश॥। दयितोऽनुगम्यता। अनु
श्रीयतां। उभयथापि प्रार्थ्यनायां लोट्। अन्यथा न्वलं अस्थिरं त्वमन॥ पुरो
नुशेते अग्रेऽनुगमिष्यति। अनुगैतप्यत इत्यर्थ॥। यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥पु
र॥ पूर्वमेवानुनिन्येप्रसादयामास ८ अथ पत्युर्पि॥। यावत्पुरानिपातयो
र्लट् ॥ पुरः पूर्वमेवानुनिन्ये प्रसादयामास कुसुमानिदुकलानीवतेः शाल्मन
इति तथोक्ते॥। सारपंक्तयो मेखलाइव परिकाणंत्योयेषु ते॥। स्त्येषां कलत्रा
णि श्रोण्य॥ तद्वद्वारन॥ ते॥। कलत्रं श्रोणिभार्ययोरिस्तमरः। प्रतीरदेशैः
कूषितकुंजा॥ समुद्रयोषितो वनन घइत्सर्थ॥। अत्र तीरादीनां कलत्राणि १२८

घोपम्येन साम्यर्प्याद्धनदीनां योषिदौपम्यं गम्यते ॥ ९ ॥ विद्रुरेति
विद्रुरूपा तेनाभिदां भेदं। षिभिदादिभ्योऽङ्। उपेयुष॥। उपगतात्प्रवाहान्
च्युतोः अन्तर्वअभितः॥ प्रसारिण॥ प्रसर्पतः रतिप्रियायाउत्संग इव
शीताशितानां भुच्चीनांमो क्तिकालषइवाक्षिप्येषांतेकिंचनप्रहासा
इव स्थितादृत्युत्प्रेक्षा। वारि बिंदवश्च। अत्रोपमयोरुत्प्रेक्षायाश्च सं
सृष्टिः॥ १० सखीति रैद्धौ फो वर्णविशेषो येषां ते द्विरेफाः भ्रमरश
ब्देन द्वयोर्लक्ष्यते द्वसारेस लपमनमिति विधीतिभाष्यकार॥। स्थिरानिश्च
लाद्विरेफाएवांजनानिते॥ शारितानि शबलीकृतानिनदराणियेषांते:।
शाल्मैः॥ शबलपीतपारिति विश्वः। विसारिभिर्विस्तृते॥ पुष्पाण्येव लोचन
नानि तैः॥ प्रेम्णा गुरु कृत आदरो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा सखीजनका

१२५ ताजनं निरीक्ष्यमाणा॰ पर्यंतात् न स्थिता॰। कुतः नम्रभ्रूर्या यो॰
चनचाग्यालता श्च। अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः ११ पेयुषीणा
मिति। मदनास्त्रोः अव्यक्तरागस्त्वरुणाइत्यमरः। करिणां कपोलानां
काषेः कषणे॰ नपहितश्याम रुचिनितकृष्णवर्णा इति भूषणालंका
रश्चंदनाभव्ययजाश्च। गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रिया
मित्यमरः। बहतीराधिल्यकाउर्ध्वभू। भीरु पेयूषीणांसुरराजयापिता
मनांसिजहुः॰। अत्र चतुः श्लोक्यानुघारीनांविशिष्टानामेवापसेप
नोहरत्वोक्त्या काव्यलिंगमुल्लेय १२ स्वर्गोच्चर इति चित्त १२५
हारिणामनोहरे णशाखिनां प्रसवेनपुष्पजातेन विलोभ्य नाना
श्चाकृष्यमाणा योषितः स्वर्गोचरे स्वाविषये स्वकरप्रचये सलपीत्यर्थः १

८

रेपकर्तुं परिचारितुमिष्टतां नभश्चरांगनागंधर्वाणां प्रणयेन स्नेह हेतुना
प्रियापिवक्रुः स्वकरग्राह्यामपि प्रसवं स्वकांतप्रियार्पितदीयमानं मे
नाग्रहीषुरित्यर्थः १२ प्रयच्छतीति। कुसुमानि प्रयच्छता हृदयाद्दयितेन उ
च्चैः स्तोरपिपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लंभिता प्रापिता। तन्नाम्ना आ
हूतेत्यर्थः॰। नाममात्रं कुल्लगोत्रमिति शाश्वतः। मानिनी मानवती अतए
वतां किंचिदूचे। तदुक्तं दशरूपके। तत्वतानापस्यान्निर्वेदः सात्तद्विका
वावल्लमानेनासनिश्वासश्चवैवर्ण्य द्वासदीनता १४ प्रियमिति पातं
यपतिदददति सतिसमाल्पतीत्यर्थः॰। ददाते शतृप्रत्ययः। पाद्मेसादि
नायपादेशः प्रियेनिबद्धदृष्टिः अतएव उरसि शिथिलः श्लथः। आकु
लश्चाविन्नश्च सतादृशः। उच्चयो नीविबंधो यस्याः सा। नारी कश्चिमुक

१२६ ग्रंथो नीविः स्यादुच्चयोप्यथेतिमार्त्तंउः ।अपराजन्यास्त्री भंभुकं नस
माददे । नवबंधा जैगरगपारवश्यादितिभावः ।पुष्पेषु दृष्या गोप्यं आहितं
आरूपानप्रसारित्तामि सर्पः । पालिपधवंभानविवेद ।प्रियासक्तचित्ता
दितिभावः । एषांचप्रगटआनाधिकापाणिपध्ववमिसत्रन्यतरत्वा
पिकथाद्यबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपयोः संदेहसंकरः १५ साक्षी
त्वमिति आसक्तेलतातापधवांभूषणेपरागपधैवैः सहग्रंथितामि
सर्थः ।कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कोलदत्तामितिभावः ॥सखीत्वंसमा
सजंत्याशिरसिप्रतिवसंत्यादशशं । जेष्पजाशपीत्यनुनासिकलोपः
कांतयाकश्चित्रस्तनाभ्यामुपपीड्यस्तोस्तनोपपीड्य । सुलभ्यांचेत्या १२६
दिनाणमुक्तप्रत्ययः । नितंबिना । प्रशंसायामिनिः । जघने । ननिबि

१०२

डेनजघनेन । पश्चान्नितंबः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः इत्यमरः
नुनदेनुत्वं । अंभ्रकातिरेकादितिभावः यथाप्रागलंकारः १६ अधय
मनाह कलत्रे सादिविलेखनी विनागात्री जमनाद्धिश्लिष्टवस्त्रग्र
थिनाकलत्रभारेण श्रोणिभारेण तथागलदस्त्रसमानहकुचाभ्यां
ताभ्यांस्तनाभ्यांशालूनशितिलथौक्तेनोरसातथावल्लि भपांथे नेभांगिनि
हस्तास्फुटरोमराजिर्यस्मिन्त्रो मनिरायतत्वात् तास्यतातन्भवतादरे
णापलक्षितयास्यभावोक्तिरलंकारः १७ चिलंबमानेति चिलंबमानो
विस्त्रसमानः आकुलोचिकुलितश्च केशपाशो यस्याः साश्चानिष्कालि
बाहुमूलयादर्शितकक्षाप्रदेशयाकयाचित्कांतयान्तरूपस्तनान्यपदिश्यप्र
स्त्रनग्रहणं व्याजीकृत्सेत्यर्थः । व्याजोपदेशोलक्ष्यंचेत्यमरः । सादरस

७७

१२८ भिलाषं मनोधिनाथस्य प्रियस्य मनः समादधे आचकर्ष। कर्मणि लिट्।
सर्वांगसौष्ठवदर्शनात् सद्योलग्नं प्रियमनस्तया चेति भावः॥ अत्र प्रियमनो
हरणहेतुभिः कांताविशेषणैः काव्यलिंगमुत्थितं तत्र मानस्वभावयोक्त्या
सहांगांगिभावेन संकीर्यते १८ व्यपोहितुमित्यादि॥ उन्नतौ च तौ पीव
२ रौ च स्तनौ यस्याः सा उन्नतपीवरस्तनी। स्वांगाच्चेति ङीष्। काचित् लोच
नतः चक्षुषः पुष्पजं रजः। परागं। मुखानिलैः फूत्कारमारुतैः व्य
पोहितुं अपनेतुं अपारयंतं अशक्नुवंतं किल अलीके। यस्मा
त्तदस्पर्शलोभात् अपारयंतमित्यर्थः। प्रियमुन्मनाः उत्सुका स
ती अनेन पयोधरेण उरसि जघानेत्यत्र परिताडनजन्यादौत्सुक्या
दिति भावः। हननस्थानत्वादुरसीति सप्तमी। स्वभावोक्तिः १९ १२८

इमानीति॥ यथाभिरामं योग्यार्थे व्ययीभावः। कुसुमानि च अग्र
पल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं तस्मिन्। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भा
वो नपुंसकत्वं च। इमान्यमूनीति इत्थं निर्देशपूर्वकमित्यर्थः। इ
दमदसोः। सानिकृष्टप्रकृष्टार्थे शनैः स्पर्शाजिते अपवर्जितसति
वनश्रीः निःसारतयेवेति हेतूत्प्रेक्षा। भूरुहः तरून् विहाय वनिता
सु पदं संदधे। अत्र वनितागतायाः पुष्पश्रियः साधनसंपत्तिकाया
वृक्षस्थायाः विषयभूतायाः निगरणेन विषयेण। वनश्रियेत्यभिन्नता
गतत्वोक्त्या असंबंधे संबंधरूपया भेदेनाभेदरूपया वा अतिशयो
क्तिः। स्यात् कविप्रौढोक्तिः जीवितलक्षणा उत्प्रेक्षा तया सह २०
प्रवालेति॥ प्रवालभंगेन पल्लवलवेन अरुणया अतिपद्येवे॥

१२८ तउत्सरं जनादित्यर्थः । प्रागेनुपुष्पर ज्ञातापांदू ...तोपाथशेखानौ
युस्यसः । पुष्पैः सुगंधिभिः आनातानोमहीरुहो रक्षज्ञानाव । नपु
गुणस्यस्वदेहगुणस्यपाणिपाध्नवाचर्यः उष्प्राप्यः उत्कर्षः तामहीरुहो
वृक्षत्तात् दधैलब्धवानित्यर्थः ॥ उभ्रे ताचस्कतास्कस्या श्यामिक एव प्रन
व्भंगादिभिरव्यज्ञत इतिभावः ॥ उत्कर्षश्च प उष्प्राप इति प्रपक्तोन प्रा
दि समासो वत्तूपस्दृशात् घञ्प्रत्ययः । श्रीणि भुवो नुपसर्ग इतिनि
षेधात् २१ पंवाभिः कुब्कमाह ॥ वरोरुभिरिति । सानुष्वनु सानु
यद्वत्मेतेनः सकाशात् । उरुणारवेदेन मंधरम ब्ल संविनिर्यतीनां
निर्गच्छतीनां सुरांगनानांसंबधिनीवारणहस्तापीवरैः करिकरस्थू
लैः वराश्चतेउरवश्च नैश्चिरायरिवभ्रान् किंचन वप ध्वना नां श्री १२८

१०४

शिवश्रीर्येषां तेतान् उद्वहन्त्यहूनित्यर्थः । अतएव समेसमस्तलेपि किं
पुनर्विषमे इतिभावः । यो तुंगं तुं अनी भरान् अशक्तान् अतएव
मन्दादिवपदेपदे । वीप्सायां द्विती यः । प्रस्वलंतश्चरणान् मन्दादिवे
त्युपमा २२ विसारिभिरिति । विसारिभिः कांतीमपिरश्मिभिः
ल ब्धुमानजरु नितांयैस्यर्थः । मनोहर उष्प्रापः उत्सकोयेषां तेषां नितं
बानां शोभया करणेन नवसैकतानां धकनिंशो भांजित्यादिचतानितनु
स्थानीत्यर्थः । अतएवोपमालंकारः । श्रमेणातिरिक्ते रचितश्चितेगौ
रवैगुरुत्वे सु क्रैरुपल्लक्षितानि नराच्छेयमाणानीत्यर्थः अयनानि ज
नुप्रा । योज्योरव्या २३ समुच्छ्वसदिति ॥ समुच्छ्वसत्संकजं कोशकोम
लैः दल्कमल्लमुकुल्लमुग्धेरिल्युपमानाभिमिः प्रतानीकारच्ये

१२९
७५

अथनाभिस्रस्तवल्गेयस्यसंज्ञाप्रतारिकेचिकेशवः। नाभिशब्दस्यपु
ल्लिंगतायांनकेचिदाग्रहःस्मात्। उपनीविनीविसमीपे। उपाहितश्रीणि
ज्ञानिदशोभानितथाचलीविभ्रमेषुउभिवत्क्रमेष्वेषु अधिना
ल्पेषुस्तनाभिभायाराचनमत्रतांदधंतिविजयमाणानि। वानपुंसक
स्येतिविकल्पात्प्रत्येनमागमः। उदराणिच २४ समानेति। किं
भूतमंबुकणैः स्वेदोदबिंदुभिः समंततुश्रिताभिव्याप्तानिअनुक्रु
ष्टविलोचनानिष्प्रविकोरस्परावराणिअतएवतुषारभूषणैः सी
करपरिवृतैः। तुषारोहिमसीकराविति शाश्वतः। अस्फुटपत्रपंक्ति
भिः अविकचैदलालिभिः। व्याकोशविकचस्फुटाइत्यमरः। सरोरुहैः
समानकांतीनिइतिउपमा। मुखानिच २५ विनिर्यतीनामिति॥ १२९

२५

सविस्मयंस्तूपयंत॥ पूर्वोक्तरागादीनिवर्णयंतो नभश्चरानगंधर्वान्तस्
र्वमिवतदेवप्रथमयथातेपेक्षितेक्षणा। ईक्षणादरः आलोकनेकौतुकं
विशेषपूर्वार्धव्याख्यातं। अथकुतूहलकस्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षांग २६ संप्र
तिसखिकेश्री अवर्णनमानमेते। अथेति पुष्पावचयानंतरस्फुटद्रु
स्मलक्ष्मीनेवी धूतपंकजेतिसंमुखवीक्षणोक्तिः। विपंकपंकराहितं
कलहसनादिनीकादंबशब्दवतीतिवाग्व्यापारोक्तिः। अतएवसुराप
गागावधरस्परसः पयोवगाढुंअवगाहितुं। गाहेरुदित्वादिड्। विक
ल्पाभेदः। समालहावेव। आकारयामासेत्युत्प्रेक्षा। ह्वयतेर्लिट्
अस्यात्स्येतिसंप्रसारणं २७ प्रशांतेति प्रशांतधर्माभिभवः प्रशांतो
ष्मबोधः। नादांतशांतेसादिनामिपातनात्साधुः। शनेर्विवान्मदव

८०
१२०

हन्। वाते॰ शतृप्रत्यय॰। परिमृष्टपंकज॰ पद्मगंधिरित्यर्थः। आत
शीकर॰ गृहीतांबुकणाः कृतस्तारं गमालानामतरे मध्येगोचर॰ स्थानं
यस्येति सो निलो विलासिनिभ्यो भुजाल्लंबंदत्त्वा विविल्कक्षा विशिष्टवा
युसंपर्कोत्तथो ग्रसुरित्यर्थः २९ गतैरिति सुरस्त्रियोप्सरसः सहा
वैः सविलासैः॰ गतैर्गतिभिः। नपुंसके भावे क्तः। कलहंसानां विक्रमं
गतिविलासविधुरं इति शेषः। तथा दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च।
नेत्रविधुराणि चेति शेषः। साम्यगुणान्निः। रासिरे। उपसर्गादस्य
त्यूह्योवेति विकल्पा दात्मनेपदं। कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः २९
विभिन्नोत्ति। विभिन्ना वि च्युत संघाताः पर्यंतगाः प्रांतगाः मीनानां प
क्तयो यासां ताः। कुतः मरुलतः सारिकाभिरिंद्र सरिकाभिर्गंधवैः पुरः प्र १२०

१०९

वेभववगाढः॰ प्रविष्टाः गर्भायावपरीक्षार्थमितिभावः। सभीतिभिरप्र
भिरप्रविष्ट विषयस्तास्सभये विषादिभिरिति पाठे सह वार्थः। सुरसुंद
रीजनैः॰ चादेवागाहनं प्रथमं यथा तथा श्रुत एव कथं चित् भयात् सं
घ्रेण प्रपेदिरे। जगाहिरे ३० विगाढमिति। प्रयत्नेन संवाहिताः॰
संचारिताः पीवरजरनोरुभिस्ताभिः। रमणीभिरंभसि किंगाढिमात्रे
सतिप्रविष्ट एव सति। सुप्सुपेति समासः। मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे इ
त्यमरः॰। विभिद्यमानास्थैर्यविशीर्यमाणाः कर्मकर्तरि शानच्। ३१
तरंगसंहतीः॰ तीरेषु सारसान् पक्षिविशेषान्। सारसो मिथुनेकी
मीगोनर्दः पुष्कराह्वय इत्यादवः। यद्वा। सारसान् हंसान्। चक्रां
गः सारसो हंस इति शब्दार्णवे। उदस्य उत्सार्य विससार विस्तारयामास ३२

८१

३३१ शिलेति । शिलावत् घनैः निबिडैः कठिनेन किस दांगंधर्वोत्तांगुरु
रूपैः पुनः बहन्निवेशैर्महत्संस्थानैरतिस्थूलैरित्यर्थः । वधूपयोधरैः
तटं अभिनीतेन प्रापितेन अत एव विभिन्नवीचिना भग्नोर्मिणा अंभसा क
र्णीकृषवेत्ति हेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वं आविलत्वं मनःक्षोभश्च ध्वन्यते । भेजे । कर्मणि
लिट् । यथा कश्चित्स्वच्छस्वभावः केनचित्कठिनेन स्वांगभंगं ताडयित्वा निःसा
रः क्षुभ्यति । तद्वदिति भावः । कलुषत्वमिसत्ववाचाप्रच्छीयमानयोरभेदाध्य
वसायः अन्यथा मुद्रया च्यविच्छेलस्य शेषहेतुकत्वाद्युत्प्रेक्षानुविधानादिति ३२
विधूतेति । विधूता विक्षिप्ता केशा यैस्तैः परिलोकिताः स्त्रजोपेत्तो प्रवि
लुप्तचंदनाः प्रमृष्टांगरागाः अतिप्रसंगादविप्रेदान् सुरांगनानां विहिता
गसः कृतमंडनस्यापाऽपराधाः । जलएव तर्मयः सभयाइव स्त्रीभ्यो भी ३३१

८५

ताइव मुहुः कंपमीयुः । स्वाभाविककंपस्य भयहेतुत्वमुत्प्रेक्षा । यद्वा सुरां
गनानां विधूतकेशाइत्यादियोजना पक्षत्वेपिगकत्वात्समासः । स्त्रीसंग्रह
पासाहसमपराधभयं तु राजादिभ्य इति ३३ विपक्षेति । विपक्षस्य सप
त्नीजनस्य चित्तोन्मथना व्यथका इत्यर्थः । बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् ।
येनखव्रणाः नखक्षतानि । व्रणोस्त्रियामित्यमरः । विभ्रमस्य सौंदर्यमंडनः
तारूपैर्ह पोगवत् षष्ठी समासः । न तु चतुर्थी समासः दर्वीदावादिवत्प्रकृ
तिविकारभावाभावात् । तेन कुंकुमलेपादनेन तिरोहिताः प्रच्छन्नाः । हरतस्य
लालितस्य कुंकुमस्य शेषाईत्व पुंशिष्टांशानि वेत्युत्प्रेक्षा । विकल्पनी
यारूपात्वान्यस्य व्यंजकस्य स्थले न भ्रमाघनीयान् ताल्पस्य व्रणाः

क्त्रियोऽन्यथाद्यु॰ प्रकर्शदधुरित्यर्थः॰ ५४ अथयुग्मेनाह। सरो
त्यादिना। पुरोवर्तिनि विलीनषट्पदेसंसक्तभृंगो सकनीनिकं लंअक्ष्योर्यस्मि
न्धिरेखपमानविशिष्यतेसरोजपत्रंतु। पद्मानि लोलद्वंद्वचलाक्ष्या
विलोचनेस्विन्नु। नु। स्विन्नशब्दोवितर्के। किंचित्कुंचपक्ष्मसंततोः चंच
लाक्ष्या॰ शिरोरुहाः स्वित्। निःशब्दंनिरवंचतरद्विरेफवंदनु ३९
आगूढेति। अगूढहासंव्यक्तस्मितंतेनस्फुटः॰ केसरादंतादंतकेसराय
स्यतस्मरखचितं। पद्माविकसत्यंकजंनु इतीदृशशुयेनेनिशेष॰
नलिनीव नेप्रश्रीनानिगमजंसखीयोषितः॰ सुचिरेणात्रातिवि
ब्युपिताबभूवुः। विदुः निश्चिक्यरित्यर्थः ३५ प्रियेणेति॥ काचि
त्प्रियेणास्यपमेवरत्ना यिलाविपक्षसंनिधौ। सपत्नीजनस

मीपंपावरस्नानेवक्षस्फपाहितांस्रजंजग्ला विलग्नं मदितामित्यर्थः। नज
होनतमाजं। नपनिर्गुणे काप्रीतिरितिवाच्यमित्यपंतिरन्यासेनाह
गुणा॰ प्रेम्णिबसंतिनवस्तूनि। यत्प्रेमस्यात्तद्ंत॰ तदेवगुणवत्
अन्यत्तगुणवदपि निर्गुणमेव। प्रेमतुल्येवस्तुअपेक्षतइतिभावः ३७
असंशयमिति। स्त्रीणांनेत्रशोभार्थमंजनं पारणाम्बुविहाराद्युपग
मारकृपणलिंगा क्षणंततः॰ शोकुक्षातिरोधानंचत्रिश्चितं [illegible] प्रेक्ष्यते
रमणिभिर्यदंजनंन्यस्तंतदितिशेष॰। यत्तदोर्नित्यसंबंधात्तदंज
नंउपांतयो॰ रक्तत्वारोद्धमेवप्रतिबुद्धमेवन्यस्तंनतुशोभार्थमित्यर्थः॰।
अन्यथारागाभिव्याप्त्योशोकुक्षातिरोधानंस्यादितिभावः। असंशयमि
त्युत्प्रेक्षा। व्यंजकंसंशयस्यापाबोनात्रसंशयोस्तीत्यर्थः। अर्थाभावे

63

१३२ व्यमीभाव॰। अत एतदिति चेत् यत्स्तास्मिन्नंजने सलिलेन हते क्षणि
ते सत्यपि राग॰ पूर्वोक्तैरेवोपात्तैरक्तता किंतु प्रतिबंधाभावादिभिन्नः सुहे
त्य संशय॰ नयनेषु श्रुतैः कृतानि रासनिरासनिरस्तवान्। अस्य नैलिङ्।
श्रियं शोभां तु न निरासअतः शौक्लाविरोधि सगा विरोधार्थमेवदं अंजनं
स्यान्नेतु शोभार्थं तस्यास्तदभावेपि सम्भवादित्यर्थः। अंजनापगमेपि न
भयुना राग एवालंकारोभूदिति भावः। अत्रांजनन्यासमनयन तस्य शो
भार्थत्वनिषेधे नरागरोधार्थत्वोत्प्रेक्षणमुचितं ॥ उत्तरार्द्धे तस्यैव समर्थ
नात्। एवमपरोद्धृयदंजननन्यत्त्वमित्येकाचयविघातनादविरोधः स्यात् ३९
धकचामिति धृतिं बहतः वेणिभिर्जलैः प्रलोभात् समीहत्ताग्रहीताव
पल्लुताम्रदिताः चकचाधिकारः भ्रष्टाधिकाराः सखिवाद्वत क्षणशो १३२
चनीयतां पयुः ३९ विपत्रेति विगताः पत्रलेखा यासां तानिरलकाः
२८

क्षालितरागाअधरायासां ता॰ निरंजनाक्षीरपि। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वांगात् षच् इति षच्। गौरादिभ्यश्चेति ङीप्। तथापि श्रियं बिभ्रतीः शोभाकरणा
भावोपि शोभमा। नाइति भावना लंकारः। रामानिरीक्ष्य नैभ्रश्चरे गंधर्वैस्ता
सावपुष्पमंडनेन अलंकृत। ननु मंडनेनैतद्द्युरित्यर्थः। इति बुबुधे। कर्म
णि लिट्। स्वभावरमणीयानां किं मण्डनेन करणैरिति भावः ॥ तथेति वि
लासिनीजनः पूर्वं जलविहारात् प्राक् प्रियानुरागेण पाहृतो भूषणे
भ्यादृः असक्तियेन सः। अनुरक्तप्रियपत्नीकृत सम्यक् त्र साधितः प्रसभम्
त्यर्थः॥ तथा प्रतिपक्षयोषितां दृष्टीः सपत्नीनयनानि ननंद दाह। यथा ज
लाद्रः सन् नखाशब्देन नखक्षतानि लक्ष्यं तेतान्येव मंडनं तस्याश्रिया
नखक्षतशोभयेत्यर्थः। ददाह पीड्यामास। मंडनान्तरादपि नखम

डनं अनुरागात् पितृदनुभावत्वसपत्नीनां दुःखहेतुरिति भावः। जलोद्री
ददाहेति विरुद्धकार्यरूपो विषमालंकारः। विरुद्धकार्योत्पत्तिर्यथार्थस्वभावो
भवेत्। विरूपघटना वा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधेति लक्षणात् ४१ सुभेति
सुभाननाविम्बोल्लहाराः नितांतगौर्योऽरुणाः। गौररुणोसितौपीतो हरिति
वैजयंती। भीरवो वनिताः साम्बुरुहेषु जलाः फेनपद्मयोषेषु। हृतानि
कुंकुमानि यैस्तेषु कुंकुमसंक्रमारुणोषितेत्यर्थः। ऊर्मिषु विषये अलमत्य
र्थं परभागं गुणोत्कर्षं न लेभिरे। परभागो गुणोत्कर्ष इति यादवः। तासाम्
मीर्णोचाले त्यादिगुणसाम्यान्न कश्चिद्विशेषो लक्ष्यत इत्यर्थः। अत्र
एव साम्यालंकारः। सामान्यं गुणसाम्येति लक्षणात्। अनयोरंगा
गीभावेन संकरः ४२ हृदेति। व्यस्ताभ्यां विपर्यासिताभ्यां। वधूकाभ्यां

आहतेऽपि हस्तादेकेन करेणावलंव्य अन्येन ताडितेत्यर्थः। हृदा भस्तिरुर
जलेऽम्दगघ्घनिवद्धीरंगंभीरं रवं उत्सनित। तथाघ्घनतिसत्तीत्यर्थः। मुहुस्ते
नैस्तालैर्गीतगाघनस्मानां कालपरिच्छेदः तालः कालक्रियामानमित्य
मरः। तैस्तालैः समम् अनुरूपं मनोरमं नृत्यमिव यथा वोपितं प्रकंपितं भा
वेकं। समादधे स्त्रीकुचं। उपमालंकारः ४३ स्त्रियमिति। स्त्रियाः शो
भयाकमव्यानिह संधिः कमलसदृशैरित्यर्थः। हस्तताब्धं मत्यस्त
ये तिरतिदं उनाम तद्दर्शपर्यायपरात्तस्मितेः प्रतिभागतेः। प्रतिबिंबगतै
रित्यर्थः। प्रतिमानं प्रतिबिंबमित्यमर्थः। मुखैकलंकृतान्यंब नियस्यः
सा। किंच। सुरराजयोषितां कृतानुकारा विहारा धूपकारो यया सा। इ
त्थंयोषिद्भिरीपकृत्तास्यर्थतत्तासामुपकुर्वसी गंगा प्रसादस्य स्वपलं
स्पसाकल्यमप्यर्थंगौरवं। एतत्रूपपञ्ची समासः निर्वाहः अवाप। अत्रा

८५

३२५ भासिविहार बिंबग्रहणाद्यसंभवादित्यर्थः। स्वप्ना एव हि परै रूपाक्रि
यंते स्वयं चे। पकुर्वतो तेषामिति भावः। कृतानुकूल्यैति पाठे स एवार्थः। अत्र
जान्हवीविशेषणपदार्थस्य साफल्य प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारः ॥
परीति। परिस्फुरन्ति विवर्त्तमाने विघट्टितोदरे या या सांता अत एव चास
विलोलदृष्टयः कंपितपाणिपल्लवा अस्य सुरांगनाः। सखीजनस्यापि विलो
कनीयतां ययुः। किमुत प्रियस्येति भावः। स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ८५ भया
दिति। मानिनी दुर्लभसंग्रहणेति भावः। किंतु मुग्धा औत्सुक्येन प्रिय
माश्लिष्यत्रासादपातिस्म। तथा रामास्त्रियः अकृत्रिमः अनारोपितः
यः प्रेमैव रसः तेनाहितो जनितैः कृतकैः कृत्रिमैरपि रहितैश्चेष्टितैर्मनो हरंति ॥
आरोपितं भयं प्रेम फलं चास्मनोहरत्वमभवदित्यर्थः। अत्र तुल्यानुभा ३२५

२२१

वेन क्षयेन सहरागनिग्रहनाम्मीलनालंकारः मीलनं वस्तुनाभत्र वस्त्वं
तरनिगूहनमिति लक्षणात्तेन रसंभवार्थांतरन्यासेन संसृज्यते ॥ ८६ तिरोहि
तेति। अपांगविगाहान्निताननमाकुले विकीर्णैः प्रसारिभिरायतैरलकैः
तिरोहितं। तान्युच्छिन्नप्रांतानि बभूतांवदनानिद्विरेफवृंदैरंतरितानि
पद्मानीतैः सरोजैस्तुल्यतां ययुरित्युपमालंकारः ॥ ८७ करावित
मानिनी पयस्युगाधे सति किले सल्लीके। मज्जनभयादित्यर्थः। जा
तासाध्वसा करौ धुनाना कंपयंती। धुनोतेः कर्तरि शानच्। सखिषु
विषये निर्व्याज्यभावात्प्रमानि यमित्यर्थः। या ख्यदूषितं न भवतीत्येषा
ख्यदूषितं। वस्तुतो रागस्खलेपि भयस्खलितोपादिति भावः।
प्रियांगसंश्लेषमवाप। अत्र तुल्यांगेन भयेण गतुकेन सजातु

८६

१३६ रागनिम्ने हेन मीकंकार ॥ समानं लक्षणं । वस्तुनायमिगः हर्षे तेनि
जेनानुनाकापितन्मीवनमिति स्मृतमिति का व्यप्रकाशे ॥ ९८ ॥ प्रि
येरिति प्रियैः ॥ सलीलं करयोर्वारिभिरंजलिजलैः ॥ वारितो । वन
द्धः सिक्त इत्यर्थः । प्रवृद्धैः संततैर्निश्वासैः विपुकितौष्ठ बोयस्मस
लोविरसे माधुनानिकराग्रपध्वगानि पाणिपध्वे पानि यस्य सः ॥
सविभ्रूसनशीला ॥ विलासिन्यः नाय एवजनः जातावेकवचनं य
थार्थता माप । उत्करीलाश्रनेकविलासवेतयार्थता मया । पेत्यर्थः । था
कांश्चित एग्म्युपानार्थ स्याप्रयो गइति नामकस्य प्रयोगः । यथा मापेनि
रस्यपुंभार्थ्यमतं मिडिणा जेरिति केचित् । प्रयुज्यते । यथा पुंवंशे ।
परंतपो नामत [illegible] येति नैषधेपि । सङ्ग्य [illegible] रिसार्थ सार्थ १३६

११२

कीकृतनामा किल भीम भूपतिरिति । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ९९ ॥
उदस्येति । दयितेन धैर्यनाकाम्निन्यमुदस्याप नीयानुनीयेत्यर्थः । प्रसा
दितोयाः ॥ सौमनस्यंगमितायाः ॥ ननर्मणः स्त्रियः संबंधिकरवारि
भिः ॥ वारितमरुद्धसिक्तमत एवाभिनिर्मितच्छी न यनेयस्यतत् मुखं स
पत्नीवदनादिव श्रियमादेदे जग्राह । तदानीं न रुष्टनस्यनिश्रीकला
नेदीपश्रीयहैम मुक्तेक्ष्यते ॥ १०० ॥ विहस्येति ॥ धृतं मासि प्रियसेज
नार्थं ग्रहीतजे पाणावंजन्ताभित्यर्थः । प्रियेण विहस्याविधूते
पि विते सतिप्राप्त एव मदाई चेतसः कामपरमव्यसनया इत्यर्थः ।
नेध्याः संबंधिनीतेष्वप्य बंधमुक्तनाविग्र धिश्चसमानेमित्यर्थः
अंशुकं नासः पयसाघनीकृतकांन्तीसरवीयवभार । जग्राह ।

८७

१३० स्त्रीणां किल स्त्रीषु वा पततो व्यक्तालक्ष्यता मिति भावः ५२
निरंजनेति । तत्र भूषोगनायाः विग्रहे वपुषि निरंजने निर्धूतक
ज्जले दृशो कर्मभूते सा चिविले किताविपंगात्तणं मंजयतिस्म ।
द्वितो धु जित्तो धुक्तू । प्रत्ययः । अतिवल्कते दास्पदं तिल्ककस्थानं
लकारं । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । वक्रिक्रियारे रवाबं
धश्च मंज्यतिस्म । तदा निरलंकारस्योस्यांगनाशरीरस्य तप
रीरविक्रारैरलंकारः समजनीत्यर्थः ५२ निमीलदिति । प्रि
योपकंठ । प्रियसमीपे । अत्यंतसंयोगोद्भितीया । निमज्जतीनां
विगाहमानानां अतएव निमीलंतीनिमिषंतीत्याकेकराणिलो
चनानि चक्षूंषि यासां ता । आकेकरलक्षणं तु नस्याविलासे ॥ १३०

२२३

दृष्टिराकेकरा किंचित्स्फुटापांगेषु । कुंचिता मिलिता र्द्धपुटालो
केताराव्यावर्तनोत्तरेति । तासां स्त्रीणां भूलोगात्राणां वेपथुः । कं
पोपेस्येनसः स्वसितैर्निश्वासैः नुदूतो उत्पतितोस्तनोपयेनसः श्र
मः खेदोनुमदोनुपप्रयोपे । प्रादुर्बभूव ॥ निमज्जन् प्रियसंनिधान
रूपोभयकारणलसंभवानेत्र निमीलनगात्रकंपनिःश्वासधारणा
द्यसंदेहः सत्वालंकारः ५२ प्रियेणेति ॥ कापिस्त्रियेणविपक्षत श्स
पत्नीतः । चरमंपश्चात् सिक्तासती चुकोप । सांत्वनेरनुनयेर्नतुतो
षः । तथाहि । रूपगुणयस्यगात्रेप्रेम्णा तनस्यसंबंधिन्चेतसो मप
मनसः प्रकोपः किमिति कुतोरनुनये सतिभृशायते गाढो भवति ॥
भुवादिभ्यो भुव्यच्चेकोपेस्यहत्यरतिक्यङ् प्रत्ययः । अन्यत्र शा

१३८ तिहेतुरनुनयः अत्र । प्रकोपापायेच भवतितत्र कारणंतु नज्ञायत
इत्यर्थः । प्रमादिदंपद्यद्वयंव्यत्ययेन लिखितं ५४ दृष्टमिति पीनस्त
नैरुरुभिर्जघनस्थलैः श्चशालंत इति तथोक्ताभिः इति सलिलेनोदन्
सामर्थ्योक्तिः । स्वच्छस्य साक्षाद्दृष्टपंगलान्न्दद्वैकवज्जावः । वलिं
ताभिरेष्य विहसोद्दृश्यमानं । नुघमानं तसर्पि तैरुपरिभाव माषितेरुभि
चयैर्व्यंघित तीरदेशोयेनतद्धारिश्रा तत्कथ्यविहार सहिष्णुत्वं नेननुसंप्रे
रितामिवेत्युत्प्रेक्षा । तुदाभिदेत्यादिनाभिष्टानत्वं । पुरोपेप्रतरुपस्वजनना
दितिभावः ५५ तीरेति ॥ रथांगनाम्नां मिथुनानिचक्रवाकद्वंद्वानि अन्या
नितीराणितीरांतराणि निलानियोजयेत्यर्थः । अपिहितलक्षणस्तत्प
रुषाभयरव्यंजकादिषु ६१ व्यः । विलोलिताविकुलिताः सरोजवन १३८

श्रियस्तासु सरिजव्लैर्धौतहाराः क्षालितमुक्तावल्यस्ताः स्त्रियः
तारावितानैरुद्धूपगतौस्तारकाः । भासुराः । तरलंभासुरे हारे चंचलेपि
तिवैजयंती । यामवसौरात्रयः । वसरेजिरे ५५ संक्रांतेति ॥ संक्रांते श्च
दनरसैर्मलयजद्रवैराहितोवर्णोभेदोरूपांतरं यस्य वृत् विपिनानित्य
टितानिर्मूषणानितेषांये मणिप्रकरास्तेषामंशुभिश्चित्रंनानावर्ण
बद्धामितरलतरंगं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वंपरिभुक्तंपश्चा
न्मुक्तं । पूर्वकालेत्यादिनातत्पुरुषः । सिंधोर्गंगायाः सलिलं शरेत
अतेतिशयेनापंतन्व्यं । बहुलत्वग्रहणात्साधुः । तस्यलक्ष्मीं बभार सर्थः ॥
अत्र एवानिदर्शनालंकारः लक्षणंतूक्तं ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिना
थसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां अष्टमः सर्गः ॥
वीक्ष्येति ॥ अथजलक्रीडानंतरं भानुमान् अंशुमान् आतपितपरिधि

६९

१३उ न विभूषा॰ स्वीकृतविविध वस्त्राभरणा॰ । सुरतस्य सन्नाहवती
रित्यर्थः॰ । अनल्परतमनसः॰ । सामान कच्चकेषु तमनः । लुंपेद्वेश्म
मः कृत्स्नं कामं मे न सोरिति मकारलोपः । सुरनारी॰ वीक्ष्य । तासां प्रि
यार्थं तासां प्रियार्थमिव अवसरदानरूपं प्रियं कर्तुमिवेत्यर्थः । लोकोत्प्रे
क्षेयं । अस्तामिति अदर्शनं । मकारान्तमव्ययमेतत् । यांतुधा घमुप
पयोधिपयोधिसमीपं व्वल लंबे समंसे । अस्मिन् सर्गे स्वागतावृत्तं ।
स्वागतेति रनभ । गुरुयुग्ममिति लक्षणात् ॥ मध्येति मध्यमोप
लनिभे भायक मणिसदृशो । शर्करायां दृशत्पुत्रे तथाश्मन्यूपलोमणा
विति वैजयंती । सदृशो । प्रसरद्रश्मीभानायकः तः एकस्मिन् भा
गे व्यक्तिं स्वस्तनां उपेयुषि प्राप्ते सति । यो॰ परिवसा मध्यान्हातिक्रमेण १३उ

१२५

विलोलां गलंती अन्यत्र गात्रस्यपरि रस्यालंबती वासर लक्ष्मी
हारयष्टिं मुक्तावलिमिवो वाह । वहतिस्म ॥ अंशुपाणिभिरिति
पतंग॰ सूर्यः पतंगौ पक्षिसूर्यौ चेत्यमरः॰ । अनीवनिर्भरं । स्वसतीं
नचनिर्भरं इत्यमरः । पातुमिच्छुः॰ पिपासुः । तृषितः सन् । पिबतेः
सन्नं ताद्रुत्से त्येय॰ । अंशावेव पाणय पत्ने॰ पद्मेपुजातं पद्मजं माध्वि
ति श्लिष्टरूपकं । मकरंदमध्यमित्यर्थः । मधु मद्ये पुष्परसे इत्य
मरः । मरशास्तु छुर से पिलाक्षी बचां मत्तलं गत इवेत्युत्प्रेक्षा । मत्तो शौ
डोत्कट क्षीबे इत्यमरः । क्षितिमिष्यन् गामिष्यन् लोहितं इकं वपुरु
वाहयथा मत्तः क्षीबलं याति रज्यते तद्वदिति भावः । सूर्यस्याक्षीति
विलयमस्तामय इत्यागमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वाद

९०

१४० गांगिभावेन संकरः ३ सेव्यतामिति सहस्रमरीचौ सूर्ये लोहिते
भवति लोहितायति। लोहिता दिशा यस्य॰ कपिषु वा कपिष इति परस्मैपदं।
यत्र प्रत्ययः। अत एव नयना नागम्यतां। अपगते दर्शनी पत्तां प्राप्ते
सति। अभितापः संतापः धरित्री विरहय्य। स्यापि न पूर्वा दिसया
देशः। चक्रवाकहृदया न्यास संसाद। अत्र धरित्र्या यादृशस्तीव्रो ऽर्क
करसंपर्कः। कृतः तादृक् हृदयेषु विरहय्य संताप इति परस्परार्थपरं
तेनोपशमानंतरमेतस्या विभीवा स एवात्र संजातः। इत्यभिप्रायगत
येन उपदेशः। अत एव भेदे अभेदरूपातिशयोक्ति अलंकारः ४ र
भुक्तेति। रवौ सामि भुक्तेति अर्द्धास्तमिते सति। अर्द्धे जुगुप्समाने
सामीत्यमरः। भुक्तं सत्क्रियायां मूलं आश्रयभूतो रविबिंबचक्रस्या १४०

१२६

पि येन सः अत एव लघुरल्पकश्च समूह लघूकृत न पूर्वस्य
रूपूर्वदिग्नागः। अन्यत्र लक्ष्यपूर्वजंतः। पश्चिमेन भासि नभोभा
गे अन्यत्र एकविंशी जस्र लसंभृतः संघाः। अत एव मुक्तमूल लाद्
स्फुरति विशेषणसाम्याद् प्रस्तुतताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिरत्र
वाच्यस्य राशिसमूहस्याजेन तस्यापि प्रतीयमानेनाभेदाभिमानस्तु
रिवत। वादृशेक्षोतिरियोरंगांगिभावेन संकरः ५ कांतेति कुंकुमवत्
कुंकुमेन नवांताम्रा॰ सायंसायंकालः। स्याते स्यात्सायं सायं प्रातरित्यमरः।
सायं यत्र उ अंतं दभितः दिश्यलेयसः नराकारपक्षः। शोभाना जो
ताक्षै॰ पतिता॰ प्रविष्टा॰। जो वाक्षमनायं इति वैजयंती। रविभासः
कांतानां प्रेयसां दूपसाद्य व द्ववनिताभिः सादरं दृष्टाः। सायंतनार्क

२१

१४१ मरसः प्रियसमागमसूचकत्वादेतास्तस्त्रीणां मादरो मदित्यर्थः ८८
अग्रेति । विवस्वान् अग्रे अस्ताशैलशिखरे येमानवस्तोषु येभरुहास्त
न्नितांतापिशंगेरत्संचा । तो मूर्द्धभि॰ करैरमुं हंसोरिति श्लिष्टरूपकां बु
लिहस्तांशवः॰ करा इत्यमरः । पद्माकरेभ्य इत्य प्रथममभ्यव्यअस्त इति
शैके । अस्तास्तु चरमक्ष्माभृदित्यमरः । तस्य गहनकाम नं तत्र नेथिंतु
महीनु आविवेश तपनः सत्पाह ना घनेकविषयत्वेन संदेहालंकारः ७
आकुल इति । जलानां कुलं यम्यः कुलायं प्रतिप्रचलतापतत्रिणांकु
लानि तेषां मारवेरा कुलैः । अनुदितैः । अनुदितशब्देन भावमात्र
नषः शब्देन च तत्संध्यामात्रं च पिवक्ष्यते । उषसि भवः औषसः ८
संधिवेलेत्यादिना योग । विभागादण् प्रत्ययः । अन्यथा काकात् १४१

११८

घत्रूस्यात् । तथाचानुदितौषसरागइति । अविद्यमानसंध्यारा
गइत्यर्थः । एकशेषपरमादन्यत्र जानुदया चेति विशेषः दिनांतः सायं
कालो दिनमुखे न प्रातः॰ कालेन तुल्यता प्रापयो । तद्वद्भूवेत्यर्थः ८
अत एवोपमालंकारः ८ आस्थितेति । स्थगितवारिदपुंजया पिहितमे
घवद्यासंध्यायाश्रितः आक्रांतो गगनपश्चिमभागः सोमि । ऊर्मिसं
क्रांतेत्यर्थः श्रीतया विभागः । वहतेः कर्त्तरि लिट् । तत्सदृशी श्रियं ऊहेवा
हति स्मेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालंकारः ८ प्रांजलीविति प्रभेतो
जलिर्येन तस्मिन् प्रांजलो बद्धाजलौ । प्रादिभ्यो धातुजस्यो तरपदलोपश्च ८
नेत्तमर्द्धि । नमस्कुर्वाणि । ताम्रवर्णं तत्संध्यायामेव निहितं जैतोपास्मि
न् एवं वेधैपि जनविषयप्रेमहिला । दिहादण्प्रत्ययः । सुजनादि

तरोर्दुर्जनः तस्य मैत्री सख्यमनुविदधे । चक्रे कर्मणि क्विप् । यथा दुर्जन
स्य मैत्री सख्यं तमपि जहाति तद्वत्संध्यापि सेवमानं जनमहासीदित्यर्थः ।
मित्रस्य कर्म मैत्री तातृ ङीप् अत्र संध्या दुर्जनमैत्र्योर्व्यापकं समानधर्मः ।
अनुविधानं अत एवार्धरूपेणोपमा ७ औषसेति । औषसात्कर्म
भावादिकात् आतपात् भयं तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा लीनं कचिद्दूर्वांवास
रस्य वैरात्तपस्य विरामात् हेतोः पयोधः प्रभविष्णुतमः अंधकारो । ध्वां
तं । अंधकारोऽस्त्रियां ध्वांतमित्यमरः । अपसंध्यायगमानंतरं शनकैर्नि
म्नात् संनिपत्य समाप्तिः समूहत्वान्निरुद्धवाप । व्यानशे । अत्र प्रस्तु
ताधिकारविशेषणसाम्याद प्रस्तुतचाराअर्थप्रतीतेः समासोक्ति
रलंकारः । उत्प्रेक्षालंगतः स्यात् ११ एकतामिति । एकतामभेदंग १४२

तस्य न सर्वं व्याख्या । तथा प्रतीतेरियमुत्प्रेक्षा । महतः शैलादेरपि कु
स्यचित्कस्यपदार्थस्य विवेको भेदो नोपलक्षेन गृहीतः । अत एवोत्प्रे
क्षते । पतिते न अस्तमिते न भास्वता भुवनानां भुवनस्य पदार्थानां
नामिति अर्थः । विशेषो भूधरादिभेदः आत्मनि स्वास्मिन्नेव निदधिरे
तिनिहिताः । किमन्यथानोपपन्ने लेभे रत्निस्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षयोः स
जातीययोः सापेक्षत्वादंगांगिभावेन संकरः १२ द्रुपतामिति । वधू
भिः स्वकामिनीभिः सह अभेदं अवियोगं इष्टानां तथा संकल्पवत्ता
मित्यर्थः यामिनीषु विरहिणानियतवियोगानां । हरेतेरावश्यके ऽर्थेति
निः पदानि ध्यामिनि तेषां विहगानां । चक्रवाकानामित्यर्थः । मिथु
नानि वियोगमापुरेव न तु नापुरित्ययोगव्यवच्छेदः । तथा हि कामिनि

१४३ गोदेवाता न लंघ्यते खलु । इरित्यर्थः ॥ १२ पपतीति शकुनौ चक्रवाक
पक्षिणी सामान्यप्रकरणविशेषपर्यवसानात् । शकुन्तिपक्षिशकुनि
शकुन्तशकुनद्विजाः इत्यमरः । अथैतिकगतेसमीपे दयिताथै चक्रवा
क्ये प्रति मुखमभिमुखं यथा तथा यान्यपतिसतिन च नेर्च्यमानेसं
गच्छमाने सती त्यर्थः । आघ्रेयादिनाद्याकणोपचारादेशः । जंबुकाहिण्या न
ल्पि न्याउज्झिता नियुद्धमाने संगच्छमाने सती त्यर्थः । श्लो ८ हर्षे चक्रवाक
दुर्दशादर्शनादिवत्पृक्तविकाशं पंकजं मुखमिथवक्तितिनी पतेस्म । नीतं ।
प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाह द्विकर्मणामिति नीयतेर्द्विकर्मका प्र
धाने कर्मणि लिट् प्रायशो दुःखदर्शनात् स्त्रियं । रिय यंतो विशेषण
णा किं हि दर्शनादितिभावः । अत्र पंकजावनेश्च कनाकया काशा १४३

नानंतर्यान्न तद्धेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तच्च मुखोपमेयं जंबुकाहिण्याः का
मिनीसाम्यं गमयेत्सा । निरुच्यत तद्रूपकमो प्रेक्षयोरंगांगीभावेन संकरः
व्यंजकत्वा यपयोगात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा १४ रजितरति तिमिरेण विवि
धास्ताभः शैला अर्जिताः स्वसावर्ण्यमापादितान् अन्यथा कथमेषां
विविके स्यात् हस्व ः । यद्वा गगनं स्थगितं नु एवं किं तु अयत्रापि पिना
वधानं दृश्यस्व इतिभावः । तथा धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता-
समीकृता नु अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यादितिभावः । ककुभो दिशः
श्वसं हृता नु लुप्ताः किं कथमन्यथा न दृश्यत इतिभावः । अत्रातिमि
रेतरशैलाघनेकविषयद्रजलादिकमारोप्य संदिग्धरतिसंदेहालं
कारः । नु शब्दस्य संदेहवाचकत्वं अत्रोह्येवाकारसर्वस्वे ॥ १५

९४

१४४ रात्रीति। श्रीः शोभा रात्रेः संध्यारागे एतस्य क्षयो जने नभसि विनानि अन्त
एव विकासं रहयंति स्म जंति। हरतेस्त्यागार्थात् कृत्प्रत्ययः। पंकजानि त्रि
हाय स्पष्टतारकं नभः समभ्याय। तथाहि। सर्वे निशापदि निर्बाधस्पर्वे
व स्थलं स्पातुं स्पति। एकाच उपदेशेनुदात्तादीट् प्रतिषेधः। श्रेयसां तेषु
गसि॰ प्रसारिणी तिव चनादिति १५ व्यानशे इति। शशधरेण विमुक्तः
क्षिप्तः॰ केतकी कुसुमवत् पांडुः॰ अभिताभ्रा। पिनाकां तिर्यस्य स शश्मिन्
मूहः चूर्णस्य कर्पूरक्षोदस्य पुष्टिरिव मुष्टिः शब्दस्याद्धि लिंग त्वेप्य त्रपुष्टिं
गतेव प्राध्या। उपमेयान् तारात्वासवस्पदिशं व्यानशे व्याप। अनयोर्दि
शानिशाकरयोः नाधिकोपम्ये गम्यते १७ उस्त्रचीति। इंद्रस्येयमैन्द्री
दिक् प्राची। तारकनाथकं नीतिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेपि चेति १४४

वेति। अंतिकं व्रजति स्म स्त्री आभ्युतमिस्त्राम् अंधतमसां तमिस्त्रां स्त्री
ध्वांत निश्यं धत्तमसे वनेति कैजयंती। मुच्चामिव विरह दुःखमिव स
र्थः। उस्त्रची विजहती। प्रसादो निर्मल्यमेव गुणः स एवभं न पस्य
तनूरस्मपो हासदक्षतेन विशदं मुखमिव मुखमस्य प्रभागांगोल्लिष्टोपमे
यंत्र है महाति स्म। अत्रादिक् तरयोर्नाधिकोपम्यं गम्यते १८ नीलेति।
शैवकरोद्धवपुषः उदयगिरि निरोहित्तमंडलस्य शितरश्मेरिंदोः संबं
धि नीलनीरद निभे रवि निपततु हिमवत्। गोरस्यु भंकरजालं वा
रिधेः पयसि पततु गांगमंभ रवाराजतां उपमानेपि विशेषणं योज्यं १९
धामिति। धानिरु भूत्काकाशमानंत्यैकेएवत्। अतिनी ... घनैः
मंत्रयतः करा अंशवो हस्ता अश्यधेन। सितात्म्येः इतराः शुभ्राः भासीय

स्यतेन चूडेन परस्तात् प्राच्यां अप्रेक्षाक्षिप्यमाणमुपमानं ध्वांतं
शंभुनाक्षिप्यमाणेन गजचर्मैव चकासे । उपमानेपि विशेषणानि यो
ज्यानि २० अंतिकेति अंतिकांतिके नि समीपप्रकारे गुणवचनस्ये
ति द्विर्भावः । कर्मधारयवत्सूत्तरेषु पो लुक् । अंतिकांतिकगतेनेंदुना
विसृष्टैर्मुक्तैर्दीधितिजालैर्जिह्मतां संकोचं जहति त्यजति सति ति
मिरभारे स्तमस्तोमे निरोधाद्दूरीभावात् उर्गतो दिगंतः उच्छ्वसन् प्राण
यन्निव राज । उत्प्रेक्षालंकारः २१ लेखयेति इंदुः विमलं विद्रुमभा
सा बद्ध प्रवालसवर्णया लेखया कृत्वा सनतं तिमिरं आदिवसेह ॥
कनकस्य टंकः शिलाभेदकं शस्त्रं । टंकः पाषाणभेदन इत्यमरः । तद्वत्पि
शंग्या लोहितवर्णया । पिशंगो लोहितवर्णः स्यादिति उक्तं । दंष्ट्रया भुवो मंडल

मिवन्यासेनत्वाक्षिपे । अस्यते ॥ कर्तरि लिट् । सोपसर्गादस्यतेरात्म
नेपदं विकल्पते २२ दीपयन्निति अथोदयानंतरं किरणौघैर्नभो दीप
यन् प्रकाशयन् कुंकुमेनारुणो यः पयोधरः कुचः सद्गौरो ऽरुणः ।
उदयरागादिति भावः । तुहिनांशुरिंदुः शनकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसाग
रात् । हेम्नः कुंभो हेमकुंभ इवोन्मज्ज उज्जगाम इत्युत्प्रेक्षा २३ लोकेति
लोके जने । लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः । उद्गतेंदुमुदितचंद्रांशुभिर्भिन्नत
मिस्त्राणि शेषितध्वांतां रजनीं यं भुक्त्वा प्रगतो विगुरुनाम तद्रव स्फु
टं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तथापि अद्यापि जिह्मां वक्रां नवनर्यं नवौ
ढामिनानि दृष्टः सन्पश्यतिस्म २४ नेति हिमभासा चंद्रेण घौरा
काशं मुखित्तं योग्यं प्रसादमुपगमिता अद्य येयं न निश्चतेभ्यस्तिमि

२६१

१४६ रं नोद्धतं नो सारितं दिशां मुखेन धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्यस्तं तथा
पि रजनी भूषिता चतत् उक्तगुणसंपन्ना इति भावः। अत्र साधनाकार
णाभावेपि तत्कार्यभूषणोक्त्या विभावनालंकारः २५ मानिनीति। उदितः
शीतमयूखः चंद्रः न विरहतप्तेन बाष्पैः। कलुषा नाविलान्मानिनीजन
स्य कलहान्तरनायिका जनस्य विलोचनपातानुमानेन भंजनरोषणानि
ति भावः। कोपात्कांतं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता कलहान्तरितेति
दशरूपके। प्रतिगृहीतं स्वीकुर्वन् अपरिहार्यत्वादिति भावः। भीतं
च भीतं भीतो भीतप्रकार इवेत्यर्थे द्वित्वं मंदं मंद मंदप्रकारं भयं चा
पि प्रकारे गुणवचनस्येति द्वित्वं भावः। कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक्
खमाकाशं प्रययौ २६ श्लिष्यत इति तत्तौः प्रसारिताः करा एव करा अं १४६

शुहस्ताये न तस्य गारकाले प्रियवधूनपकंठं अंतिके। असंतसंयो
गेद्वितीया। विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः। श्लिष्यतः पत्न्या सीदत्त आलिंग
तश्च हिमांशोः सबधी समंततादुद्यमन् उपर्युपर्यन् अर्थांतरलादकर्मकत्वं
धातोरर्थांतरेवृत्तेरिति वचनात् लोहितरागोऽतिरुणप्रभः अंगराड
इव अभिरराज आलिंगनाद्रागो गलनीति प्रसिद्धिः। अत्र रूपकोपम
योरंगांगिभावेन संकरः २७ प्रेरितः इति शशधरेण चंद्रेण प्रेरितो विसृष्टः
करौघः संहतानि सांद्राणि त्यपि तं मांसि मंदरेण मंदराचलेन भिन्नो। दुग्ध
क्षीरसिंधुः श्वविलाः सोऽपि उच्चावचनं ताश्च तरवो येषु तानि कानना नीरंतु
नोदः २८ शारतामिति। शशिपादैश्चंद्ररश्मिभिः। पाथार श्यं द्विता यो
शा इत्समरः शारतां गमितया। शारः शबलो नारयोरिति विश्वः। निट

९७

१४७ पिनां तरूणां छायया न्यस्तैः मुकुलबलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहा
रैश्चित्राणि तल्पानि तत्परिभोगार्यासां ताभिः करणोपहारयोः पुंसि बलिः
प्राण्यंगकैस्त्रियामित्यमरः । वसति वेश्म महीभिः तुल्यता साम्य
प्रतिपदे । कर्मणि लिट् । इत्युपमा २९ आतपइति आतपेदुःख
रेभावाद्ध्वाचक्रवाक्यासह आतपैरेव धृतिमूलो संतोषवतीषा
मिनीषु विरहिणानियतविरहे तामत एव विरहिणा विहगेनचक्रवा
केनहिमरश्मेः किरणानसेहिरे । तथाहि । दुःखितस्यतात दुःखेम नसि
सर्वमनोहरमपीतिभावः । असह्य । शकसहे इत्यस्यप्रयोगः । पूर्वे
आतपापेहः । तत्रवध्वासह आतपमपि सेहिरे । विरहिणा शशि
किरणाअपिनसेहिरे इत्यनियोज्यं फलं तुसमाने ३० गंधमिति १४८

२३३

अपां कणवाही यो ग्यान्च ये पिय्य वधानं सोढव्यं विकसत । कुमुदा
नां गंधं सौरभं तद्भूतरजः परागो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा शेषा
द्विभाषेति क्यप् । विक्षिपन् विष्किरन् इत्थं शिशिरः सुरभिर्यामिनी
मरुत् परिणीनीता शपिताविहगायास्सुता वनराजीरा दुधाव दूषलके
पयामास । विहगस्य नाविरोधी नैर्ययः । आङि वदर्थे भिव्या प्तानित्यमरः
यथा कश्चित्कामिनी गंधोदकाद्यैः सिंचन् आकर्षति तद्वदिति भावः ३१
संविधातुमिति यामिनी वनितया मनथस्याभिषेकं त्रिभुवनजैत्र
यौलेनाभिषेकं संविधातुं सम्यक्कर्तुं अमिनीवनितयामन्मथस्या
भिषेकं त्रिभुवन जैत्र यौलेनाभिषेकं संविधातुं सम्यक्कर्तुं अर
वोजलानीकोबामोघ ९ रर रसस्य स्मिन्नः । ततस्निहैः स्फुट

१४८ लांपुनः इंदुः सोमश्चोरजतकुंभइवकुदासेत्र। क्षाक्षिप्तः। अस्य
तेः कर्मणिलिङ्। अत्रसंनिधानामिति नाप्रतीयमानयोर्वृक्षयोनुप्रा
तितेयमुपमोत्प्रेक्षयोः संकरः ३२ तेजसेति। तेजसाप्रभावेन संपूर्ण
मपिअसहायं सहायरहितं पुरमितिशेषः। जयश्रीर्नोपयाति स्वेच्छ
न्नत्नं। कुतः यद्यस्मादिभुः समर्थोप्यनंगः शशिमधुरखानांस
खासहचरस्तार्थोकः। तत्सहायः सन्निकर्षः विजयिनेरूपशील
दक्षितोत्यादिना घृतिप्रत्ययः। चापमाददे। विशेषणस्य सामान्यसमर्थ
नरूपोर्थान्तरन्यासः ३३ रूपमुद्दीपनसामग्रीमुपवर्ण्य संप्रतित
त्कार्यभूतां इतिवर्णनमारभतोसमेनामिति। सन्निकृष्टारतिभि
रासम्भारचोत्सवे। अत्तुरेवसुरदारे सुरवधूभिः भागोवविहितके १४८

न्निगहमंडनैरपिपुनः सज्जनां के निगृहान्कांविस्वनाम इनमीषे।
सुरवधूभिः प्रागेमविहितो आगतप्रिय। कथं। प्राप्तप्रियजन
वृत्तौरपिकृतस्यक मंडुसंदूतीव्यापारः दृष्टतस्यभावकर्मणो
र्यघ्रत्ययः। तथाकृषितैरपिभूषणं प्रसाधनेमिः श्रेष्ठोत्सुक्या
त्तिरेकादितिभावः ३४ नेति विरहेवियोगावस्थायां स्त्रजोमाल्या
न्निवेदनानिगंधाः मदिरावामघ्राणिवरमणाभ्यः। रुच्यर्थानां
प्रियमाणाइतिसंप्रदानत्वात्चतुर्थी। किंच्यतेनवरोचंतेस्म
हियस्मात्प्रियसमागमएवरतिसाधनपुस्त्रगादिवरम्यतां म
नोहरत्वं रुचिकरत्वं मितिप्राप्तत्र। उपधत्तेआधत्ते तदभावात्के
चिदुक्तं वैयर्थ्यं। अत्तएववैयर्थ्यात्कार्यं नरणकार्यसमर्थ

९९

१४९ नकपोऽर्पितं न्यासः । रम्यं तेयोषितिरभ्याशि । पोरूपधादितिपञ्च
स्यय । कृत्यप्लरोबकुलमिति अधिकरणार्थः ३५ प्रस्थिताभिरिति
अधिनाथं निवासं प्रियगृहं प्रतिप्रस्थिताभिः प्रचलितुमिच्छसिता
निरवाडितानि प्रियसखीनच नानि स्वयंप्रस्थानं लाघवापेसे वक्तृपा
णियाभिस्ताभिर्मानिनीभिः कोपतामिश्वस्त्रीणामप्यास्तृतिं कोपात्मा
न्योन्यस्यापि प्रियइति लक्षयदीमदोनावलंब्य रेतदास्वयंगमनेल
घवं अतो मध्वलं वितो मदयुषित विवेकत्वादेता गत्वा इति जनस्य बु
द्धिरिति अतो न च घवं अतो मरोवलंबे दृति टिप्पणात् अपहस्ति
२ तं मित्र धैर्यं येन सः तथा साध्यं समानं शरीरं मन्यकर्षय जपिन
दोषोपीत्यर्थः मदोवलंलंबे स्थीकृतः । अतो न व्याजे न लाघ — १४९

२३५

सौकर्यादिति भावः ३६ कांतेत्यादि । रतायस्तुरतायबहुसंदिशतीभिः
संदेशव्यसनात् गदनव्यमप्यजानतीभिरित्यर्थः । इत्यमीभिः कांत
वेश्मयातं प्राप्तमेवान्तमध्ये मार्गान्निर्वृत्तमित्यर्थः । नयाहि मन्मथ
न परिलुप्तमतीनां स्खलितं विरुध्याचरणमपिधाय शरः प्रकारि ३७
आप्येति आत्मकांतमभिसारितवत्सा अभिगतवत्सा स्वार्थेणिच
योषितः संबंधिपुलके कुद्धावावृत्तो कपोलो यस्य तत्तु रंउपूर्ण
भिद् निर्जिगाय । जयतिस्मेत्यर्थः । इयं उपमा ते उपाति द्वेषी तिदी
ना साहृश्यार्थेषु गणनात् ३८ अथ युग्मे न सखी नायिका संवादमाह
कुच्ये गामि त्यादि तत्र नायिकाह । सधूर्ते अशेषमखिलं वचनीयं
वक्तव्यमुच्यते निःशंकमुपलभ्यतामित्यर्थः कुभाद्द हादिलादप्र

१५ धानुक र्मतिलोट् । अथ सख्याह हे सखि नायिके ईश्वरे कर्त्तरि
विषये परुषता पारुष्यं न साध्वी । नहि ता । अथ नायिका ह । तर्हि ए
नमनुनीय नय पुनः सख्याह । विप्रिया दिः जनयन्नप्रियाणि
कुर्वन् स कथं वा अनुनेयः । आनय नाहं ३ किमिति । पुनर्नायिका ह ॥
तर्हि गतेन किं कोपि इत्यर्थः । रूपेत्तु गंतु नयकं हि पुनः सख्याह । सुभगमा
लाभं मन्यते । ताहि स्यनितिभि सुभगमानिनि सौंदर्य मानि । आत्मान
मेवा नेरस्थतिणि नि प्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये को मानः । यथा
जहीत्यादि सखी वाक्यं तत्र ही त्येकं वाक्यं तत्र कक्क सखीत्यर्थः । रूपे
तं युक्तं कृतं । सुभगमानिनि प्रिये को मानः । ताद्दृगजन दुर्लभ सादि
ति भावः । इत्येवं रूपासु योषितां कथासु विषये समेवैः समीप मा १५

गत्य गणाभिरित्यर्थः । कामिर्बहिः रसा अनेक स्वभावाध्वतिः सं
तोषकहे । रूप अत्रा क्षोत्सकस्य निचैदाय अनेकभावशाबल्य परिपूर्ण
कांत कूर्णनादुत्तरप्रवर्ध हृदयानंद निष्यंदमान इत्यर्थः । प्रायेण प्रौढः
कुलहांतरित्वा श्च नायिकाः योषित इति पुंकरोधिरोमांव्या
पिनव संगमने न जन्म पस्यततृ धर्म वारित्य दकं दध त्याहतिसा
लिकोत्कि कांत वक्षासि पतं स्यात् सौ । कथ्यो क्तिः । योषितोया लुलित
मं उनता उन्म षप्रधानत्वं सेवमेऽनब्भव । तावदफल सालस्येति
भावः साध्विति सेधत्तेऽनयेतिसिधु पके क्षुरविकारो मघ
विशेषः तस्य पाने न विधुरासु मुग्धासु तथा दयितेः संगतासु कामिनी
षु मानं कोप निग्रहन् निवर्त्तयन् शिथिली कृता रजकायेन सःमद

१०३

१५१ नोनुमदोनुवाउपतोमेलक्ष्येते । स्मेत्यर्थः । प्रियसमागमसीधुपा
नरूपो भयकारभगामभयधामानग्रहाद्यनुभावः साधारणाख्यसंदेहः ॥
सत्वालंकारः ४२ द्वारिलग्नागमनमार्गेकेवक्षुरिति सोत्कंठोत्कंठोक्तिः ॥
अधिपाशिपाणोकपौलौ । इत्यपिचोक्तिः किंबहुनाजीवितंत्वधिल
दयीनंतांविनानजीवतीत्यर्थः । इतिगाथानुरागोक्तिः अनोस्याः क
लहो विग्रहः कलहः इत्येवकामिनांप्रीतयेपुनस्फुटपुनःकुच्यमानंवचो
दूतीवाक्यनवनवलंनवनवप्रकारलंअपूर्वमभ्यर्थयमाप । प्रका
रायेद्विभावः । कलहांतरितेयं ४३ साचीतिलोचनयुगंमाजिनमयं
तीप्रीतयेतिर्यकुपात्यंतिमन्तुरजुत्येत्यर्थः । दयितवक्षसिपातंरुधं
तीइष्टमपिप्रीतिबध्नतीलज्जाभासुभूयोविषिध्बांनयतिस्म । संगतौतु १५२

१२

सुरतप्रसंगेसस्फुरदामनयनतासादा आभूषणमेतिभावः । विभाषा
कर्मकादितिपरस्मैपदं ४४ सव्यलीकमिति । सव्यलीकंसापराधंअ
तएवनावधारितोवज्ञातः । नतकच्चनिलपर्यकांतेसादिवानतल्पत्रषः सपदि
कोपस्यपदेनव्याजेनप्रस्फितनिगूह्यतंप्राणनाथंप्रयापिनः संबाधअभि
बाष्पनेपातः अभिमुखेनांकमोक्षः सुहृदिवरुणद्धिस्मरुरोधः । बा
ष्पतस्यमनुमोक्षलिंगंतयाप्रस्थानप्रबंधकत्वात्सोपम्यं । मध्या
धीरखंडितागोन्यासंगिनिप्रोत्तारवकुत्तेर्ष्याकषायिता धीरास्कवि
मोचयतीतिदशरूपके ४५ शंकितयेति शंकितायनायकामअपिम
त्यायदपिनायइष्यपोविमुखितांविमुखीभूतांअतएवकृतबाष्पनिपा
तांमानिनीघनरोमविभेदः सांद्रपुलकोदयः अभिमुखमाहितांजितंय

१५२ यातानि । कोपामित्यर्थः । शासितिप्रपद्यतिस्मेत्यर्थः । अन्यथासा
सिकानुद्धघादिति । अत्रापिपूर्वकैवनायिका ८५ अथसंभोगशृंगा
रमाह । तत्रापिबालारतिमाह । कोपेति । प्रियतमेनचारिलोल
दृष्टिचंचलेक्षणं दयितायाः वदनं प्रसभेनबलात्कारेणचुंबतिसति
विनीवि । निर्गतबंधनं अंशुकं नितंबात् श्रोण्यासहशिथिलता
मुपपेदे । उभयमपिशिथिलतामापेत्यर्थः । अत्रक्रीडांशुकसंबंधि
भेदभिन्नत्वनिशंसेनात्पुरोधिप्रत्यया भेदाध्यवसायनिबंधना
तिशयोक्तिमूलः । सहोक्तिविशेषालंकारः । अतएवचक्रीडांशुकोप
पन्नचक्षुष्कं । अत्रबालासायुनेः । बाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्विविधंरतं
मुच्यते । तत्राद्यंचुंबनालिंगनखदंतक्षतादिकं द्वितीयंसुरतं सा १५२

क्षात्कामकरणकल्पितमिति ८७ कांतेति । गलितनीविगलित
बंधनंतथाप्यवलंबितकांचीपेतलकांचीलग्नमित्यर्थः । तदंतरीयम
धोंशुकं । अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुकमित्यमरः । निरस्य
न्तुदधयेतत्रागप्रियः हीतयाविस्त्रापगामाद्याज्ञितपा । हीधातोः कर्तरिक्तः ।
दयितया मङ्गलीकृतः पृथुस्तनभारोयस्मिन्कर्मणितद्यथातथागाढ
मित्यर्थः । सस्वजे आश्लिष्टः । प्रियदृष्टैः प्रतिबंधादित्यर्थः ८८ आ
दृत्ताइति । परिरंभाः नखपदैःहेतुभिरादृताः नीतिलिंगविपरिणामः
सुरतेसुरेतयादीपकत्वाद्दंतक्षतपूर्वकेषुआलिंगनचुंबनेष्वादरं
सेवतइत्यर्थः । ननुसुकुमारेसत्कामतंत्रेकथंपीडाकारत्वादरइतिन
वाच्यमित्याह । सौकुमार्यमेवगुणः तेनसंप्राप्तकीर्तिः कामः सुरतेषु

१०२
१५२ संभोगेषु आपि सकेथलं विप्रलंभे चितिभाव॥ ।काम॥ क्रूरए वसु
कुमारः कप्म इतिवादमात्रं न तत्स्करूपी ऽयन्त्रे यसुखवहती तिभाव॥
सामान्येन विशेषण समर्थं नरूपांतरं न्यासः ४९ अभ्यंतरमाह ॥ पा
णीति । रहस्येकांते इति विभं भातिशयोक्तिः । गग्दवाचास्खलितेति र्यो
षिता संबंधिनि पाणिपद्मवयोर्विधूननं कंपनं अतः सीत्कृतामिसी
कारा यत्तोन कुद्दमितारव्यो भावरूक्तः ।आधर पीडना दौसुरवे पीडनादो
सुखेपि दुः॥ रव गंदुपचारः॥ ।कुट्टमितलक्षणं । हननपतीर्द्ध निमेषा।
अर्द्ध निमिलितानि विशेषयासामर्थ्या गद्गदकं उत्कंजे सारिद्धि निम
दनस्य शस्त्रत्तामुपपयपुः ।शस्त्रत्रव प्रुंतामुदीपनान्यासत्तित्यर्थः।
अत्र सीत्काराद्धं निमेषादिना सुरवपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिर १५३

२२५

हस्ये । शस्त्रताक्पुषिमीलनदृशामूर्छनाजरतिलाभलक्षणं । श्लेष
येरवषनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गद्वक्षो जितोकुर्के ५० अथमधुपान
मारभ्यते । पातेमितियुवानः आहितरतीनिवितत गात्राणि अनए
वं पुनरुक्तरसानि पुनः पुनः पानेष्वपूर्वस्वादानितर्षयंति सास्मिता
निवधूनां च पानक्रियोपमस्यागम्यतो लोकेवल्कप्राकराणि कंसत्कल्पै
विषयस्तुल्ययोगितालंकारः । प्रस्तुतानां तथा नोपांकेननतुल्य
धर्मत्वः औपम्यंगम्यते यत्र सामता । तुल्ययोगितेति लक्षणात् ५१
कांतेति । कांतसंगमेन पराभिभूतमन्यौ सत्करोषेतद्वाधिकस्यातस्ये
तिभाव॥ किंच वारुणीरसेन मध्वास्वादेन शांतो वा कलहादिर्यस्य तामिन्
कुचा॥ उपाहितसंधौ प्रिये। सहकृत संधानेमानिनी जनेविषयेत्र

१०४

१५४ नं गोधनं बिडंबुं न संदधे । सिद्धसाधनवैयर्थ्यादिति भावः ९२ कु
प्यतीति । पुनः प्रियान् कुप्यते वा तत्कथं द्वे स्यादिना संप्रदानत्वं
यं प्रति कोप इति नियमनात् कोपस्यागतृकृत्रिम इति । अभ्युत्थाने
च्छिताः अनुकूलचिताः भवतः किंचित्कोपितास्तान् वरिवस्य तत्परि
चरत । न मौर्वीरिवाश्लिनुक्यव्च । वरिवसः परिचर्यायामित्यर्थः
नियमश्च इत्येवमनेकप्रकारोपदेशः प्रवर्त्तकधाच्यस्य
च मधुवारो मधुपानावृत्तिः । मधुपानामधुक्रमा इत्यमरः । पुनरि
ति इत्याधत्तस्मै । मधुवारस्य कोपादिकार्यप्रवर्त्तकसामर्थ्यात् आदे
शद्वयेऽस्य प्रेक्षा । अनियन्ताः खलु मत्तजना इति भावः ९३ मत्तभिरि
ति । मत्तैभिः प्रणयसंक्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताः संभ्रमः माध्व १५४

सेपि स्यात्संवेगादरयोरपीति वैजयंती । अत एवातिरसामधिक
स्वादां वारुणीं तरुणानां मदां । सुराहलिः प्रियाहालापरिस्रुद्वरुणात्म
जा इत्यमरः । रसपिताः आस्वाद्य वधूभिर्विमोहात् मोहविरहात् भेदे नजा
द्यापगमात् हेतोः पात्रं तु हृदयं नु भेद्यमेऽस्तदेव हृदयस्य नेत्रकार्यं ज्ञान
सामर्थ्यं हृदयमेव । पात्रस्यस्वच्छत्वमिति संदेहः । अन्यथा कथं
प्रत्येकं तार्थेषु प्रक्रान्तिरिति भावः । संदेहालंकारः ९४ स्वादितेति
स्वयं स्वादितः स्वहस्तेन प्राशितश्च सर्वः । तत्र प्रियतमैः सहपीतः
युगपदेकपात्रेण पीतश्च सर्वः आसवः प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिवारं नै
कपासतां अनेकविधस्वादुतां । नञर्थस्य सुप्सुपेति समासः । नसमा
सेनादिपदार्थानामनेकरसता । प्रीतिहेतु लोकेत्काव्यलिंगं नात्र देकता

१०५

१५५ दानामनेकधर्माणां नकस्मिन्नेव सर्वक्रमेणासंबंधात्पर्यायभेदस्यासं
स्पृष्टयोरनेकरसयोः तत्प्रेक्षाबीजत्वात्परस्परांगांगिभावेन संकरः
अपि विलासोति। अपि विल्लोलसुधूनागात् पंचनयनानां विभ्रमाननुकर्तुं
तैरोस्मानं समकं चेपिवेतिफलेप्रेक्षार्पतान्दुलोकपलोशेशिषच्छ
लदलेनल्पलैस्यपकेषुपानीचयो मधुमयः लास्य कंपः सत्रादद
स्वीकृता॥ ननु स्वयं कंपस्तास्य विलोल विशेषणेनैवोक्तत्वात्त
स्वीकारस्यानुवादन एव। एवं नेत्रसाम्यभाजामुत्पलानामुपमाननीति
योगात्तसेन विलासमाम्यजोलभिरित्यर्थः ५५ ओष्ठेति। ओष्ठरूप
पल्लवः तस्याधिदेशे रुचिराभिलाषोपेषास्तु रवे सुधापानमिवेणाधि
रं पिपासतामित्यर्थः। रमणानां पुष्पानि लोचनानां येन नी वसता १५५

१३२

जानीयच्चतैरंगनास्यचषकाणि च पाणिपात्राणि चषकोस्वीपा
नपात्रमित्यमरः॥ रोर्मधुवारो मधुपानावृत्तिः हृद्यत्वो हृदयस्याप्रियत्व
मुपययौ। हृदयप्रियइतियत्रस्य स्यः। हृदयस्य हृदत्वे स्वेयदलोसेपि
तिहृद्भाव॥ रमणविशेषार्थस्यहेतुकका व्यलिंग संकीर्णरूपका लं
कारः ५६ प्राप्येति। गुणवत्ताप्याश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रा
प्य तेव्यक्तं ततथाय दृष्टं तत ध्येयेत्यर्थः॥ प्रियस्यादयितायाआननेमंद
तं मधुना वारं सातिशयेन स्वादोत्कर्षेण कर्त्री आननेश्यालं। विशेष
ता सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः ५७ वीक्ष्येति। रत्नकचष
केषु स्फटिकमणिपात्रेषु अतिरिक्ता या वक्रापरंपरा स्तुवीभ्याधिकानं
स्वय दुःनपदमंडनं तस्य चक्षुर्भूमीशोभां प्रतिबिंबितामिति शेषः॥ वी

१०६

३५६ स्य ओष्ठ्याभिमता॰। वर्त्तमाने क्तः॥ तद्योगात् षष्ठी। जातिरेजाता। तेषां
प्रियानुरागचिन्हप्रकाशनादिति भाव॰ ५९ मधुपानादिह लोचनेषु
रागोत्पत्तिरधरेभ्यस्य लाक्षारागनिवृत्तिमध्वा नेत्रयोस्त्वाभ्योन्यगंध
संधसंक्रांतिरिति पितेत्सद्धे लोचनेष्वधरे च लोचनाधरं॥
समुद्राभीरुवदिति व्यभिचारे ज्ञापकाज्जात्र अधरशब्दस्य पूर्वनिपातः॥
कृतश्चौ सोऽस्य हृतश्चेति विशेषणसमासः॥ लोचनाधरेस्य क्रमेण हृतो
रागो यथासंख्यं तथोक्ता। लोचनयोः कृतरागा अधरा हृतरागास्त्वर्थः।
षष्ठ्यास्त्वार्थसंबंधात् सामान्यस्य विशेषपर्यवसाने नाधिकरणापा
दानार्थयोराक्षेपात्। नयनाधरयोः रागाधिरहयोस्त्वानयविपरिवृ
त्तिरित्वार्थर्तिलवनीसेर्थः। तथा वासितेनस्यागंधसंक्रांतसुरभि ३५६

नाननेनविभूषितोऽरिशशिनोगंधोयस्या॥ सा च दामासिताननेत्
नेन जर्पादनेनैव विशेषितगंधाजेति कृतबहुव्रीहिविशेषण
समासः। तत्प्रधानसंक्रांतगंधास्वसंक्रांतानाधरसेसर्थः॥
एवं कृता वारुणीमादरापरगुणात्म गुणानां व्यत्ययं मुविनिमयंनु
विरोनेत्वि चोनप्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः। बुद्धिपूर्वस्तु
विनिमयः। अत्रतंत्रोच्चारितपरगुणशब्दस्याव त्यापरगुणेनेति
विग्रह॥ कथंचिदन्यासोपन्यासजपमानेपूर्वपदबहुव्रीहियत्र
दुधा समर्थः परगुणयोरधरलोचनयोर्गुणयोः अनंगभालसंध
योस्त्वव्यत्ययं विनिमयं नुपितेने। अन्यथा कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मो
पालंभसंभव इति भावः। अथ लोचनाधरे रागनदभावयोर्नीमे

१०७

१५८ देषु भेदाध्यवसायादेकत्ववाक्ययुक्तिः। तस्मान्नत्वाति। शयोक्त्यप्रा
पिना जेयं प्रत्ययाविनिमय योरन्यतरकारणाले क्षीति संक्षेपः। सान्व
प्रतीयमानव्यञ्जकात्। नुशब्दस्क संशये ५०। नुन्वेति आक्षास्क
न्यक्त्पूर्वा आक्षितुन्याकृतिपोषितः कर्णाकर्णे कान्तसौहृत्त
आसितोसत्वं निरूप्य कार्यं उपकारकं विदिलात्र कार्यं शोभारव्यः कु
र्णोत्र विश्रांतो न नेत्रे तौ वक्रत्वादिति भावः। मद्रागः सुहृदिवतुसक्त
स्य बधुरिव आनिवारकत्वादितिभावः। न्योमितेक्षणे रविः स नृप
विभेजे। वर्णान्तरापादनेन प्रविष्टत्वं ५१ क्षीणेति संभता शो
भायस्यसः वध्वा अधरपल्लवरागः अतितरामतिमात्रं अतिश
योपभोगचिह्नमंडितानां कामिन्यधरपल्लवानां किमन्यैर्मंडनैरिति भावः १५८

२३३

तत्र क्षीणस्यापि सांद्रेतिप्रियोष्ठाकांतदंतेत्यादिविशेषणात्सांद्र
त्वं तत्राकाव्यलिंगसंकीर्णश्चोक्षेपः ५२ रागेति। वनितानां सर्वेऽ
पि सर्वगतापि अंतःपुरगतादिना उप श्री रागेण कांतानिन
यनानि येषु तेषु बिंदुमवदरुणानि कपोलानि येषु तेषु मुखेषु दर्प
णोद्भिवद्वनितानां ददृशे। तेन नानवादिनैर्मल्ये तरामभिव्यक्तिर्नि
यमादिति भावः। अत्र मद्रश्रीः सर्वगतापि मुखेष्वेव ददृशे इति
विरोधः तस्य मुखविशेषणैः समाधानात्काव्यलिंगानुप्राणितो वि
रोधदीपालंकारः। स्योपमया संसृज्यते ५३ गद्धेति। अद्धाकोपि
ने विकृतिर्यस्मात्तथाभूता अपि रामाः कस्याञ्चित्सौंदर्यक
त्रो अभिमतानां प्रियवाक्यतां मुपानिन्ये। सौंदर्यविकृतिमपि

१०८

१५८ रोचयता। इतिभावः। मधुमदोदयितानां नश्यतां विनयलमु
पनिन्ये लघाहि। सर्वः आत्मवर्गहितमिच्छतीं अतः चाकेता
स्त्रीसात्स्त्रीणामुपचकार। मदस्के पुंस्त्वात् सामितियुक्तमि
त्यर्थः अत्र विस्मिताः अमताः कुप्यताः अपि वास्यादिति विरोधस्य
चाकेतामदाभ्यां साधनात् अपयाषि विरोधाभासो भवत्य
र्थांतरन्यासो न संसृते ६४ वासमामिति उपनात्निनाभिस
मीपे। यासमाश्मिथ्विर्लचोक्ती निरासः लुकायांगः अपदेव
पिता निअस्तनेकोपप अगुणवले गुणकोदो। निवेशयंतीदी
षमप्येतान् गुणीकुर्वती त्यर्थः। मदिरायोषितां वजनीयंतना
मिंदर्शये दितिशास्त्र। निशिचाचरतानि दामभारं। तथा दोषा १५८

ताणमपिवस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुणत्वान्ने कश्चिद्वचनीया
प्रकाशइत्यर्थः ६५ भर्तृषिति। उपसानिसरवीसमक्षं। समीपार्थेव्य
यीभावः। आत्मनोदेहान्। आत्मा जीवे धृतौ देहे इति वैजयंती। भर्त
षुनिक्षिपतीनां भर्तॄणामुपरिणामुपरिपतंतीनामित्यर्थः। आधिक्येन घोनुन्
इति विकल्पान् समासः। कुतः मधुमदेनोद्यमितानामोरितानांतन्त्वपेक्षेतिभावः।
वनितानामनुरक्तस्त्रीणां वनिता जनिता सर्थानुरागायां च योषितीति विश्वः। हृद
येषु विफलया अनुचिताचरणादितिभावः। श्रीडयानापतं न स्थितं वैफल्या
त्तुस्यमयो माधिकृता चेतिभावः। अतएव तनोभयानि विधाविरोधः ६६ रुंधती
ति नयनानां काक्यानां विकाशं प्रागल्भ्यं रुंधती प्रतिबध्नती सादितो स्तं
भितावुभौ करोयमासा युवतीनां संबंधिनी स्त्री बतां भवतां। कर्तरि क्तः। अनु

१०१

१५९ पसर्गात्कुत्सीबक्रोशोद्वाइति निपातनात्साधुः। नास्याभावः क्षीबतामत्त
ता। ततो गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यात् बहुगुणेः दृषिसंज्ञोचादिति श्री ऽ इ
तस्य श्रीऽथा। भावेक्तः। ललितं विभ्रमं समनुजह्रे। अनुचकार। कर्तरि लिट्
श्रीऽर्थकारकत्वात् श्रीऽनुकारयामित्युपमालंकारः ५७ योषिदिति। उद्धू
तः उद्भूते मनोभवे नयो नयनयो रागः स्य तस्याः सा योषित् मानवत्सापि दयि
यितां कयपयो याता॥ मानाद्रागो बलीया निति भावः। लाघवदोषपरिहरति
कारयतीति। अनिभृतान्यपलानकार्यपरिगणतीत्यर्थः। आरुणीमकृतिगु
णेषु च विषये सवेद्धिं द्योविभाषये केवभद्रवति। रहस्यभेदं रहस्यभांकार
यतिनियाहितायापि गुणदोषौ प्रकाशतीत्यर्थः। यातानिगूहरागप्रकरनं
मानवत्सागप्रमत्तायान लाघवमावहति अबुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः ५८ १५९

१२५

आहितेति। मधुनामधेयेन नेष्टितस्य व्यापारस्य मधुरत्वे आहितेनुरागसत्ये
वमनीहरत्वेसंप्रत्यक्षसादितिनाविकाशं गामितेप्राकृसत्येवमाधुर्यप्रकर्षप्रापिलंवा
तद्भूतरागः अतएव कुसुमेषोः कामिनीप्रवसरः नेवद्यावभौ नित्यसंनिहितोपि
मदनः कामिनीषु मदकर्ता। कामचेष्टामाधुर्यादिके तज्यप्रवृत्तिमप्रवर्तमुद्दीपनर
त्यर्थः। संशयानुरागिणीनत्प्रेक्षा ५९ मागमात्रिति। शंकितेनाथ्यायस्त
पुरुषों घोषितोमदेननिरूढाधिपस्लब्धबुद्धिः नोऽस्मान् प्रोज्झ्यविहाय।
पूर्वादुर्जनं तत्समासेन त्रपूर्वोक्तौल्यपमागमनं गष्ठन् इतिमन्त्रीपयेति शेषः
गमेर्भावि लुङ्। नमांड्योग इति आऽगमप्रतिषेधः। मदिराभ्यासमितिमात्र
तेषुः नोवाप्यातिस्म। किं तु भयविषम भयादिति षेव नेयुरित्यर्थः। तथाहि
प्रेमस्नेहः अपदेऽप्यस्थाने पि भयान्यनिष्टानि पश्यतीत्युत्प्रेक्षा। भीतक्ल

दाइतियावत् । शंकाहेतोरप्रणिक कर्तृत्वोपचारः ७० चितेति चित्तनि
वृत्तिविधायि हेतुस्वकरंविवितर्क रहितमितिविग्रहः । मन्मथः मधुमदो मद्य
मदः शशिभासश्चंद्रकिरणाः दयितैः संगमश्चवद्धोयूनेतिनिपातनात्सह
शब्दप्रयोगोपि । सहार्थतृतीया । तानिप्रमदाप्रेमनियोगात्सहवस्था तं
भोगंकाममपिभुवंकाचिद्धृष्टांनयंतिस्म । इत्यवस्थामप्पातिक्रम्यश्रृंगारा
वस्थक्रीडामयी निष्फरित्स्फुर्यः प्रेमाभिलाषोरागश्चस्नेहश्चमारति
स्तया श्रृंगाराश्चेति संभोगः सप्तावस्थाः प्रकीर्तिताइत्युक्तं । रसक
चे । प्रमादिदृक्षरेतेषु चिंता नदाम [illegible]पुकः रागस्तत्संगबुद्धिः । स्या
स्नेहस्तत्प्रवृत्याक्रिया २ तद्वियोगासहंप्रेमरतिस्तत्सहचलन
श्रृंगारस्तत्समनक्रीडा । संभोगसमध्याक्रमे इति ७२ क्रीडावस्था ३६०

मेवाह । धार्ष्ट्येति । धार्ष्ट्येनप्रागल्भ्येनलंघिता यथोचिता भूमि
मर्यादायस्मिन् तत्तथोक्तं चुंबन [illegible] नभणितं सत्कारपुरुषायिता
दौ घयप्रमुखं बपलितवद्भिरितिभावः । निर्दयं यथा तथा विलुलि
तान्याकर्षणाकुलितान्यलकमाल्या । निजयस्मिन् तस्मिन् मा
निनीरतिविधौ सुरतेकुसुमेषुमत्तमत्तोमत्तप्रकार इति विभ्रमैर्विजृ
भणतापमः कि[illegible]कार्यतीतिभावः । कारयितरिकर्तृत्वोपचारादि
यमुत्प्रेक्षा ७२ सीधुपानइति । सीधुपानेन । मद्यपानेनविधु
रेषु विवशेषु अत एव वपुषु अरोषु निघ्नतां प्रियपराधीनतामु
पगतेषु सत्सु अधीनोनिघ्नआयत्त इत्यमरः । नधूनां संबंधि
निरंतरे से सुरतस्वादे आहितभावं कामिनीषु विषये ईहितं चुंबनता

१६१ उन्मादिति चेष्टितं वीतलज्जस्यानिर्विषयं । आस्थानकृत्यमपास्यर्थः । रेजेरा
गितां सरलितं अपि शोभन्त इति यावत् ७३ अन्योन्येति । अथ हरिसखा
यः इ सख्यु यागंधर्वा तेषां अप्सरसां चान्योन्यः क्रमनसा परस्परं रक्ष
षितौ नां वेतोभुवो निदेशान् आज्ञां विभूतीनां परस्परविधेयानां तां सुरम
माणास्तानेत्यर्थः । षष्ठी चानादरे प्रबोधः प्रबोधनं शीलं मेषां वैबोध
कावैतालिकाः । श्लाध्यमितिच्छेद । तेषां ध्वनिभिर्मंगलरूपैश्चर्मभाविबोध
दिताः पश्चिमार्द्धश्च रमभागोयस्याः सा तथोक्ता रात्रिः संहिता संक्षिप्ता
वैलक्षप्रेक्षासुखिनां भूपानां मपि कालो लघीयान् भवतीति भावः । अ
रिपचिं निवृत्तिमियाय । अन्यथा भूदित्यर्थः ७४ निद्रेति । निद्रयापि नो १६१
दितोपतितो नितांतो घोरस्ताः क्षामः तेषां आयामिभिः आयामवद्भिः

दीर्घैर्मंगलनिनादैः वैदिकध्वनिभिः विबोधितानां पत्नीं रामासु भाषि
ताभिरहेणाकुलितासु सतीषु रत्नानि तान्येव रूपाणि तेषां भावस्तां पूर्वतांस
मादधिरे इव अपीपुरिनिरूप्रेक्षा । आघस्तु स्वघरान् प्रवर्त्तन इत्यर्थः । पद्भुते
काले तापितक्षमयाम इत्यर्थः ७५ कांतेति । सुरतखेदतनिमीलितान्य
क्षीणि ये नृतं कांताजनेन संवाहितुमिव स्येदापनोदादप्यर्थः अंगमर्दनं
कर्तुं भिद्वेत्यर्थः । संवाहनं वाहने पि नरादेरंगमर्दन इति श्चेवो वाहग्र
पल इति धातोः संताल्पमनः । अन्यथा वाहयितुमिति णिन् । ग्रहणं
स्यात् मंदं मंदं मंदप्रकारं । प्रकारे या वस्येति द्विर्भावः । कर्मधारयवत्सा
वाल्कलोपः । समुपायान् पायान् । संवाहनरजनी परिक्षिति: वायुः ह
र्म्येषु निशांतवायुः । माल्यागानिमंदिरापरिभोग विमर्द श्च तेषां गंधानां

११२

३६२ विकारस्य प्रसर्पया मासेत्सर्थः । अत्र सं वित्तमिवेल्के प्रेक्षामाधगुण
मूलेनाद्गुणानिमित्तक्रियाहेत्को प्रेक्षा ७५ आमोदेति । आमोदेन महागंधे
नवासिताः सुरभिताश्च महत्त्वमुक्त्वा स्फुरंतश्चाधरपल्लवा येषु तेषु निद्र
याकषायितानि अपटुकृतानि पाटलानि लोचनानि येषां तेषु । कषायस्के
वेरन्तश्चानिर्यासोरंजकादिति सुरभावपरो लीबे सुंदरेऽपि चेति
केशवः आमृष्टानि पत्रावलितिलकाश्च येषां तेषु विलासिनीनां वदने
षु मदस्यावशेषः शोभां बबंध । मंडनांतराभावे मद शेषएव मंडनं बभूवे
त्यर्थः । स्त्रीणां मदएव मंडनमितिभावः ७७ गतवतीति । अंगरागेन रखे
लरवासु नरवपदेषु दृश्यतां गतवतीति विमर्दन भयादिवतत्रावशेषे सतीत्य
र्थः । किंच बिंबतुल्या अधरा । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥ ३६२

ऽसमेदैः दयितैः पीताः अतीपानात् अतिदंतपीडनात् आताम्राः स
मन्तात्रक्ताः बिंबाधराः यासां तासां मंगनानां विरहेणान्हिकेन वियोगेन
विधुरं विकलं हृदयं रात्रिसंभोगलक्ष्मीरिव पाटलादिशोभे त्यर्थः । दृष्टाजा
तास लीव निपुणा सहचरीवा वल्लभे । अधरयानास । प्रियोपभोग
चिन्हशोभावल्लोकनलोलसाः । कथंचिद्दिवसे मनुसुहूर्तेत्यर्थः ॥
श्रितिपूर्णो यमलंकारः मालिमीवृत्तं ७८ इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथ
सूरि विरचितायां घंटापथसमाख्यायां नवमः सर्गः अथ प्रभातेति परिमलजां
संभोगसंभवां नखदंतपदादिलक्षणलक्ष्मीं शोभां संपत्तिंरिका । अतएव
वसुसादिवर्णे । तस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं चोक्तं । अथ सहजशोभासंपत्ति
माह । अवयवैर्दीपितामज्ज्ञातामंडनश्रीः प्रसाधनशोभा यामिस्तास्यहावाः

११२

३६३ मनोहरविभावास्ताः स्त्रियोऽसति स्थानं विहायसः सुरपतिसूनोर्जुनस्यावि
वेभनाय जग्मुः ॥ अत्रावयवदीपनतयाप्रसिद्धस्य मंडनस्य तदीप्यु
तासंबंधेपिसंबंधाभिधानात् । सौंदर्यातिशयद्योतनार्थादतिशयोक्ति
रलंकारः ॥ अस्मिन्सर्गे पुष्पिताग्रावृत्तं । अयुजि नयुगरेफतो यका
रो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । इति लक्षणात् ॥ १ ॥ इतीति ॥
गगनपरिक्रमलाघवेन गगनसंचारपाटवेन द्रुतपदं यथा तथा
प्रियातमभिरंतुं द्रष्टुं नीनां किंच पृथुस्तनीनां तासां मध्ये सरसांचरणे
रच्युतिरतं न तयाऽयनिषु निषेदे । तस्य गगनगमनाभ्यासपा
ठवेन मनसा त्वरमाणानपि ता । सांस्तनजघनभारात् चरणानो
तरसुरिति भाव ॥ २ ॥ मिहितेति । निहिताः न्यस्ताः सरसयावकाः ३६३

२३

सांद्रलाक्षारसैः येषु तैर्वधूनां चरणतलैः ॥ कृतपद्धतिः कृतलेखा अतएवात्र
रुणी भूमिकृता ॥ नीला ॥ तृणोलपाः तृणानि दूर्वादीनि । उलपा बल्वजाख्याः
तृणविशेषाश्च यस्यास्तां । उपला बिल्वजा प्रोक्ता इति हलायुधः । उलपाः शी
रतृणानि इति धूर्तस्वामी । ब्राह्मणपरिव्राजकवटुलपानां पृथुकनिर्देशः ।
धरित्री त्रिदशगोपाख्यैः कीटकैः रचिरं निरंतरां यथा तथा चिता ॥ व्यालेखे
स्फप्रेक्षा ॥ बभासे ॥ ३ ॥ ध्वनिरिति । अगविवरेषु नगरंध्रेषु गुहासु स्थितैः ॥ प्र
तिरवैः प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः विततः संमूर्छितः पटुभिः रशनागु
णसंजितैः स्वनिरेरनुपातोऽनुगतो मिलित इति यावत् । स्वनितवच्च
पूर्णानां भूषणानां नूपुरसिंजितमिः समरः ॥ नूपुराणां ध्वनिः ध्वानः पुना
नि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कंठिताः हंसाः सारसाश्च येषु

६३६५ भिवदद्दशे छ्वानि। अद्भुतवस्तुदर्शनाच्च भयविस्मयौ भवत इति भावः
तथोक्तं दन्तिलेन विस्मयसाध्वसंपुंसां महाविभवसंयुजे। भवंतिभाव
शानास्यो विशेषतायुतस्तथा ॥ अतिशायितेति। अतिशायितानि
कांतावनानां तरूणां कृतिर्याभिस्तासां कुतः फलम्। नांकुसुमानांच
वजयपिलवने पितान्विधानां साप्रयोक्ताविधा प्रकारोयासांतान्विधानां
तथैवसम्भ्रमानामित्यर्थः। तारुण्णां वीरुधां जसम्भव्यां लिंगेनेयुन
तिजने। मुनिप्रभावोकस्तूरिवजगृहेनिश्चितः कारकत्वयोनिशेषः ८
महीति सलिलंपथ कुलं तदेवभारः तेनेभ्युन्नतारवः न तु शारवः।
अतएवम् दितांकिशलयोलुलितपद्यववः। कितिजेतिभावितेयो
भम्दंगुणाः अशोको वृक्षविशेषस्तु मांगनानां संबंधिनामधि ३६५

कांबहुमतिं सज्जसेवां चन्योपमिति। ययोपाप। नन्तुसेवकेषु
काश्लाघातांचाह। सज्जनानांपरिज्ञानेनापिगुणोत्कर्षायभवतीतिभावः।
एतेनतासांमुने। प्रणयदर्शनादेवतत्परिवश्यंगम्यतोऽपमानिति।
येमोदेशकालाघनपेक्षयोशुद्धिहेतुरहिंसादिनियमस्तदपेक्षया
स्ता शुद्धिहेतुस्तपस। स्वाध्यायादिभ्यां कोशिकेत्यन्यणिस्थिराणिह्यान्यं
गाणियस्यसविधतायुधः। अतएव। तप। क्षात्रपुरुष। सोऽर्जुन।
गाणियस्यसविधतायुधः अतएव तप क्षात्रस्फुटः सोऽर्जुन।
शम। शांतिरभ्यकृत्यकांडेदितेनोद्यताभिचारकांडेनाभ्यामनु
पमाभ्यांगतया। नुदग्रोधवैलावसिष्ठेनकृताचरितापदानांपंक्ति
रानुपूर्वीयस्यसवेदश्चतथानेदरत्यर्थः। अथर्वणस्तत्रिषुउद्यारो
वसिष्ठेनकृताचरितापदानांपंक्तिसानुपरिददृशेद्दृ। १०। तुरेति

१६६ अथचतुर्भिस्तमेव विशिनष्टि । सुरसरितिगंगाकूले परं तपोधिग
तं अर्जुनं फलाभिलाषेतोतिशेषः हविरभिलषन्तं रूपभग्न
विशेषणासामर्थ्यात् तथाविधत्तुः पिशंगो बहज्जटाकलापो येनसः अ
ताएवोपवेदिवेघां । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः । शिखासमूहे ज्वालाजा
ल्वे किंतितः हविरान्यादिकं समभिलषन्तं । संज्ञातं वेदो हिरण्ययस्मादिति
जातवेदाः सइववन्हिरिवास्थितः ११ शशधरेति । शशधरस्यचंद्रस्य लो
चनाभिरामे गगने विसारिभिः रश्मिभिस्तेजोभिः रभितो व्याप्तः एकसा
नुसमयस्यसः एकदेशस्थोपीत्यर्थः । महीधरस्येंदुकोलस्याशिखरं
समूहमपिधत्तं आरण्वाभिव्यक्तमेक्ष्य १२ सदृशामिति । पुनराकृते
वपुषः सदृशी मतनुं महांतं प्रयत्नं दधानं दधत्तं । आकृतिः कपि १६६
आसामान्यवपुषोरितिविग्रहः । तदनुगुणं प्रयत्नानुगुणां परैरन्यैरक
ष्यां कर्तुमशक्यामित्यर्थः क्रियांव्यापारं दधत् । क्रियानुरूपमच्युतं
पोदधतं । तथाविजयवंती सर्वोत्कर्षवंती विजयफलांवा तपः समा
तपोनुरूपां समृद्धिमैश्वर्यं दधत्तं । अत्र रूपं प्रत्यक्ष्यंतरस्य विशेषणं तया
स्थापनात् प्रथमेकावल्यलंकारः । तच्चेथाहुर्न । परस्य विशेषणत
या स्थापुनोत् एकावलीति सर्वस्य सूत्रात् १३ चिरेति पुनश्चिरं निय
मेन दीर्घकालीनेन तपसा कृशः क्षीणांगोपि शेक्रसारक्षः उपमानेपूर्वे
पदेवह ब्रीहिः । शमनिरतोपि प्रकृत्यापुरा सदः दुर्धर्षः विजनदेशो
तिष्ठोपि समक्षविनइव सपरिवारइवाकिंच । मुनिरप्यैश्वर्यपुरोहितो
पित्र्याणां लोकानां भर्तुस्त्रिलोकभर्तुरिंद्रस्य । तोद्भुतार्थं त्यादि
२२

३६ नानंतरपदसमासः। तुल्यरुचिः समतेजाः। अपिशब्दः सर्वत्रा
पि विरोधद्योतनार्थः। सममुनिरपि कृष्ण इत्यादि तुल्यरुचिरिति विरोधः
किंतु माहात्म्येन निरस्त इति विरोधालंकारः। विरोधाभासत्वविरोध
इतिसूत्रे कृष्णक १२ तनुमिति। अवजितो निरस्कृतो लोकानां सारधाम
नौ तेजसी यया सा तां। अनुपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति ङीप्। त्रै
याणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं। तद्धितेत्यादिना समाहारेऽर्थे त
त्पुरुषः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः। तस्य रक्षणे समर्थामप्यां
तनुं मूर्तिम् अवलोकयंत्यः अपरस्त्रियः विजयफले जयार्थे तपो
धिकारे तपोनुष्ठाने अस्यार्जुनस्य प्रयत्नं विफलं विफलममन्यत पुः।
मेनिरे। त्रिलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफ ३६

लाभिलाषो मत्तमातंगमांसभोगोचितस्य कंठीरवस्य जीर्णतृणचर्वणमि
कंठेव न शोभामावहतीति भावः। १९ मुनीति। प्रतनुफलान्यल्पकष्टसारा
तीतपांसवस्तिष्ठतीत्यनुतिष्ठतो मुनीन् दनुजतनयान् दानवांश्च सपत्नान्
क्षणमेव विलोभ्य लब्धप्रचिरात् कुलिशभृता शक्रेणालं धुनिपपेक्ष्याने
विहितं स्वं स्वकीयं नियोगम् अधिकारं ताः स्त्रियो बहु यथा तथा मेनिरे। निकृ
ष्टपदवर्तीनाम् उत्कृष्टपदलाभो बहुमानमूलमिति भावः। विलोभ्य मे
निरेत्यन्वयः। यद्वा विलोभ्य लब्धं भाग्यं कारयित्वा निहितं शक्रेण सत्व
यात्। समानकर्तृकत्वाल्ल्यप्। १६ अथेति। कृतकर्तकविलोभनं
कृत्रिमं जनं विधिसौविधातुमित्युक्तिः। ये पूर्वाज्ञाताः सनंतादुपसर्गः।
युवतिजने हरिसूनोरर्जुनस्य दर्शनेन चितजन्मा कामः संप्रभवः

१६८ दवनतार। तदेतत्सरविषयत्वमागता॥ स्वयंमुनिवचनायप्रवृत्ता: स्त्रियो
मुनिनैवं चिता इतिभाव:। युक्तंचैतत्त। हियस्मान्मधुराम नोहरायौवनश्री
र्मनोहरति। बल्लादितिशेष॥ १७ सपदीति। वधूनांनियोगाल्लिदेशात्ध्वनि
ता: नादिता॥। ममनोरमावल्लक्योबीणामदं गायैस्तैहरि सरवेगंधर्वैर्निय
तिवनेच युगत्रत् सतुगणस्यकृत्स्नषड्ऋतुस्य निधानमाविर्भाव: पथायथंय
थास्वं अनक्रम्येत्यर्थ॥। यथास्वेत्तियथायथमितिनिपातः॥ वितेनेविस्ता
रे। उद्दीपनसामग्रीसंपादितेत्यर्थ॥ १८ अथवर्षोपक्रमेणऋतून्
वर्णयति। स्रजलेति। सजलधरायास्मिन्नभोविरेजे। तडितोल १६८
ताख्यनासांख्वि: प्रभाविउहतिविजृंभितामिपाय। तथान्यवहितर
निविग्रहे॥ प्रकंपितप्रणयक्रहे॥ जलगुरुभिर्जलभारगंभीरैरित्यर्थ:
स्यानितो दिगंतोघु दिरेने। विस्तृतां। चतोर भावि। आवेलिङ्। अकर्म
कत्वविवक्षितं अतएवदिगंतरोधिलाधिकरणत्वेमप्रयोग:। अन्यथा
कर्मत्वमेवस्यात्। १९ परीति। अतएवदिगंतरो नुधाम्निअर्जुनाश्रमं
प्रति। परीतिलक्षणार्थकर्मप्रवचनीयस्य योगाद्वितीयपरिवर्स्यपातिस्र
नुधाम्निअर्जुनाश्रमंप्रति। परीतिलक्षणार्थकर्मप्रवचनीयस्ययो
सघोमालतीनांमाजतीलतानां। सुमनामालतीजातिरित्यमर:। मु
कुलानिसमुत्पादयन्। जनयन्। किरन्यथातथाबहुविंदु: अपांनिपातो
वृष्टीरवन: संबंधिनो सरजसंतासरजस्कत्वं। अचतुरेति सूत्रेण सा
कल्यार्थेऽव्ययीभाव:। समासांतनिपात:। वहुव्रीहिअर्थस्तु लभ्यते।
अव्ययीभावार्थदर्शितपाक्षिकमिवकेचित्। अपक्रहार:। धूलिशम

३६९ यामासेत्यर्थः २० प्रतिदिशमिति । दिशि दिशि इति प्रतिदिशं । वीप्सा
र्थेऽव्ययीभावः शरत्प्रभृतिभ्यश्चेति समासांतः । अभिगपुलतासंगाहतलोक
कुभान्यर्जुनकुसुमानि इंद्रद्रुमः ककुभोऽर्जुन इत्यमरः । तेषां यिका शस्तेनसु
गंधिनामनोरागधेन ॥ गंधस्येदुत्सतीतिरित् ॥ अनिलेनाभिमृष्टः स्पृष्टः
अत एव मनसि चित्तजन्मा कामः आक्रांत इत्यर्थः । अत एव गतधृतिः । विगतधैर्यः अत
एवाकुलाकृतः क्षुभितश्चरतीति प्रतीतिभावः । एवंभूतो जीवलोको नवनवनेष्व
वस्थांतरप्राप्त्या अपर्वइववभाविस्फुटं प्रेक्षा २१ व्यथितमपि । व्यथितं दुःखि
तमपि मनो हरंती किमु सुखमिति भावः । जंब्वाः विकारः फलं जंबु । पाहं तच्च
फले जंब्वा जंबू स्त्री जंबु जांबवमित्यमरः जंब्वा वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकी ३६९
ति ह्रस्वः । जंबु च तत्फलं चेति सामान्यविशेषयोः सहनिर्देशः यथा जंब्वाः

फलमिति विग्रहे इकोह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः । तस्य परिणत
स्योपभोगेन हृष्टे अत एव अत एव परभृतपुंवर्तिः कोकिलांगनानव
नवं नवप्रकारं यथा स्यात्तथा योजितेन संपादितेन कंठरागेण कंठ
माधुर्येण रम्यं सौम्यमित्यर्थः । स्वनं नितेने वर्षास्वपि मधुराः कोकि
लालापा इति प्रसिद्धिः २२ अभीति । कदंबवायोमदमधुरे शिखंडिनां
निनादे धमनेः अभिभवतीति सति जिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः जनः हय
जनइरथेर्यात् जयान्ना । वर्षा अपि तदुद्दीपनायनं शैकुरित्यर्थः । हिय
स्मान्महतां समाधिभंगः सुकरोन २२ ध्वलेति । विशानिवलयानी वबिंत्ते
षाभावविक्लिः ध्वलायमासा कुमुदवनमेकं मुख्यं दुकूलमिव तथा हंतीत्रा
तबाणानील झंटी यया सट्क्षांतबाणा गृहीत शरासने । गृक्रीय हत्रिया

९७. शरामिस्मरणात्। बाणोत्केनीलझंटीचेचिचैर्जयंती। तत्यानीभाशटि
भ्रवैद्याणापीतासह जरीभावेदितिहा भ्युचः। शरद्धन्जायिवदानसम
ये नववर्त्तेर्नानुरेणेति शेषः अमलतले निर्मलतले सरोजपाणि। रवित
स्मिन्लाललंबे। नपूकसमागइवकृतसंधिरशोभत तले सरोजपाणि रवि
शशिरयोर्बणियोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिरूपमागामि
तयोः संकरः २३ समदेति। अथर्तुसंधिं वर्णयति। समदशिखिरुतानि
मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैः समैसतथा कुमुदवनानि कदंबवृष्यासमेस
अतिशयिनोअतिशयवत्तीश्रियंजग्मुः। तथा महतां गुणाधिकानां योगः
परस्परसमागमः महते गुणायत्कर्षाय भवतीति शेषः अत्रात्रिमाघास ९७
मालंकारः २५ सरोजेति। प्रियमधुरिष्टमकरंदः। अनिसलाभसमा

सांतः पुल्लिंगोत्तरपदो बहुव्रीहिरिति केचित्। नपुंसकस्यैव मधुशब्दस्य
रः प्रभृतिपाणानुमकरंदस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिग
णपाठात्पुंनपुंसकयो र्मधुरिति। बद्धराजालिः रूपांतियानिनीपानी कदंब
कुसुमानि तेषां रेणुभिः कीर्णं व्याप्तं किंचस्वतोपि सहरजसा वर्त्तत इति स
रजसं। नलरजसमितिभावः। साकल्पेऽव्ययीभावः। अचतुरेति निपातः
केतकीनां प्रसवमपहाय विनीलबंधनानि असितवृंतानि असनानि प्रि
यकपुष्पाणि मकरंदभीतानीति शेपि मालिन्यं स्यात्। तथा मधुलोभा
त्पादयामासे सर्थः। न हि मध्यासक्तो मधुलाभेसति ध्यतिमान् सजातेति
भावः २६ मुकुलितामिनि। ध्वजाजलबिंदवो यासुतासु शा ऽवलरुचली
षुआविरेलत्तणकांतातणप्रदेशेषु। एतोमध्यतपगोयोवेदूर्य्यमणिशा

१७१ दुल्लाईइति शब्दभेदप्रकाशः। अविरलवपुषः स्थूलमूर्त्तयः सुरेंद्रगो
पाः मुकुलित --- बंधुजीवककुसुमम् इत्यर्थः। बंधुको बंधुजीवकमित्य
मरः। अतिशय्याक्रम्य विकचपलाशवनानि विकसितकिंशुकपलाशे। किंशुकः
पर्णइत्यमरः। तस्याश्रियं तत्सदृशशोभामित्यर्थः समभ्युः प्रापुः। निदर्श
नालंकारः २७ अविरलेति। अथ हेमंतं वर्णयति। अविरलानि फलिनी
नां प्रियंगुलतानां प्रसूनानि यस्मिन् सः। मादयंदर्क इत्यमरः। शे
शिरसामपि कुंद्यानां तेषां दुर्भवसंभवादिति भावः। किंचास्य षा
रकणा यस्मिन्निति प्रारंभोक्तिः। तुषारकाले हेमंतात्विरायात् समय
जं जाकालं जं गुणमुत्कर्षं लेभे २८ निचयेति। निचयवतिगुणचय
वति लवलीलतानालिकासे पुष्पविजृंभलोनयाराध्रसमीरणे जहर्षजन १७१

यतिस्मती पांडुसूनुरर्जुनः। विकृतिं नोपययौ। कुतः। हि यस्मात्। जिगीषतां जे
तुमिच्छतां चेतो भयान्नी तेनव। २९ कतिपयैः सहकारपुष्पैः राम्रकुसुमैः
भ्योनतु वसंतवसमग्रैः नापिवे। हेमंतादि विरहितेऽपि भावः। ननु तुहिनान्तुहे
मंतवह्नुतुहिनो नापिवसंतवह्नितुहिनहृतिभावः। अल्पा। निकालिपयानि विनिद्रा
णि विकसितानि सिंधुवाराणि सिंधुवारपुष्पाणि यस्मिन् सः। अत्रापिसह
कारवदभिप्रायः। सिंदुवारानिर्गुंडी समंत्रः। एवं सुरभिमुखं वसंतप्रारंभाहि
मागमांतं हेमंतावसानं वः शिशिरः समुपययौ ३० अथ वसंतारंभमाह
कुसुमानीति। नागानक्षाम्लेषा वनानि नृपेसुमारोढुं कामोपस्माः सालं
पेयवश्यमः कृत्येतुकाममनसोः इपीतिमकारलोपः। वसंतलक्ष्मीः किशोर्य
नीरूतम्यषि आम्रशाखां अवश्यावष्यान्यथा आरोढुमशक्यत्वादिति भावः।

१७२ झंकारानुगुंजारवं कुर्वत्तयदलिकुलं तेनानूपुरमिवयस्याः सा अन्यत्राल
कुलरूपं नूपुरं यस्याः सा। इतिसमासः। नलिनवनेषुपदंनिरासे। निदधिरेतेषु
प्रथमंप्रादुरासीदित्यर्थः। उपसर्गात्सूपधात्वेतिनत्वं नात्रविदात्मनेपदं
अत्रप्रकृतवसंतलक्ष्मीविशेषणसाम्यादप्रस्कृतनायिकाव्यवहारसमा
रोपात्समासोक्तिरलंकारः ३१ विकसित॰ विश्लेषकुसुमैरेवाधरोयस्मि
न्कर्मणि तृघष्टा बहुली स्मायमानां कुरबकराजिरेव वधूस्तां विलोकयंतं
कार्मुकमितिभावः। अन्तर एवाशोकपल्लवेषु निषक्तायधेवसंतस्तोसि
तमित्यर्थः। रिरक्षपेतिशेषः सशरनिसविजयित्वादितिभावः। इत्थं
गारवीरस्यारेकाधिकरणताभूतमनंगंसुरांगनाः ददृशुरिवसादिगदशाक्ष
रिल्केप्रेक्षा। अशोकायवश्लोकनानमदनसाक्षात्कारादिवमहात्मनः १७२

२८

शोभस्तासामासीदितिभावः। अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ३२
मुहुरिति। मुहुरनुपततानुधावतादक्षिणानिलेनमलयमारुतेनमु
हुर्विधूयमानविरचितासंहतिर्येन तत्संप्लुतमित्यर्थः। पंकाजिन्याय जं
लिनपद्मं मुरवामिवतस्याः तेसमीपे विसर्पि विसर्पमाणंआलिकुलंकर्त्
अलकाकृतिमलकेक सादृश्यं प्रपेदे ३३ श्वासेनेति षवदेनेशाल
ब्लतासर्जनतरुशाखा। वधूरिव बभौ चक्रेनावधूः प्राकारवक्षयोः शा
ब्ल॰ शाब्ल॰ सर्जनकः स्मृतइति अनेकार्थध्वनिमंजरी। श्वसनेनवा
युनानिश्वासेनेकुषलित॰ पल्लवेवाधरोष्ठ॰। अधरोओष्ठइव। पल्लवो
यस्मिन्। ओत्वोष्ठयोः समासेवेतिपररूपता। मधुनामकरंदेनमत्तेन
योसुरभिणिषुष्पेमुखेइननं यथातथाविहितेयः कृतकोपइवेतिक्रियावि

१७३ शेषणं तथा वधूनयंती । तथा भूयप्रियोर्नु ग्बेत्तिनु मा गमा चुंजुंबे चुंबि
ता । अत्र ध्वसनशब्दार्थयोश्चाभेदाध्यवसायविशेषमूलातिशयोक्तिः । मचो
पमागमित्यनयोः संकरः ३४ प्रभवतीति । परः शत्रुः तदा तस्मिन्
काले विजेतुं न प्रभवति । नरान्कोपि । यदा जितेंद्रियत्वादिंद्रियजयो
स्यात् आत्मरक्षा भवति । तथा हि । अविजितभुवनेः पुष्पमासो वसंतः
सितातुरगे ऽर्जुने विषये विजयपर्न लेभे । जितेंद्रियादुर्लभो ऽस्तीति भावः ।
विशेषणसामान्यार्थसमर्थनरूपो ऽर्थांतरन्यासोऽलंकारः ३९ कथ
मिति । अथ ग्रीष्मः । विरजितः माधविकाविकाशा निदाघकाले
ग्रीष्मकाले । ऋतुभिर्वर्षादिभिः सममानि नावधारितस्याति
रूक्तस्य तत्वसंभावितः लोके योग्यलेशानुमतिः कथमिव नाकिलि १७३

ष्ट्रदवित्री भविष्यती सर्थः । इतीदृशं मधुं वसंतं । चैत्रे देसवसंतेच जीवे
शोके नु पुस्मृत इति विश्वः । स्मयेत्त्स्मेवा ऊहासे वेत्य प्रेक्षा । लटस्मृति
भूताथैर्लट् । प्रसेजेत्तिभुभत्वेनक विप्रसिद्धिः । मल्लिका नांमिका
से हेत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः समं अवधीरितस्ये सत्राभेदा
ध्यवसायमूलाःसुहोक्तिरलंकारः । संबंधभेदस्यावधारणस्याभिन्न
तयाध्यवसायात्तदेवावधारं असे मतिधारास्म योगो प्रेक्षाद्वयन
योरंगांगिभावेन संकरः ३५ बलगदिति बलवृप्तबलमपि मिथो
विरोधिपरस्परस्पार्द्धि बलं सैन्यं । वरूथिनी बलं सैन्यपि समरः
विपक्षानि जेधाय शत्रुनिर्जयाय वप्रभवति नशक्रो सेवा । अर्थ
सर्थयोगे चतुर्थी । यत्तोभुवनानां परिभवीजेतापि । दिदृक्षी स्यादि

३७४ नाईना इति प्रस्यय॥ क्षतगता। तदानीं तमर्जुनं क्षणमपि नो मनीषु
कार। तन्मनसमुत्साकं तं नेन चकार। अरुमनेइत्यादिना अत्र प्रस्तुतम्भानेक्षि॥ १
सलोपश्च विशेषता सामान्यसमर्थनरूपो र्थांतरन्यासः ३७ प्रतीति॥ ९
यमर्जुनं तथाभूताप्फक्षीपनसामग्री विफलेस्फकं संप्रतिप्रतिपरितान्ने
त्याह। सहायेस्तासांसहचरैर्गंधनैः कृतमिति शेषः। न लोके यादिना
षष्ठीप्रतिषेधात्। कर्तरिस्थितीया। प्रतिसुरस्त्रोत्रमधुरं। उपओणितं
क्षताः यागानं। सहापपासादिनावीणाशब्दात् भावेक्तः॥ अविरलैर्भ्र
याभिर्लंघ्यनेः पूर्वोक्तकुसुमादिभिश्चिन्हैः हारिणोमनोहराः कालोचस
तादिषुदृष्टतवः॥ आविहिताअकृताहरिस्तनोरर्जुनस्य विक्रियामनोवि
कृतिर्येस्तानि तथाभूतानि सर्गाणिगानकलादीनि। नपुंसकमन १७४

१८०

पुंसस्तेकेत्यादिना नपुंसकैकशेषः। प्रस्फुतं विचित्रमिदं त्रिदश
वधूसुमनोभवं विते नुः। सोयं परग्रहार्थं तथामितं स्वायुधस्यात्मा
नर्मेवप्रहरतीति न्यायात्। अमुनाविक्रियार्थं सासांस्त्रीणां विक्रिया
रूपावयो प्राप्तिकथनात् द्वितीयो विषमालंकारः। तथाच सूत्रं। विरू
पकार्यानयोरूप्राप्तिर्विरूपसंघटनाविषमालंकारः ३८ नेदेत्यादि
ताटस्थ्यदार्ढ्यबनमुणोपि विपरितोभूदिति श्लोकद्वयेनाह आसांलो
चनानि हरितनयावयवेषु यथा तथा दलति विकसति तलला नांतिच
यशति नोपलेभिरे। न्रपाप्युः। तथा विषमप्पदगुम्फीः सप्तपर्णस्त
बकाः यूथिकामल्लिकाः तासुरतिनोपलेभिरे। आविरमणीयत्वात्तदव
स्थानामिसर्थः। इतिबहुप्रीतिरुक्त ३९ प्रतीति अधमनः स्तंभ

१५५ स्पृहयति यास्त्रियः कमनीय। तासौंदर्यसेवगुणा॥ तेनमुनिमर्जुनम
भिमुखवतानीनिषयो मेतुमिछवोसमुपपयुः॥ तासांसमुनिरेवमदनमुप
दधे। जनयामास। तथाहिप्रयोजनामुद्दिश्य नागतिः परणातिः पुरषिग
मादुतेयोरेवलु। अतःप्रयोजनानिभवंतिकचिन्नेतिभाव ॥ प्रकृत
मिति। अथतासामनुरागएवकार्यतः प्रपंचयति। प्रथमंप्रवेशएव
सिरूतुरगेऽर्जुनेउपहितंविभ्रमासिसविभ्रमसंनर्तकीनांसंबाधिचक्षुः
कच्च। प्रकृतिप्रक्रांतं अभिनेयमभिनेतव्यं रसभावादिकं नामुस
सार। तद्दूषणापतत्स्वापानुगुणेयनेव दृष्टिप्रयोगनियमादितिभावः
तथाप्रविकेसदंगुलियत पाणिपध्ववंचक्षुः प्रयोज्य हहस्तानु
सारेणप्रचलदंगुलिकंतशाखापध्ववंना॥ अभिनेयंनानुससार। १५५

सपदोदोष॥। यतोहस्ततोदृष्टिस्ततोमनइति अभिनेयनियमा
दितिभावः। पध्ववोस्त्री किशलयमित्यमरः॥ ।पोस्याद्विकल्पोपम
योरेवार्थेच समुच्चयइतिविश्वः। किंतुप्रथमंप्रवेशएवसितनुरगेउ
पहितमाहितमारोपितंसचक्षुः नचचाल। तथाग्रमेवासीदित्यर्थः
रागोत्ताक्षिर्न्नकिंचिकरणीयमनुसतमितिभावः ॥१ अभिनयेति
अभिनयः रसभावादिकव्यंजनचेष्टाविशेषः। व्यंजकाभिनयो॥
समाविसमरः। तत्रमनोयस्याव्यासंगात् संगयोगनाद्यजानंसाद्ग
त्यर्थः। सुरांगनायाः संबंधिअलक्षकवर्तनयालाक्षारंजनेनाभितात्रे
स्थामित्तं निःश्वलंचरणंषट्पदावलः दृशी। धृतानवलोहितपंकज
शंकाप्रसयकोकनदभ्रमोययासा अभिणपातामिधावत। तिस्मअ

१७६ वद्ध दावल्याः स्त्रीचरणोपंकजभ्रमाभिधानात् भ्रांतिमदलंकारः
तेनचोपमानंव्यज्यतइत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ४२ आविरलामिति
नमितशिखानिनर्त्तकीपादपीडनाभमितायाशोकदंबके सराणिरंग
पूजादत्तानीतिशेषः। अविरलं सांद्रं कामोष्मणोवद्रुतं विहीनंद्रवीभूतं
अतएवपरिषिक्तंउत्कंठ नाद्बहिर्निःसृतं। नर्त्तकीनामलं सेषुपदेषुपा
दन्यासेषुपरिषिक्तं वर्त्तमानमलक्तकलाक्षारागं। सत्वपुष्परतिमतं
चित्तरागं उत्करंकं पाद्बहिर्निःसृतं मुनिविषये ऽनुरागमिवेत्युत्प्रेक्षा। ऊहु
र्वहितिस्म ४३ अथासांश्रृंगारचेष्टाः कथयति। त्रपेति। त्रपमुतमभिते
अर्जुनमत्यभिमुखं समन्मथायाः परिकरस्य शृंगारः तस्यगोपे गोपनमभिनि
मित्तश्रृंगारगोपनयावाससात्तिरोहिताश्रंगयष्टिर्यस्याः सातस्याः वध्वाः १७६

अभिलषितंअर्जुनंप्रत्यनुरागः स्फुटंप्रकटं बभूव॥ ननुसंवरेतोऽ
स्याभिव्यक्तिर्विरुद्धातत्राह। संवृत्तिः त्रपयांगगोपनमेकामितान्यनुरा
गात् कामयते। भावेक्त। वदतिप्रकटयतीत्यर्थः। अथरागस्यस्वभा
वउक्तः। यदंगचेष्टया संव्रियते तदेवास्याः प्रकाशतेतिभावः ४४ अ
भिमुनीति। अभिमुनिमुनिसमक्षं घनेन महता ऽघनाश्रुकस्यैकदेशे
सहसाहृते सति सत्रपायाः परस्याः संबंधिअवसने निराकरणोऽस्य
स्मिन् संबंधिकित्तं भयं संभ्रमः प्रतिपूर्वचः सपत्नीरपिविस्मयं निनाय
किमुतान्यजनमित्यपिशब्दार्थः। ननुमितिभावः ४५ धूतेति। अपरा
स्त्रीस्मराभितापाद्धेतोः धूतानिविसान्येवन्यानियेनतास्मिन् पारौ
अधिरूषित्ते चंदनादिनाचर्चितेपाऽगाऽलेखवेगऽस्य एवंकंपस्यतेभु

१७७ स्वं निधाय अमध्युमदेनेभ्यो न्येतथाप्यलसेलोचनेयास्मिन् कर्मणीत
थांतं न्यपसृतं निदध्यौ । पश्यंतिस्म । निर्माणं नंतु ध्यानं दर्शनालोकन
क्षमं मिसमरः ४६ सखीति । अथपंचभिर्मुनि दूती वाक्य माह ॥ कु
सुमेषुणा कुसुमेनाभितक्षां । पीडितासानायिका हसेरिवदधृतं मुनिमिहा
नयेतिमां प्राहितवती । किंचिच्चित्रयकारिणी याह । दूद्यालितेति । अग्र
दर्यां अमनस्कां तस्य लग्दत्वादितिभावः । सापूर्वं प्रागेव भवद्रूपक
ंठलसमीपनविवेदनामेतिनिश्चये । अतोमलपरो व्यर्थ । अंतरंग
द्वहिरंगस्य दुर्बलत्वादितिभावः । एतेनमनः संगउक्तः । चक्षुः प्रीतिस्त
सर्वासां प्रागेवोक्तेन पृथगुच्यते ४७ चिरमिति । दृक् मनसंगसंकरः
हत्याजागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्छनाइत्यनंगदशादशेति १७८

तत्रा यमवस्थाद्वयं पूर्वमभिधायि । अथ कासिदुन्मानेरपेक्षणेसूच
यति । चिरकलितान्यपि संदेहबुध्यायो जितान्यपि कांसि नयनयुगे
समभाद्रतानी । तानि उपजयगामितानीत्यर्थः । शोकबाष्पाभ्यामितिभावः
अथसखी शोको वयोमप्रावस्थास्यच्यते । अत्र शोकबाष्परूपकारण
भेदात् प्रतियोगिभेदाद्वैभेद्यम्भेदाद्यावसायः । तत्र च जनेयनयन
युगैः समभावितिसहोक्तिरलंकारः ४८ अजकमतामिति । मृद्वीसु
रभिश्रयासां मदसुरभिपुष्पशय्यांविरह्यविहायसपधुवी
धरित्रीं अजमकृत । तस्यास्तु तापिशीतत्वाद्वादितिभावः । कर्मणि
जंगो दृक् भावेवाच्य इतिचउभितिद्विर्भवेद्रूपं । अस्याः नायिकायाः तत्रध
१०० रित्र्याव्योमपि भृशं अरतिसबाष्पं दुःखं अवाप्य सुखयतीति सुखः श्री

१०८ तामश्चय॰ तं सुरनशीतं तत्कं न संगमुपेतुमिच्छा ॥ औत्सुक्यं कथित
मनेन अत्र तिजा गरोसुय्य कावित्ति अस्याः नायिकायाः कमलपुष्प
शय्याघनेकाधारसंबंधकथनात् प्रथमः पर्यायालंकारः ॥ तदुक्तं । क्र
मेणैकमनेकस्मिन् आधारे वर्त्ततेयदि । एकस्मिन्नथवानेकं पर्यायालं
कृतिर्द्विधेति लक्षणात् ४८ तदिति । तस्मात् तस्याः दुःसहात् हे अ
नघ नि॰ पापत्तनुः कृशाङ्गिकाश्यावस्थाकथनं । नायिका समाकास
फलकमनोरथस्त्व । हियस्मात् त्वमेवार्थः । प्रयोजनं यशस्त्वथानस्मिन्
तदर्थं तन्निमित्तमिति भावः । तामुद्दिश्येत्यर्थः । परासुतां नि॰ प्राणत्व
पुराग्रजेति ग्राजिष्यति । गमिष्यतीत्यर्थः । मरिष्यतीत्यर्थः । तथा च
तन्निमित्तहत्यमानत्वव्याघातः स्यादिति भावः । यावत्पुरा निपातयो
र्लिङिति भविष्यदर्थे लट् । इदं दशमावस्थाप्रदर्शनं । न च तपो १०८

नाऽर्हितव्यमित्याह ॥ पुनरपि पश्चादपि पुनरर्थेमदस्मेदरतीति विश्वः । तपः
सुलभमनुरूपोरोगोऽस्नेहोऽनुरूपोयोग्यो युवतिजनस्तु नाप्यते न लभ्य
ते खलु ० जहीहीति । एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मानं सहमानालस्याह । क
ठिनतां मानं निष्ठुरत्वं जहिहि जहातेरात्वहाविन्तीकार॰ । नम्रप्रयपुमहलम
रीकुरुष्वेत्यर्थः । ननु निश्चितं मुनीनां मानसं करुणाम्रदयया कोमलं भ
वति । खलु किं च अभाग्यानि मर्ग्याः । उपनतं स्वतः समीपं प्राप्त
मवधीरयंति अवमन्यंते । एवमुक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः कथादेस्य समीपमा
गत्यनिपुणं चतुरं जेउक्तः अत्रपंचश्लोकरां विप्रलंभशृंगारमोत्सुक्य
नाम्नो व्यभिचारिभावस्य चाधुनरुक्तिः । अनौचित्येन नायिकायाः प्रवर्त
रभासत्वमनुसंधेयं तदुक्तं । एकत्वेनानुरागश्च तिर्यक्म्लेच्छगतोपि वा ।

१७८ तां कश्चय॰ तं सुरवशीतं मां कं न संगमुपेतुमिच्छ ॥ औत्सुक्यं कथित
मनेन अ त्वरतिजागरो सुव्यक्तावितिः अस्याः नायिकायाः कमेण पुष्प
शय्याद्यनेकाधारसंबंधकथनात् प्रथमः पर्यायावकारः॥ तदुक्तं । क्र
मेणैकमनेकस्मिन् आधारे वर्त्तते यदि । एकस्मिन् अथवानेकं पर्यायाले
कृतिद्विधेति लक्षणात् ५८ तदिति । ततस्मात् तस्याः दुःसहात् हे अ
नघानि॰ पापतनुः कृशोऽसिकाश्यविस्थाकथनं । नायिका सभा कास
फ ले त्वम नो थस्त । हि यस्मात् त्वमेवार्थः । प्रयोजनं यशस्कवान स्मिन्
त्वदर्थे तन्निमित्तमितिभावः । त्वामुद्दिश्येत्यर्थः । परासुतां नि॰ प्राणत्व
पुराजतिप्राजिष्याति । गमिष्यतीत्यर्थः । मरिष्यतीत्यर्थः । तथाच
तन्निमित्तहत्यया न त्वय्याघातः॰ स्यादितिभावः । याव पुरा निपातयो
र्लिडिति भविष्यदर्थे लट् । इत्थं दशावस्थाप्रदर्शनं । नचतपो १७८

नाऽर्हतव्यमित्याह ॥ पुनरपिपश्चादपि पुनरर्थेमदस्तैदत्तिविश्वः । तपः
सुलभमनुरूपोरागोसस्नेहोनुरूपो योग्यो युवतिजनस्तु नाप्यते न लभ्य
ते खलु ० जहीति । एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मानसहमानालसाह । क
ठिनतांमानं निष्ठुरत्वं जहि हि जहाति रांवहाविनीकार॰ । तत्रप्रय पुमद्रुत्वमं
गीकुरुषेत्यर्थः॰ । ननु निश्चितं मुनीनां मानसं करुणामृदुदयया कोमलम्भ
वति । खलु किंच अभाग्यानि भाग्यानि॰ । उपनतं स्वतः॰ समीपं प्राप्त
मवधीरयंति अवमन्यंते । एवमुक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः कयाऽदेव समीपमा
गत्यानिपुणचतुरं जगे उक्तः अत्र पंचश्लोकरावि प्रलंभशृंगारमौलक्य
नाम्नो व्यभिचारीभावस्य चाप्युनरुक्तिः । अनौचित्येन नायिकायाः प्रवृत्ते
राभासत्वमनुसंधेयं तदुक्तं । एकत्वेनानुरागश्चेत्तिर्यक्म्लेच्छगतोपिवा ।

१७९ योषितां बहुशः क्लिश्चे इत्यभावस्त्रियां धामतः प्रतीता। निबंधनादूर्जस्वलालंकार।।
तथा च सूत्रं। रसभेदतः दाढ्योपेभासः तत्प्रसमानां निर्बंधने नेरस्वरूपे। प्राय
ऊर्जस्वलमिति समाहितानां निरसबंधे रसवदलंकारः। इति सूत्रार्थः ५१ सललि
तमिति सललितं सविलासं यथा भवति। तथा वलितो। न निवर्तितेन त्रिकोण
कटिभावेन अभिरामा शिरसिजाता। शिरसि जाः। सप्तम्यां जनेर्डः। अर्द्धमस्त
कात्स्वाङ्गाच्चेति सप्तम्या अलुक्। उपपदमिति विङ्गिति समासः। एतेन म
नसिजशब्दोपि तथा। तेषां संयमनेबंधने आकुञ्चितौ अस्य.एकपाणिर्यस्याः
सा अपराद्धा सुरपतिनये। जनेर्जैत्रे वजेशः जैत्रशब्दामन्नतात् भृतादिभ्य
श्चेति स्वार्थे अण्। मनसिजस्य जैत्रस्पी विलोचनं स्यात्। एकदेशे केयक्षमि
त्यर्थः। निरासे ससर्ज ५२ कुसुमितमिति। स्तनकुंभनतं पेषुभ्यां स्तनाभ्यां १७९

आनतमंगं यस्याः सा। अंगगात्रकंठेभ्यश्चेति ङीप्। काचित्तनुः तन्वी। वो
तोगुणवचनादिति ङीष्। विकल्पान्ङीप्। कुसुमानि जातानि यस्याः सा कुसु
मिता। तं च चेरुः अतः चूतमवलंब्य अत एव चूतलतायोगात्। विस्तृतगुण
ज्यां विस्तृतां। मौर्वी ज्या सिञ्जिनी गुणः इत्यमरः। अनंगचापयष्टिरिव श्री लक्ष्म
मुक्तेति भावः। तदभिमुखं संजनाम। समुज्जृंभे। अंगभंगं जकारेत्यर्थः ५३
सरभसमिति। अन्या विगलितनीविविश्लथबंधनं अत एव विश्लोकत्सं
नाञ्चलितं नीव्याः नुत्कं नीकमित्सल्लप्रत्ययः। अतरीयं परिधानवस्त्रं
अवलंब्य हस्तेन गृहीता सरभसं सत्वरं अभिपातितमनो यस्याः सा तथो
क्तागं तमुद्धतेत्यर्थः। तथापि ससाध्वसे वनतुवस्कृतः ससाध्वसाकिं
तुच्यते नगालितरशा गुणेन संहिता बद्धास्ती अवतस्थे। स्थिता। वद्धे

१२० संधानिमूर्त्तिमुद्दिश्य संधित्तां तामित्यमर: । कर्मणि क्त: । संयतेति पाठे सम्य
गर्थ: । यस्यांत्विमां स्वामिति किरातीकार: ५४ प ईति । काचित्कश्चिन्नाह ॥ व
दीत्यादि । त्वमसि शम: शांतिर्यस्य सा तिशेषः तदाभो अंग आपतिर्कि किमर्थमित्यर्थ:
किं तु हे शठ वंचक त्वं विषया: शब्दादयो । वश्याभा: न तु मुक्ति: एतदेव द्रढयति । प्रिया
तु मा ह । भवान्निचिको दोषान्तिशेष: न तु यत्पहं रागी तर्हि किमिति भवतीन
गणयती स्याशंक्याह ॥ हे अंग हृदयेभ्य दाका चित्तं न प्रेयसी तव हृदये अन्यका
सिनीभ्य: अंतरेभ्यो ऽवकाशं न दिशति । न प्रयच्छति । अन्याम कतयानास्मा
नूगणयसि । न तु वैराग्यादिति भाव: । तदर्थ एवायं तोसकल: प्रयासोपीत्यर्थ: ५९
इतीति । इति प्रहसस्य वाम सरेण स्फुरयतो चोयस्यास्मिन् कर्मणि तद्यथा
तथा निधायविषमितां चक्षुषा कुटिलीकृतचक्षुषा । गणिता गुरव: आ १२०
२६

चार्यादय: मनोभिमान: लज्जा च यया तया चित्त असौ मुनि: स्वयं
स्वहस्तेन पौरसि श्रवतो लम्बेन जघ्ने हत: ५५ ताविनयामिति । अपरास
विनयम नोद्धसेन ताविति यु गापिस सस्त्मा पगत्यास्मितेन मदहासे
न सुभगीए कस्य लसत: कपोलस्य लक्ष्म्यो यस्या सेति बहुवचनांतर
पदो बहुव्रीहि: । अन्यथा कप्रत्यय इत्यकं प्राकू । श्रवणे नियमितेन
दृक्प्रसारेण तावद्यायते नेत्यर्थ: । असकृत्त्वे नासं पूर्णेनासमय प्रसारेण
विलोचनेन नतं मुनिसकल्लमिव समग्रप्राय यथा तथा निदध्योपश्यातिस्म
कदाक्षेणावगाढ मग्नाक्षी दित्यर्थ: । लघुश्लोके षुभावाभासनिबंधना
दूर्जस्वलोलंकार: । औत्सुक्य मत्रभाव: । आभासत्वं वाच्याविरक्तो मु
नौ चनौचित्यादित्युक्तं प्राक् ५७ करुणमिति । अथा सां मुनिवि

१२१ लोभनमुपसंहरति॥ ताभिः स्त्रीभिः तत्प्रमुखं मुनिसमन्तं करुणं दी
नमभिहितं उक्तं। तथात्र यानि रुक्तानि किं बहुना अश्रु च विमुक्तं नात॥
किंचिद्विधेयप्रवृत्तौ निभाव॥ । कुतो हि यस्मात् अत्र बंजनस्याभिसारेलाभ ला
भागमनविषये प्रकुपितमनुकूलं प्रियमनुनेतुमनुकूलयितुम्पत्नी एव
भूमिः। एतावदेव समासादना। नोत्तः परमवधिरिति यावत्। अर्थान्तरन्यासोऽलंकार ५८
असकल्लेति। अथासामनुरागदार्ढ्यं निगमयति। असकलमयनोन्मीलितानि
नयनार्द्ध विलोकितानि लज्जावअलसंमंथरंगतं च पारिपांडुता पांडुवर्णल
विषादश्च इष्टानवाप्तिजो मनोभंगः इत्येवं प्रकारं विविधं नानाचेष्टितं।
नपुंसकमनपुंसकसादिनानपुंसकत्वं॥ तासु भूषाः यायेति भावप्राधान्येन
योज्यं। यतोऽनंगः कानीव धूमं अपितु प्रभवति सर्वांत्र्याप्तास्त्विति शेषः। अत १२१

स्ता॥ तासामनंगप्रदूषितानामखिलं प्रदूषितमेवेति भाव॥ ५९ अलसेति॥
इदानीं तासां मुनिप्रलोभनप्रयासवैफल्यमाह। त्रिभिः। वधूनां संबंधिप्र
कृसा अलसैः पदैः मनोरमं अत एव जिताकलहंसवधूनां गतिर्येन तत्रया
तं गमनं च तथा करुणो विफलत्वस्य जघनस्य स्या तिभारादत्तिगौरवान्स्थि
तावलघा जघनस्य च भरादुदितेन श्रमेण जिह्मितं घूर्णितं इक्षणं च याम्पाज
घनातिभारादुदितश्रमेणाघूर्णितेति इन्द्रीतोयस्मिन्तत् स्मितं च। स्मितस्यावा
शब्दः सर्वत्र समुच्चये ६० म्बेशति॥ तथा मन्मथेन नगोटेन कुसुमशरस्येषो निपातेन
यो मोहः मूर्छा तस्माद्धेतोः अनयाहितार्थः। अस्फुटो व्याहरणादनयतादितामिथेयैः
पदैः सुतरा शैरकुलैः संकीर्णैः अभिलाषो याक्यप्रबयोगः। अधिकयितैरपि
कापि सतेपस्मिन् तत्पर्याप्ते णोऽनमितो भ्रुवो यस्मिन्। स्वाधीक्त॥ हसोरपुंसके

९८२

प्रादिपदिके ह्रस्वः । वीक्षितं वीक्षणं च ५१ रुचिकरमिति । पूर्वोक्तं रुचिकरं स्पृहा
जनकमपि । रुचिः कांत्यवोर्भाभिति त्रिणिकस्पृहयत्यर्थयोरिति वैजयंती । स्तिमि
तेन स्थिरेण समाधिना तपोयोगेन ध्वोमुदे निर्विकारत्वे तस्थौ इत्यर्थः । पृथातनूजेऽर्जु
ने विषये अर्पयत्प्रयोजनं बभूव ॥ तस्य न रुचिर । तथा हि महतां मनांसि अमर्षे कोपे
ज्वलयति सति सुखाभिलाषोऽवसरमवकाशं न लभते । किंतु रौद्रस्य शृंगार
विरोधित्वादिति भावः । अत्र कुलकेऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ५२ स्वयमिति ॥ एवं हरि
सुतेऽर्जुने स्वयमखंडितेनाप्लुतेन तपसा शतमखमिंद्रं संराध्य प्रीणयित्वा परोक्षिसा
व्यभ्यां शत्रुवधेन साध्यां लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीं अभिलषति सति सोद्वेगैः कार्यसि
द्धेराभावात्सनिर्वेदैर्मनोभिरुपलक्षिताः किं च प्रणयविहत्या प्रार्थनाभंगेन ध्वस्त
रुचयः नष्टकांतयः संगधर्माः त्रिदशवनिताः स्वधाम स्वर्गं प्रतियुः । शिखरिणी
वृत्तमेतत् । रसै रुद्रैः छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणं ॥ ५३ ॥ ९८२

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घंटापथसमाख्यायां दशमः सर्गः ॥१०॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

अथेति अथ स्मरस्य प्रयाणानंतरं पाको नाम कश्चिदसुरस्तस्य शासनः पाकशा
सनः इंद्रः । नंद्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । तयाप्सरसां मुरमापृतया अमर्षात् द्विषाद्वे
षात् निसर्गात् जयाजितेंद्रियतया तया आगंतुकानागंतुकौ मरावपि हेतुकथाप्रीतो हृ
ष्टः सन् । ख्याते हृष्टे प्रतीत इत्यमरः । जिष्णोरर्जुनस्य । जिष्णुः शक्रे धनंजये इत्यमरः
आश्रममाजगाम । अमर्षनिसर्गयोजितेंद्रियत्वहेतुकत्वं तु विकरमपीति श्लोके
स्फुटमवगम्यते १ किमिंद्रो निजरूपेणैवागतो नेत्याह । मुनिरूपिणा मुनेः
रूपमिव रूपं यस्य सः मुनिरूपः । मुनिवेषधारीत्यर्थः । इंद्रोऽनुरूपेणाद
र्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः कुतः सूनुना पुत्रेणार्जुनेन ददृशे । कथंभूतः । वयो यौ
वनादिकमतीतः वृद्ध इत्यर्थः । द्वितीया श्रितेत्यादिना द्वितीयासमासः । आधी
यमानो दीर्घेण । प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घस्य द्राघादेशः । अध्वना अध्वगमनेनेत्यर्थः

परिश्रांत॰ किंच । किंचेयमलीके । वृद्धईव ह्रादति श्रांत इवेत्यर्थ॰ २ अथ चतु
१८३ र्भिरिन्द्रियैशिनष्टि । परित॰ सितैः केशैः कीर्णा या व्यामया जपैटानां संहत्या संह
सा उपलक्षित॰ । अतएव दुःकरैः पर्कया संध्यया उपलक्षित॰ पर्यंतो दिनांतस्तस्य
नः (त)स्यापि परिणतिरूपत्वात् । लब्धोपमानं जघनानां संहतेरि स्कन्धस्थानं संध्या
साम्यं ३ विशदेति । पुनश्च विशदे नरवस्याः पुरेणाभ्रु युगे नयन्ने वलितापांगे
वलिमत्प्रांते प्रोच्चनेम स्पसतथोक्तः॰ । अपां गौनेत्रपोरंता विलम्मर॰ । पामादि
त्वाच्छोमादिसूत्रे तानप्रत्यय॰ । प्राद्धेयावत्तस्याहिमसंह साम्यातंपलाशाभिक्षां
तदल्लानिजे जोनि अ आयस्मिन् सहदृश इवेस्थितात्यर्थ॰ ४ आलकेति । पुन
अपरिप्रशरेपि आसत्कुभर नीकाशे॰ भाराक्रांतसदृशे॰ । भाराक्रांतसदृशो॰ स
भारबहुलभिरित्यर्थ॰ इकः॰ काशः इतिविदीर्घ॰ । अंगेरूप लक्षितः । कार्श्या १८३

ह्यघन्यापि स्वांगानि स्वयं वोढुमसमर्थ इत्यर्थ॰ अतएवाघूनः । औदरिकः॰ ।
आघूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविव र्जितीत्यमर॰ आङ्पूर्वात् दिव्यतेः क्त॰
स्य ऊ नुनासिके चेति ऊट् आदेशः । दिवो विजिगीषयामिति निष्ठामत्वं
सत् गेहीएया ऽनुकूल कूलं त्रेतांवप्राये प्रात्वुमेतापध्वानं कंबिल्लोप्रेव । जं
बितोध्यारित॰ नतुस्वशक्त्येतिभावः ५ गूढेति । वपुवागत्वोपिप्रपलप्र पद्
त्यर्थ॰ । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात् तृतीया । तन्ध्यम्प्रपदन्नपन्नविग्रह॰ २
स्तोकांबुदातरितामूर्त्तिं॰ । अभ्रमानि च लीकाभिभाविनाथाम्नाये जगत्सर्ज
न्दी प्रमान॰ ददृशे इति वेतासंबंध॰ कुत्र्य ६ जरतीमिति । जरतीं
जीर्णां । जिनो जिण । जिर भयात्समरः । जीर्यते ध्वनितार्थे शतृप्रत्यय॰ । उगि
तश्चेति ङीप् । तनुशरीरं निच्चालोपि अप्राकृतत्वात् लोकसामान्यात् आकृति

१२४ मूर्तिर्यस्य सः इ० आक्रांता अभिरूढा लक्ष्मी राज्यश्रीः शोभा येन सः आक्रांतल
क्ष्मीकः ॥२०॥ प्रभातिभ्यः कवितिनित्यके वा अथ ते ता एकवचनौ तदरपदं लक्ष्मीश
ब्दस्यैकवचनांतस्यैव । चकारतो जलविदर्शनाद्द्वयं भवति । नलु० इरवजनकं । तेषा
मनुजत्वात् इति रूपवित् मिवशब्दः ॥८ अभितद्इति । पप्याः नु र्जुनः त
मिंद्रमभितः तं प्रतिलोहेन परिरस्ते । तदि नवरेणप्रेम्णा पर्यावृते० । लणो
ते० कर्मणि लिङ् । रूतोश्च संयोगादि गुणा इति गुणः । न च तातसंबंधविशे
षस्य तस्मिं कथं स्नेहोदय इत्याशंक्याह ॥ बंधाविति ॥ ज्ञातोपि बंधुरयमित्य
ज्ञातेपि बंधौ बाधवताविशादेवमनः प्रल्हादतोस्मि घनत्स्यर्थः ९ आतिथेयो
ति । अथ हरिरिंद्र० सुतादर्जुनात् आतिथेयी अतिथिषु साध्वी । पथ्यातिथ्याधिवस
तिस्वपतेर्ढञ् । अपचितिपूजां आसाद्य पूजा न महत्यापचितिरिति समरः । विष्टरे आ १२४

सने । रुदोर विविष्टर ... प्रत्ययः ॥ वृक्षासनयोर्विष्टर इति षत्वं । विश्रमाना
मविश्रम्य किं च । श्रमापनयं सादयिलेत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां भारतीं वा
णीं व्याजहार । उक्तवान् । ब्रुवि च पिते भिस्समरः ९ अथ गता वदनं मुमुक्षुत्तम ताह
लयेति । त्वया साधु समारंभि सम्यगुपक्रान्तं । रभेः कर्मणि लुङ् । पयस्मान्नवे
वयसि यौवने तपश्चर्यते इति शेषः । श्रेयसीं श्रेष्ठां गुणसंपदं । तपः समारंभरूपां
प्राप्ता नानि फलेति भावः ॥ न च सत्याकारमित्याह । लोके रम्यतरा रम्याकारता
सु रूपा गुणानुनं गुणसंपादनं तदुर्लभं लयितुं शुभ यं संपद्यते इति हि ... प
रमाभोदतेति भावः ॥ ११ यदुक्तं त्वया साधु समारंभीति तदेव साधु लसंसारनिः
सारता रव्यापनया युक्तेनोपपादयति । शरदिस्यादि । यौवनश्रियः तावत् श
रदंबुधरच्छायाइव गलर्यश्चंचलाः । गलत्स्यैति कदंतो निपातः । टिद्वालयेहा

१८५ दिनाङीप्। विषया: शब्दादय: तत्रापातरम्या: स्वभावरमणीया:। तदालोपा
तआपातइतिवैजयंती। पर्यंतेऽवसानेपरितापयंतीतिदु:खंकुर्वंतीतितथोक्ता: २२
अंतकइतिअंतकइती। किंच। संततात्रविपल्लास्रापद: क्लेशा: यस्यस:। तस्स
जन्मिन: प्राणिन:। तस्यजन्मिन: नोजन्मोल्लमर:। श्रीधरादिनि:। अंतकोम्हे
ल्क: पर्यवल्पाताप्रतिरोद्धा। प्रथमंतावत्तजन्मिनोऽल्मदु:खमेवदुस्तरंततो
जातस्यजीवनमपिसततंदु:खसंभिन्नतयाविषयुक्तान्नप्रायंतदपिमल्क
ग्रस्तमितिसोयंन्याय:। काकमांसंभुक्तोच्छिष्टंस्वल्पंतदपिदुर्लभमितिन्या
यादितिभाव:। इत्थंकहेतोस्साज्ञेभवेसंसारेभवतीतिभव्योयोग्य: जनभलाद्
शइतिशेष:। भव्यंमुख्येशुभेचाथभेयवव्योग्यभावितोहारितिविश्व:। सव्यो
स्यादिनाक। नरिनिपात:। मुक्तौमोक्षेउत्तिष्ठातेउफक्ते। उदोनूर्द्ध्वकर्मणीसाल १८५

नेपदं १३ संप्रातिप्रशंसाप्रर्वं:। मुक्तौमोक्षेगतिश्शतेउफक्ते। उदो जित
वान्प्रशस्तान्वितोसि। प्रशंसायामतुप्। यतस्त्वाकल्याणी साध्वीबुद्धादिभ्य
श्चेतिङीप्। मतिरुपास्थितासंगता। किंतु। केवलमेकंयथातथाविरुद्धाचेष्टो
मेमन: संदेहति। यद्यविष: केवलंविषएवसर्प:। केवलंनिश्चितेकप्रेम्पसहाय
पित्रिधिलमर: १४ नैषविरुद्धमेवाह। युयुत्सेति। युयुत्सुनेयुयोद्धुमिच्छ नेवं
युधे। सनंताद्युप्रत्यय:। त्वयाकिमिदंवचनंनर्मआमुक्तंअर्पित। अहो।। ५८
कोविरोधोदृश्यतामुहियस्मात्तपस्विन:केवलएकोऽपसार्यचरितेइतियावत्तेच्चतेऽजिनवल्क
लेचनिर्लितिकेवलमितित्रिलिंगेसकलकृस्नयोरित्यमर: यस्तेत्राच्छादयंतियततपस्विन:कवच
धारणंविरुद्धमित्यर्थ: १५ आप्रपित्सोरिति।। मुक्तिप्रपित्सो: प्राप्तुमिच्छो: सतिभीमेत्यादिनाइत्यादेश:
अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोप: अतोमुमुक्षुत्वादेवकलेवरेशरीरेनि:स्पृहस्यअतएवआत्म
रक्षणार्थंनधनुर्धारणमित्यर्थ:नापिपरिहिंसार्थमित्याह भूतानांजंतूनांरक्षादेजंतूनांरक्षादा
नेतोचभूतानीतिवैजयंती दुधद्रुहोरूपस्पृह्ययोकर्मेतिकर्मसंज्ञायांकर्तृकर्मणो: कृतीतिषष्ठि

अनभिद्रुतः अहिंसकस्य सतः सर्वेद्रुहे इत्यादिना क्विप् कृते तव महेषुधी महासिर्वर्गो भीमधनुश्च न समर्थ्य
यते शसिमिति तेरणाश्रयः समर्थ्यत इति वचनपरिणामः कार्यः १६ भयंकर इति। तपस्त्वे घोर
परशुभुज इव प्राणभृतां प्राणिनां भयंकरोतीति भयंकरः मेघर्त्तिभयेषु कृञ इति खश्प्रत्ययः अरुर्द्विषे
त्यादिना मुमागमः असिः खड्गः तपसि तिष्ठतीति तपस्थः तपस्थ इत्यर्थः सुपि स्थ इति कप्रत्ययः तस्य
तव शमसंपत्तिं न समर्थयते न संभावयते शान्तस्य किं शस्त्रैरिति भावः १७ तन्वशं तस्य किं तेपसे सा
शीकृत्य कार्यमित्याह जयमिति। अत्रभवान् अभयात् न पूज्य इत्यर्थः अन्योन्यस्यो विरुध्यत इति मत्वा मार्थे
प्राकृदिशीयः तल्प्रत्ययः सुसेति समासः त्रिषु तत्र भवान् पूज्यस्तत्रैव भवान् तपतीति यादवः अराति
षु विषयजयमिति लाभुकः जयमिच्छुः लषपतेत्यादिना उकञ्प्रत्ययः न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः
न्न नेनिश्चयः न्यूनेतर्कैयनिश्चयस्त्वमरः क्रोधलक्ष्मकोपलिंगमायुधं च समावतः सपोधनाः क्रो
धप्राणयोर्विरोधात् तत्कार्ययोः शस्त्रतपसोरेकत्र न संगतम् शस्त्रेण तु तपः जयार्थमभमोक्षार्थमि
ति निश्चयमित्यर्थः १८ तपसो जयार्थं दूषयमाह यस्तीति यः पुमान् निश्रितं श्रेयोपीति श्रेयसे
मुक्तिः अच्चतुरेत्यादिना समासांतो निपातः मुक्तिर्कैवल्यनिर्वाणश्रेयसा स्त्विति मसमरः नि १८६
श्रेयसे कुर्वतीति निःश्रेयसकरी निःश्रेयसहेतुरित्यर्थः क्षयो हेतुताल्पान्नलाभ्येष्विति हस्त्ये

ट्प्रत्ययः हिंसाक्रूराभ्यां क्रियाः तपोदानादिकर्माणि वध्योद्देकहिंसाफलकाः करोति उदर्कः फल
मुत्तरमित्यमरः अनाएव मूढः स पुमान् ग्लानिरेषदोषः तद्वैरं ददातीति ग्लानिर्दोषच्छिदः विपासहारि
णीकिपस्पर्धाः अपः पंकवति पंकवतीकरोति णाविष्ठवद्भावे पित्मतुपोर्लुक् महाफलधानस्य तपस
स्तुच्छफलेविनियोगः स्यच्छांभः पंकसंकरवत्नप्रक्षाव्यद्विगर्हितः इत्यर्थः अत्र तपसो जोदकीकर
णे तथा निर्मलस्य पयसः पंकसंकरीकरणमिति वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्य प्रतिबिंबकरणा
त्संपादसंभवस्तु सैवधाभावाद्याद्यर्थवृत्ति निदर्शनालंकारः १९ नन्वर्थकामयोरपि मोक्षवस्तु
रुषार्थत्वात्तपस्तदर्थेके दोष इत्यत्राह मूलमिति हिंसादेरिति षष्ठ तदुक्तं संविज्ञानो बहुव्रीहि आ
दिशब्दाद् दत्तस्तेयादीनां संग्रहः दोषस्यावगुणस्य मूलं कारणम् तौ स्त्रीकामाधनकामाभ्यां किं
न कुर्वन्ति पातकमिति भावः अर्थकामौ मा स्मयुवः मा भविन्तु अस्मोत्तरेत्वाद् व्येतिलुङ् युवादीनाद्वेर
ङादेशः हियस्मात्तावर्थकामौ तत्त्वावबोधस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनस्येति शेषः दुरंतौ दुर्वा
रावुपलवौ हिंसादिप्रवर्तकत्वादंतकौ अतः पुरुषार्थपरिपंथिनावेतौ न तु पुरुषार्थौ चेत्यर्थः २०
मुक्तिप्रतिबंधकत्वादपुरुषार्थोवर्थकामाविमुक्तमन्वार्थस्य दुःखैकनिदानत्वादपुरुषार्थमिति पंचभिः
प्रपंचयति अभिद्रोहेणेत्यादिना भृत्तानाम अभिद्रोहेणार्ह्य सत्यागहरीरस्य राजश्रियः संपदोत्पर्जयन्

१८७ नः उदकमस्यास्तीति उदन्वान् उदधिः उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्साधुः सिंधूनां नदीनामिवा ११
कि० टी० पदांपात्रतामालयत्वमेति २१ आपत्सासन्नामेव बध्नन्ति या इति याः संपदः सत्सहायानांवि
द्यमानसहायानामेव पुंसां विपदोपि सत्सहायानामेवगम्याः अगम्या गमयितव्यानि स्ता
र्यइत्यर्थः कुत्सानांकर्तरिवेति षष्ठीयासु सतीषु स्वदोषलाभाद्विक्लेशः विपत्सु सतीष्वेति शे
षः यतोयाभ्यः संपद्भ्यो भयमनेकानर्थमूलत्वादितिभावः विपद्भ्यस्तु स्वरूपमात्रएवेति भा
वः किंबहुनाविपदामिव तासां संपदां संबंधितत्वमिमस्तीतिशेषः यद्दुःखायनभवति सर्वदुः
खावहमेवेत्यर्थः यदा दुःअर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां चरक्षणे नाशे दुःखंव्यये दुःखंधिग
र्थो दुःखभाजनमितिआतोहेयाइतिभावः अत्रयत्नदुःखायेसुचरकार्यस्वयषष्ठ्युत्सा।
मर्थ्यानांसांकिमिति पूर्ववाक्येतच्छब्दोपादानं नापेक्षते तदेतत्काव्यप्रकाशेस्पष्टं २२
दुरासदान् दुःप्रापान् विश्वासाजनकस्य तस्या विश्वासजनकान् जनकोत्तरपदत्वाद्ध्यधिकारलोपबहुव्रीहिः
ध्रतेसंतोषस्योग्या नहीनधनिकस्य सर्वत्राविश्वासाद्धिआभस्वजनकान् इत्यर्थः भज्यंत इतिभोगान् धना
निआरोहयान्तरिपुभवान् इति कुक्षिकलत्रिय स्पदेहे अभोगान्कणानिव भोगाः सुखेधनेचाहे शरीरफण
योरपिइतिविश्वः अध्यास्याधिष्ठायापन्नदुर्लभान्नाशीविषमुष्टिः मिवतेष्वेतमेवभोगिनं पुमांसंबलाद
वस्कंदतीत्यर्थः २३ इतोपिश्रियोहेयाइत्याह नेति श्रियः संपदो जातु कदाचिदितरज्ञानीयानीच विशेष १८७

ज्ञानभवंति अतैवासांश्रियोप्रियैर्नभूयते कुत्राप्यनुरज्यंतीत्यर्थः नन्वयंश्रीदोषोनपुरुषइति चेत्तत्राह मूढाश्र
मीजनाः तास्वनुरक्ताः स्वपिश्रीष्वासक्ताः स्त्रीष्विवश्रीष्वप्यनुरक्ताः अनुरागः पुंसामेवायंदोषइत्यर्थः किं
मर्थं तर्हिष्ठतास्वेव सर्वेषामाशक्तिरित्यर्थान्तरं न्यस्यतिवामेतिजंतवो वामशीलाः वक्रस्वभावाहि स्वभावस्य दु
र्वारत्वादित्यर्थः २४ यदुक्तंनांतरज्ञाः श्रिय इतितद्देवभंगंपंतरेणाह कइति संपदः श्रियः अश्लीलेषु दुःशी
लेषु विषयेनजातद्विरुक्तेमुच्यते नेच्चला इति यत्स्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्रकोपवादः कानिंदा किंतु सत्सुतासं
पदः साधुवृत्तानपिवीक्ष्यविंदेवजहत्येवतदेतदासांनिंदापदमित्यर्थः तस्माद्दोषोनपुरुषार्थ इतिसंदर्भार्थः २
५ ननुमार्थमहमर्थयेकिंतु विरुद्धधर्ममनुपालयन् वैरनिर्यातनमिच्छामिसाशंक्यतद्विपरीतात्मक
त्वात् अयुक्तमितिश्लोकचतुष्टयेनाचष्टे कृतवानिति तत्रादौ दृष्टांते नैवपरविरोधतोनिवर्तितव्यमित्याशये।
नाह अप्रियैरनिष्टवस्तुभिः संयोगः इच्छप्रियैरिष्टवस्तुभिः सहविप्रयोगो विरहोऽन्यदेहेषु स्वस्यैवदेहांतरेषु
अतीतानागतेष्विति शेषः मनोविधुरंदुःखितं कृतवान् कर्ता करिष्यति लुट्वर्तमाने चानुभूयत इति शे
षः इष्टनाशो दुःखहेतुरितिसर्वस्यापि त्रैकालिकसिद्धमितिश्लोकार्थः २६ संप्रतीष्टसमागमस्य सुखहे
तुत्वमाह शून्यमिति प्रियसमागमे इष्टसंयोगे सति शून्यं रिक्तमप्याकीर्णतां संपूर्णतामेति संकटमिव प्रतीय
तइत्यर्थः व्यसनंविपद्युत्सवेसुत्वं व्यसनेचविपदि अंशइष्टमर्थैरः विप्रलंभोवंचनाप्रतारणमितियावत् सो
पिलाभायकिंबहुनाप्रियसंगतस्यसर्वावस्थास्वपिसुखमेवेत्यर्थः २७ पुनः भेदांतरेणप्रियवियोगस्य दुःख
हेतुमाह तदितितदारम्या रम्यपिअरम्याराय मनोहराणि भवंतिकिंबहुनाप्रियमायास्वः प्राणांशल्यंत्वदस

हाभवतीत्यर्थः किंचतदासवं दुःसत्वपिएकाकी ग्रसहायएवएकदाकिनी वासहायइत्याह्निनिचप्रत्ययः यदा ११
१८८ हाभवतीत्यर्थः किंचतदासवं दुःसत्वपिएकाकी ग्रसहायएवएकदाकिनी वासहायइत्याह्निनिचप्रत्ययः यदा
कि॰टी॰ इत्येनविरतिर्नोभवति २८ मुक्त इतिकिंचयुक्तोहितोयेतः प्रमादयसिप्रकर्षेण मायशि दुष्यसिहितादपेतः
परित्यक्तसेवरितर्नोभवतितर्पदैवादिकात्कर्तरिलट् सत्यमेवंकिमतपिमानुचदीतिपीडाग्रात्मनःस्वस्यनेहा
यदितर्हिभवताजनेयादृक्सिंनिनिति माशंसि नसंज्यतांसंजरायंतात्कर्तरिलटः ग्रात्मदृष्टांतेनपरपीडातोनिवर्तीत८
२५ व्यमित्यर्थः २८ अर्थहात्स्वार्थेण ग्रकृत्याचपरपीडानकार्यत्याह यस्मिन्नितिग्रस्यजन्मिनःउत्पत्तिधर्मकस्य
शरीरिणःश्रीहादिसाहितैः स्थितंलक्ष्मीमिवचलाचलांजन्मित्वादेवचलामनित्यामित्यर्थः दुत्सलतेर्यश
यस्य चाष्यलिपतिवर्दीनांवाद्धिलुप्याकृत्वाभ्यासस्येतिद्विर्भावोऽभ्यासस्यागागमश्च विद्वान्ज्ञातवानित्यर्थः
विदेशातुर्वसुरितिवैकल्पिकोवसुरादेशःभवानस्यायादपेतंन्यायंसाधुकर्मधर्मपथ्यर्थन्यायादनपेतमिति
यत्प्रत्ययःमास्मवधीत्ननाशयदित्यर्थः न्यायाचारादितिपाटेन्यायमाचरंतीतितथोक्ताकर्मण्यण्प्रत्ययः
२० तर्हिकिंकर्तव्यतत्राह विजहीहीति हेतपोधनरेसांरणांत्साहरणेयत्कांलोकोतरेषुकार्येषुस्थैपाल
यत्नउत्साहसंविजहीहिमुंजग्रत्रहाविरीकारः साकसमीचीनंनिःश्रेयसकरत्वादितिभावः तपोमानिन
शःनमाशायनश्यते एवंतात्मायोगादाशिषिलङ्ग्रडागमनिषेधश्च किंतुजन्मउच्छेदं कर्तुंमोक्षंसाधयितु
मित्यर्थः शांतःसन्नेपिजिगीषानिवर्तोभवेत्यर्थः उद्धत्योतैर्हिः ध्वसोरेद्भावभ्यासलोपश्चेकारइति ३१
ग्रथसर्वथामेविजयकेकृतंननिवर्ततइत्याशंक्याह द्वाःशत्रुविजयेनचिपीयतामित्याह जियतामिति दुर्जे
५२ याग्रजय्यौस्सुरादयोदेहेवर्तमानारिपवोजीयतांयचस्मातेष्वंतःशत्रुषुजितेषुलयाग्रयंकृत्स्नोजितो
नेनुक्तिमुतान्येशत्रवैःस्त्रदंगताइत्यर्थः जितेंद्रियस्येंद्रियार्थनिःस्पृहस्याजितचैरानुदुयाद्विजयअपदेशः
१८८

ग्रजितेंद्रियस्यग्रनिग्रहस्यचेष्टेपरवानितिग्रर्थसंसिद्धेग्रमवहारादिस्वार्थसाधनेपरवान्परार्धीनःपरवान्नार्थकान्तपीर
समरःनीचैर्वृत्तिर्नीचवर्तिःकरणवहन्यास्तीनि रूहकर्मग्रपत्रयोनिर्लजःग्रविधेयेंद्रियोऽजितेंद्रियःपुमाननौचर
लीवर्द्दइवपुसांविधेयतांयथोतावारितांप्रप्यतामितिविधेयोवचनग्राहीवचनेस्थितग्राश्रवइत्यमरःउपमा
लंकारोयंप्रकृतात्कृतयार्थसाधर्म्यात्श्लेषेतुष्टाद्धमात्रसाधर्म्यादिति ३३ नकेवलंहिंसादिदोषमूलत्वा
द्विषयाणांहेयत्वंकिंतुपरमार्थिकत्वादपीत्याह श्वइति ग्रपुनाभावाग्रधुनातवीनीदानीतनीस्यचिरम्
स्याद्नात्युप्रत्ययः सुखसंपत्तिःसुखानुभूतिःश्वःपरेद्युनित्यास्मरणीयानचानुभवनीयाइतिहेतोःकाम्यंत
इतिकामाःविषयास्तेनस्वप्नोपमानेस्वप्नतुल्यात्वत्तासाह्निकान्निश्चित्यतदंगतांतच्छेषलंकामपरतंत्रतामागा
नगच्छइत्यागलकीतिगादेशः ३४ अतोहेयाःकामाइत्याहश्रद्धेयाइतिश्रद्धातुमर्हाःश्रद्धेयाविश्वासनीयास्त
थाविमलब्धारःप्रतारकाविश्वासघातकाइत्यर्थः तथाप्रीरमातीतिप्रियाःप्रीतिजनकाःऽऽपचेत्यादिनाकप्रत्ययः
तथाविप्रियकारिणोदुःखजननशीलाः किंचत्यजंतोपिपुरुषंविहायगच्छंतोपिदुस्त्यजाःस्वयंतेनत्यक्तुमशक्याः
कामाविषयाःकष्टाःकुत्सिताःशत्रवोहिप्रसिद्धशत्रवेधर्म्यादितिभावः अत्रश्रद्धेयादीनांविप्रलंभकत्वादीनां
चैकत्रविरोधेपिविषयस्वभाव्येनसमाधीयतइतिविरोधाभासोऽलंकारः तेनचकामानांप्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यव्यतिरे
केणव्यंज्यतइत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ३५ तर्हिकिमत्रमेकर्तव्यमित्याशंकयोपसंहरन्नाह विविक्तइति विवि
क्तेविजनेग्रत्रजन्मयागंगयाभूयःभूयिष्ठंपुनःपुनर्वीभूयःपुनःपुनःरव्यातंप्रभूतार्थत्वेनव्ययमितिविश्वःस्नावितेसिक्ते
पावितइतिपाठेपवित्रीकृतइत्यर्थः अस्मिन्नगेदकीचेत्वांमुक्तिःपुरानिकटेप्रत्यासीदतिसंनिकृष्यतइत्यर्थः पुरापुरा

निकटे प्रवेशादिभिर्भावेष्विति विप्रवः उदाप्रधर्षितघ तागुणो माभूः शास्त्रं विनुचेत्यर्थः ३६ व्याहृतमेति मरुतो पक्षौ देवं द्रेरति
वाक्यं व्याहृत्य उक्ता अवस्थिते तूष्णींस्थिते सति अथ कपिध्वजोऽर्जुनः प्रश्रयं भीरं वितयमधुरं विनयप्रश्रयौ समावि ति
पादवः वचउवाच ३७ किमुवाचेत्यपेक्षायामादौ चतुर्भिरिंद्रवाक्यमुपश्लोकयन्नाह प्रसादेसादिः प्रसाद अत्र प्रसि
द्धार्थपदत्वं तेन रम्यं पसिद्धार्थपदत्वं प्रसादो निगद्यत इति लक्षणात् ओजस्विसमानमूर्धिष्ठिं ओजः सम
सभूयस्त्वमिति विन्यासनात् गरीयोर्थभरितं न तु शाब्दं उंवरमात्रमित्यर्थः लाघवान्वितं विस्तरदोषविवर्जितमि
त्यर्थः अनुपस्कारमध्याहारदोषविवर्जितं चित्रगाति कृत्स्नार्थप्रतिपादकं न तु स्नावशेषार्थं निराकुलमसं
कीर्णार्थं ३८ सायेति पुनः सायेनयुक्त्यानिर्णीतसारत्वात् निश्चितार्थत्वात् हेतोरागमशास्त्रविषये निर्ण
क्षेत्रस्यक्तं त्वमिव युक्तिदार्ढ्यादेवं प्रतीयते वस्तुतस्तु शास्त्रशास्त्रसिद्धार्थमेवेतीवशब्दार्थः अन्येषां प्रतिवा
दीनां अप्रकंप्यतया अप्रत्याख्येतया आम्नायवचनोपमं वेदवाक्यतुल्यं ३९ अलंघ्यत्वादिति अन्यैर्जेने
रलंघ्यत्वादनुलंघनीयत्वात् स्तुभितो दलदुर्जितं उद्वेलं भोधिगंभीरं औदार्यवृत्तिविशेषत्वात् श्लाघ्यवि
ल शेषणं वेद्यातदुक्तं दंडिना उत्कर्षवान्गुणः कश्चित् उक्ते यस्मिन्प्रतीयते तदुदाराह्वयं तेन समाधाकाव्यपद्ध
तिः श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं केश्चित् इष्यत इति अग्राम्यत्वादिति केचित् अन्यत्र युक्तिसामित्वादित्यर्थः
अर्थसंपत्सामयोजसंपत्सा अन्यत्राणिमादिसिध्यात् वेश्रितमिव शौम्यसौम्यं ४० इदमिति इदमीदृग्
णोपेतं यथावत् गुणयुक्ते लब्धे अवसरसाधने कार्योकार्यौ येन तत् प्रियं प्रीतिकरे वाचकः व्याकुर्यात् व्याह
रेत यो वक्ता इदमाशयः ईदृग्विवक्षावान्नभवति अबुद्धितस्यार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ४१ ॥ १८६

श्री

एवमिंद्रवाक्यमुपश्लोक्य नाहमस्योपदेशस्याधिकारीति परिहरति नेति हे तात अग्राह्यत्वस्य तपोरूपस्य महा
यागस्य पूर्वापरे एवपौर्वापर्यकारणं फलं चातुर्वर्ण्यहितत्वार्थे धर्मे प्रश्नयः ते तव न ज्ञातं मया न ज्ञायत इत्यर्थः
मतिबुद्धित्वादिना वर्तमाने क्तः तद्योगादेव षष्ठी कुतः येन कारणेन मां मुनिभिः स्तुत्यं धर्मं मोक्षधर्मं शासितुमु
पदेष्टुमिच्छसि शासिरयं दुहादित्वाद्द्विकर्मकः ४२ अथ पौर्वापर्यमज्ञात्वाप्युपदेशे दोषमाह अविज्ञातेति
अविज्ञातः प्रबंधः पूर्वापरसंगतिर्येन तस्य वाच्यस्य तेवहस्पतेरपि कस्कादित्वादक अथवा बहुवचनप्रतिपुत्रप
स्कारयदपर्यंतस्य बहुषु इति सकारः एतस्मात् देवज्ञापकात् अल्पमिति केचित् वचनमुपदेशः नयदुहानीति वि
रुद्धकारिणः पुंसः इहितिप्रयोगदयफलतां व्रजेव ४३ ननु सदुपदेशस्य कुतो वैफल्यमित्याशंक्य सोदाहरणा
प्रयुक्तस्य दूषरक्षेत्रे प्रशालीनद्विफलमेव साशये नाह श्रेयस इति हे तात पुत्रे पितरि पूज्ये स्वतातशब्दप्रयुक्त
इति श्रेयसोपि हितार्थयोगात्प्रशस्तातरस्यानुष्ठानेन वचः सो हितोपदेशरूपस्य रात्रौ विपर्ययो दिवसः
स्फुटतारसाम्यतेतारकस्य नभसइव भाजनं पात्रं नास्मि अनधिकारित्वादिति भावः अत्राहिने मात्रसं
बंधसंभवे पि तारासंबंधासंभवात् द्विशिष्टनभः संबंधविरोधात् युक्ततारकितस्य नभसो न पात्रमहमिति ४४
कुतः सोपक्रमोपदेशानधिकारित्वं किंन्वतेतपसः पौर्वापर्यमिन्द्रापेक्षायां तत्सर्वं सज्ञात्वादिकथनपूर्वकं नीर
रूपयति क्षत्रियइति अहं क्षत्रियः क्षत्रियकुले जातः इत्यत्रात्वावीरकुलप्रसूतो वीरसेनात्मजस्तत्र पाश्चो
स्तानय इति तत्र कौंतेयोस्मिन्नमाद्रेय इत्याह पार्थ इति पृथा कुंती तत्सुतः पार्थः तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः पार्थे

व्यपदर्जुनोऽहं महावीरश्चेत्याह धनंजय इति उत्तरकुरून्विजित्य धनाहरणात् धनंजयोऽस्मि इत्यर्थः स्व
चिमुत्तमगम इत्युक्तं प्राक् अथैवं चेत् किमर्थं तपस्यसि मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि तत्राह स्थितदायपै
तृकं धनमाददत इति दायादा ज्ञातयो दायादो ज्ञातिपुत्रयोः विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः
इति विश्वः स्वामी आरातिस्तु तेन सोपसर्गाद्विधा यार्चेति कप्रत्ययो तेनापि पातनात्साधुः तैः प्राकृस्य
राज्यान्निरस्तस्य वैरनिर्यातनार्थिन इत्यर्थः ज्येष्ठस्य भ्रातुर्युधिष्ठिरस्य व्यूढाद्युधिष्ठिरन्नुप्रत्ययः वृद्धस्य
चेति ज्यादेशः शाशने निदेशे स्थितः तस्याज्ञयार्थे तपस्यामीत्यर्थः अत्र पापमात्मानि सौभ्रात्रभंगः
गुरुपूज्यव्यतिक्रमदोषश्च स्फुरतीति भावः अतएव हिंसैकरसीकेस्य राजोद्देषकयापि तत्त्वेतस्य कुतो
मोक्षाधिकार इति तात्पर्यम् पार्थविशेषणेन साभिप्रायाः परिकरालंकारः ४५ यदुक्तं चिरुद्धकेवलं वेव इति
तत्रोत्तरमाह कृष्णेनेति द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वैपायनः सैव द्वैपायनः व्यासः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे
एप्रत्ययः सएव कृष्णवर्णत्वात्कृष्णः द्वैपायनश्च तस्यादेशात् उपदेशात् ईदृशं चित्रं व्रतमित्यर्थः व्रतं तपो नियमविशेषं विधा
तेऽस्मिन्नपि व्रतं धत्ये इति भावः अथो अस्यां देवता माह भृशमित्याराध्यस्य सोः प्रादिसमासः स्याराध्यस्येति पाठे उपस्का
रसत्प्रत्ययः मरुत्वतः इन्द्रस्य भक्तं सम्यगाराधनेच्छयाले: तस्य भक्तिर्यद्देवतामात्विति भावः ४६ ननु भवादृशाभात्तस
तायस्य स्वयं महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथमरिपरिभवप्राप्तिरित्याह दुरुक्षानिति दुरुक्षानकपटपाटवैरित्यर्थः दि
वः कर्मन्येति करणे कर्मकं ज्ञाशीव्यतात्तोत्ताअहूतो न निवर्तते द्युतादपि वैरणादपि इति शास्त्रात् न तु व्यसनतयेति १
१८०

कृं

भावः राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यराष्ट्रम् आत्मा स्वयं वयं च हारो भ्रातरः वधूर्द्रौपदी च पणे संग्लहे लग्ने पणो ग्लहे द्यु
ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते इत्यमरः नीतानि सर्वं द्यूते हारितमित्यर्थः नीतानीति नपुंसकैकशेषः
नयतेर्द्विकर्मकात् प्रधाने कर्मणि क्तः ननु सर्वं ह्यस्य राज्ञः कथमिव मविमृश्यकारित्वानुसारित्वेपव न
स्मृतेत्यर्थः ४७ ननु तथापि तवैव तेष्वासंयोगो नैतेनोक्तोपि सत्राह तेनेति अनुजाः सहाया यस्य
स्य तेनानुजयुतेन तुल्ययोगाः समासार्थः तेन युधिष्ठिरेण द्रौपदी समया विना मद्विरहादित्यर्थः
अयामिनो दीर्घा यामा प्रहरा यासु तासु दुःस्थितस्य तथाभावादित्यर्थः यामिनी व्यमितव्यते भावे लट्
तेषु मद्वेतेषा मविमृष्यासंगान्नमेवैराग्यावकाश इत्यर्थः ४८ अथ वैरनिर्यातनस्यावश्यंभावद्योत
नाय चतुर्भिररिनिकारान् वर्णयति हृतेत्यादिश्चरातयः सभायां प्रसभं बलात्कारेण हृतोत्तरीयाद्
अतएव गतह्रियः संप्राप्तलज्जानोस्मान् मर्मच्छिदा मर्मच्छिदिना वससानिरतक्षन्त शातयनवत्राप
हारवाक्यैः हे ध्याभ्यां तथा व्यथमासुरित्यर्थः तक्षणाशब्दस्य मध्यात् वचसो वाणोपम्यं गम्यत इति व
स्तुनालंकारध्वनिः ४९ अथ पाति दुःसहं निकारांतरमाह उपाधत्तेति अंतकोपमः सनुरुसः न निधौ भीष्म
द्रोणादिसमक्षमेव सदाः पतिव्रतायाः कृष्णाया द्रौपद्याः आनयने केशाः वराकर्षणे भावमिच्छासंस्कारमि
व क्रियते अनेनेति कारके करणे घञ्प्रत्ययः सहस्याकारस सुकारः सहापयनक्रयादौ सहदाठीय प्राकृदी
यमानो मूल्यैकदेशः सत्यंकारः ल्कीवे सहापने सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियामित्यमरः कारेस त्यागदस्येति

का१

१८१ सुमागमः सपत्नेषु उपधृतवित्रिहितवान् तेषां विनाशे तेविपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ५० केनेय
मा कृष्णा सभ्यैर्वा किं कृतं तत्राह तामिति दुःशासनः पुरःसरो यस्यास्तां तथोक्तां दुःशासनेन सभां प्रवे
श्यमानामित्यर्थः अनुपसर्जनादिति ङीप् सभायां साधवः सभ्याः सभायां य इति यः प्रत्ययः अभिसार
कैर्दिनांतसूर्याभिमुखं स्थितस्येति शेषः सायं नाशदिनांतयोरिति शाश्वतः लक्षणेनाभिप्रति अभिमु
खमित्यव्ययीभावः महान्तेराः संबंधिनी अवतां परिवर्त्तां छायामिव क्षणमैक्षंत न तु चिरं जुगुप्सित
त्वात् नापि किंचिद्धर्माप्रियं तमाध्यस्थ्यभंगभयात् न तर्कं वदेव साक्षित्वमात्रमास्थिता इत्यर्थः अत्रार
कृष्यमाणया अत्राकृष्टारं प्रति पराङ्मुखीक्षा दावत्तध्यत्यौ पथ्यं तथानयैमुंचतीति दुःशासनस्यतरु
साम्य ५१ अथास्य तादात्मिकमैं सर्वं वर्णयति अयथार्थेति अयथार्थाः मिथ्याभूताः क्रियारंभाः पतिज्ञा
पूर्वप्रवृत्तिनिमित्तकर्तव्योगायेषां तैः त्वामरक्षद्भिरित्यर्थः तव संबंधिभिः पतिरक्षंतीति पतयो भर्तारः पतेडतिरिति रक्षणादि
केडतिप्रत्ययः तैर्मिर्त्तीक्षितैः किं न किंचिदपि चाभस्तीत्यर्थः इतीव त्वंविचार्य वेत्युत्प्रेक्षा वाष्पवारिणा अस्याः कृष्णाया
नयने तेरुध्येतामारतेरुध्येः कर्मणीरिस्कृतः अश्रुरणाकरोदेत्यर्थः ५२ ननु भवद्भिः किमर्थमसमर्थैरिवापेतितन्नाह सोढ
वानिति उरणाः प्रियाय त्यस उरणाप्रियः प्रियउरणो वा वाप्रियस्येति परनिपातः ५ पाद्यान्न अजातयुधिष्ठिर एव राष्ट्रदादि यत्र
ति ५ पादशोः ५ पाराष्टीयस इति आकारान्तादेशः नोऽस्माकं नेतेभवामेत्यां निकृष्टादशां सोढवान् न तु वयं किं तु तदवरुद्धा इति १८१

भावः ननुशत्रूपेक्षा महानर्थकारिणीत्याशंक्याह विद्विषां भंगः क्षयभः कालोतिरेरितिशेषः स स्तुस... तेषुभवाच्यवान्
निष्यता दुर्लभा न शत्रूपेक्षा ता लोकापवादः एव वक्तवान्तरं तस्याल्पत्वस्य पुनरप्रतिविधेयत्वात् समयोल्लंघनेस्यादेवे
भावः ॥५३॥ ननु शत्रुवधे राज्ञां कोनामापवादः प्रत्युत कीर्तिरेवेत्याशंक्याह स एव समयोल्लंघन कल्केकितकीर्त्यामहा
निंदानिदानमित्याशये नाहस्यतीति तापराङ्मुखी नं ताया निमनस्वी नां भवो सिचस्विद्यतिक्रोतेर्मर्यादोल्लंघनं तौ छेतोर्भीरुत्वा अ
तस्त्वाकुसितानि संक्षोभितान्यपि स्वछान्यकालुष्याणि नत्वरं तइत्यर्थः मनस्वी अयं युधिष्ठिर इति भावः अजातायानां स
मार्गे तीमनस्विनां चामाकृतानामेव करणं चौत्यादेपथ्यगम्यतापात्तु त्व योगितालंकारः ॥५४ ननु जातराज्ञोः स्वजन
वैरि किंकारणमित्याशंक्याह सौहार्दमेवेत्याह धार्तराष्ट्रेरितिधार्तराष्ट्रैः धृतराष्ट्रपुत्रैः सह प्रीतिः सौहार्दमेवास्माकं विषा
ये वैरं मस्त्यतस्तद्वतवती स्वसतेर्दैवादिकात्तेरिलङ्‍ वक्तुसौहार्दं वैरजनकं चेत् विप्रतिषिद्धं तत्राह असदिति हियस्मादसमी
त्रीदुर्जनसंगतिः कृतोस्य सत्पत्या तस्य नदीतरस्य धाये वसे वितान्ते सतीदोवायातथीयामवतिन खलु दुर्जनःसज्जनव
लितद्रोहपातकं पश्यतीति भावः उपमाप्राणीतोयमर्थांतरन्यासः ॥५५॥ ननु सर्वथा तेषां वृत्तिनविज्ञापकं यं मैत्री
कृतेत्याशंक्याह किंकुर्मो दुर्जनहृते दुर्विज्ञानमित्याह प्रपवादात् जनक्रोशादभीतस्य अजुगुप्समानस्येत्यर्थः उणादोष
वो येर्गुणदोषवन्नरूढत इत्यर्थः विधावाप्येत द्विषो वरंयोज्य असहृते दुराचारस्य वृत्तमिहितेविधेर्दैवस्य वृत्त
मिव दुर्विभाव्यं विभावितुमशक्यं किंतु कार्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः भवतेरार्पितादिस्यार्थे दवत्प्रत्ययः ॥५६॥ नन्वेवं मानी

९८

परिभूतोपि कथं जीवति तत्राह ध्वंसेनेति परैः शत्रुभिः परिभूतस्य तैर्हृदयं सद्यो ध्वंसेत भ्रंश्येदित्यर्थः अमर्षः कतीप्रती-
कारं प्रतिक्रियारूपं भुजाल्लंवनं तेन शून्यत्वं न्याह्वयेद्यदि हृदये नेति शेषः संलं जीवामि प्रतिविधित्सयान तु तिर्च्छज्ज्ञातयेति
भावः॥५६॥ नतु तैवे वको यमभिमानस्तत्राह अवधूयेति अरिभिः शत्रुभिः अवधूय परिभूय हरिरोमगेस्तुल्य
जीवनत्वे वन्याहारतामित्यर्थः तीताः प्रपिताः वयं पंचापीति शेषः अन्योन्यस्यापि विजिहीमो वञ्ज्ञामहे सहवासिनो स-
हचारिणं किंपुनः प्रागेव जिहीम इति किंपु वक्तव्यमित्यर्थः क्रियायोगे संवंधसमान्ये षष्ठी अत्र पंचापि तुल्याभिमाना
एव इदं तु मदेकसाध्यं कर्मेति पुनिश्वासनान्यपानुष्ठीयत इति भावः॥५७॥ तर्हि दुःखैकनिदानतः शत्रुमानमेव त्याज्यता-
मित्याशंक्यतगे दोषमाह शमैकीति शमैकवृत्त्येन साहादिपाक्लिवेधुर्येण अवद्धभसामर्थ्यविरहेण च नृपस्य
विधेयभूतस्य च निःसारत्वाद्दुर्वलत्वात् स्थिरांशरहितत्वाच्चुसारो यन्त्रे स्थिरांशो चेतन समरः लघीयसो गौरवहीनस्य वी-
रस्य च मानहीनस्य जन्मिनः जंतोः त्रीह्यादित्वादिनः तृणस्य च गतिरवस्था समेति मानहीनस्य तृणादपि तिकृ-
ष्टत्वान्न त्याज्यो मान इति भावः श्लेषालंकारोयं तदुन्मापिते व पुपमेत्यदीपकेति व्यज्यते॥५८॥ मानसंगे दोषमुक्ता
तत्स्वभावेषु ठिकैणामाह अलंध्यमित्यादी महीभृतां संवंधि यद्यत्सृंगं अधिकमुच्चैस्तरं तत त लंध्यं ष्ठहीत्या
त्येक्ष्य तर्कयितेत्तियावत् महतां तेगता परोन्नतं ज्यायसी प्रियता पतिप्रियत्वं के न हेतुना मानान्नके नापि प्रिय-
त्वं गच्छेदित्यर्थः आशीर्षिमा क्लिचुङ्देवमिद्ध्यन्तु दयच्छ्रे वबद्सिमन्नाय इतितद्धांसो घोते नार्यमाशीः प्र-
योगः उद्दीस्येत्यसमानकर्तृकत्वान्निर्देशः केचित्प्रयोगदर्शना लोढं केचिदुद्दीस्यमि । तिपदं तिपत्रपदु ९८

ष्टेस्तदलंध्यमुद्दीक्ष्य च आत्मो महतामित्यादियोजयति ६॥ तावदिति किंच तावदेवासौ लक्ष्म्या आश्रीयते तावद-
स्य पुंसः यशः स्थिरं तावदेवासौ पुरुषः पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः यावन्मानान्न हीयते न भ्रंश्यति मानहीन-
स्य न किंचिच्छुभमस्तीत्यर्थः॥६१॥ स इति स पुमान् अर्थवज्जन्मा सार्थकजन्मा यस्य पुंसो नाम्नि पुरोऽग्रे स्थिते स-
ति संख्याया पुरुषगणनाप्रस्तावे उद्यतमधिकृतौ न्नामितौ अंगुलिरन्यां द्वितीयां संख्यां अभिलषतामिति शेषः ना-
न्येति अद्वितीयत्वादस्येत्यर्थः एतत् मनहीनस्य न संभवतीति भावः॥६२॥ दुरासदेति दुरासदैः दुःप्रवेशैर्वनैर्ज्या-
यान् मकुच्छस्तथापि तेजोपि मूधरोगम्योऽंगं तु मध्यां वा एव प्रासिद्धं चेतदिति भावः महोन्नसंक प्रतापसंपन्नं मा-
नप्रोन्नमानोन्नतं पुरुषमिति शेषः अलंध्यतानजहाति न कदाचिल्लानीलंघयितुं शक्यत इत्यर्थः गिरेरपि ग-
रीयान्माना धिक इति भावः अत्रोपमानाद्भूधरादुपमेयस्य मातिनाधर्मीं तरस्ताद्भ्येप्युलंघ्यत्वे नाधिक्यकथ-
नाद्व्यतिरेकालंकारः॥६३॥ गुरूनिति ते नरा वंश्यानलपुंभूवान् तत्स्वकुर्वंति प्रपद्यंति स्वेन नाम्नाख्यापदेशोऽयं-
तिरधुहीलिपादिवदित्यर्थः॥ ते नरैर्वसूति धनानि धारयंतीति वसुंधरा भूः सा संज्ञायां भ्रृतृवृजीत्यादिखस
प्रत्यये खचिह्रस्व इति ह्रस्वः अन्यथा ज्ञानगताथीतेषां वसुभूतानां धरणादिति भावः येषां मानपरायणोसिर
दुमेह देहे पयंति लज्जयंति निष्कलंकत्वादि भावः इह दशो हियशो मानमहत्त्एवसंभवतीति तात्पर्यं ह्रीधातोर्णार्यंत्वात्
अर्तिह्रीव्लीसादिनपुगागमः अत्र हेयशस्यसाहृश्यपर्यवसानादुपमालंकारः॥६४॥ उदाहरणमिति ये रमर्थः

प्रश्लेकेषामतिरेवारातिशुपाल्यते मनस्विनां प्रथमे अग्रेसरास्ते आशीः प्रविजयस्वेत्याद्याशीर्वादे युक्तिदाहरणं
निदर्शनं भवंतीतिशेषः रामादिवद्वध्यमानं भवंतीत्यर्थः अतो नत्याज्यो मानइतिसंदर्भार्थः ॥ ६५ ॥ यदोक्तमभिद्रोहे
एाभूतानामित्यादि तत्रयुक्तमनाह नेत्यादि इदन्न ह्रीचिचिश्चेचचलं अस्थिरं प्रसुखं कामं न प्रापयेन इच्छामितथा
चंचलमर्थं च न प्रार्थये किं च अनित्यतासेवाशा तिरिदृश्या नमेवालक्षणं प्रकिं न प्रार्थयेते न य दुःखं नाश्य
नप्रत्ययः विविक्तं निर्बाधं त्रलोके गेवेधसः आत्मनः यद्यतइति तस्यास्तस्य नविम्यतलाभ्राशो इत्यादिनाश्य
नप्रत्ययः विविक्तं निर्बाधं त्रलोके गेवेधसः आत्मनः यद्यतइतिप दृश्यानमेवालक्षणं प्रकिं न प्रार्थयेतेनय
दुःखं छिद्यदंजनम्नः कर्तुं इत्यादि तत्समाहितं ॥ ६६ ॥ प्रमाद्भुमिति किंतु छद्मनाकपटेन कृतंश्रात्रुमिरिति शे
षः अयमेवपंकमिति रूपकालंकारः वैधव्यतापितानां दुःखीकृतानां मरातिवनितानां शोचनां भुमिः ॥
प्रमार्दक्षालपितुमिच्छंयंअभिलषेयं इयिधातोर्लिङि रूपं वैरनिर्यातनमुक्तं न किंचिदिच्छामीत्यर्थः
॥ ६७ ॥ एवं तर्हि यः करोतिवधोदर्कां इत्ययुक्तदोषः स्यादित्याशंकामंगीकृत्यान्यतिदोषायेतिन्यायमाश्रित्य प्र
नोत्तरमाह अपहस्येत्यादि अयात्मा सद्भिः पंडितैरपहस्यं अपहसनीयं इत्यर्थः वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वे
तिलट् हसतेरार्षं ताकर्मणिलट् रूपं तुस्तुत्यतपाठः मेप्रियः प्रसादः आनवध्यानहेवास्तु भवानपि अस्थानेअयो
ग्यविषयेविहितआयत्तो हितोपदेशं मयासोयस्वतथोलोपिपरूलयलः सन्निरर्थः कामंनिरेतु लर्लज्जतु ॥
॥ ६८ ॥ वंशोतिमहं तु विद्विषोस्तु रन्धनवंशलक्ष्मीमनघत्वनिर्वाणंमोक्षमपिजयमिथियोतरापंकन्येनत

पुरुषार्थमित्यर्थः किंभूतान्यो त्सवादिकमितिभावः ६९ नन्वयंदुराग्रह इत्यतआह अजन्नेतिपुरुषोयावदरिभि
र्विप्रुसहते यशः इत्रुभिर्नीदते अरिवधेन प्रत्याहरतीत्यर्थः तावत्अजन्मा अजातमायइत्यर्थः नन्वजातोपिजननोत्तर
एवमुपकुर्यातएवेत्यरुच्यापक्षांतरमाह गताजन्मतो मतलुच्य इत्यर्थः मृतोपि प्राणप्रयुक्तवानित्यरुच्याह तृणा ॥
मिवेति अकिंचित्करस्य जैकालानुपयोगाज्जीवन्मृत इत्यर्थः अतो नाहमामहाकवीमिकिंतुवीरधर्मप्रपा
लयामीतिभावः ७० सर्वथावैरनिर्यातनं कर्तव्यमित्युक्तं तदकरणे पुरुषत्वपरागनोहानिदोषमाह अनिर्लनेर्येति ॥
यस्यामर्षः क्रोधो द्विषताम् निर्जयेन जयं विनैव प्रशाम्यति उपलक्षणे तृतीया तस्मिन्पुरुषे पुरुषोक्तिः पुरुषोक्तिः पु
रुषशब्दः कथं नकथंचिदपिकृतमस्तीतिभावः हिहेतावधारणे इत्यपरः ७१ ॥ ननुपुरुषत्वजातेवपुरुषो ॥
क्ति अप्रवृत्तौ किं पुरुषकारेणतत्राह कृतमित्यादि इयेनजातिमात्रावत्ते विना जातिमात्रावष्याविनापुरुषशब्देन
कृतमलं नवेनकिंचित्साध्यत इत्यर्थः अत्रगम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीयेतिउक्तं प्राक् कृतमि
ति निषेधार्थे नत्वयंचादिषु पठते सत्यं जातिमात्रेपिपुरुषशब्दः प्रवर्ततेपरं तु नासौ पुंसामाशास्यः उपभ्यादिसाध्या
दरापादितितात्पर्यं तर्हि कीदृश्याध्य इत्याशंक्याह यस्यादिना अर्थजयेरणयः पुमानंगीकृतगौणपक्षपा
तिभिः श्लाघ्यः स्तुत्यः सनसविस्मयमुदाहृदःपुंसाइदशोनभवितव्यमिति निदर्शितः ७२ ॥ किं च समानमितिसद
सासभयागौरवेण रितेकथाप्रसंगेपुंगोरवसर्वकिंगुच्चरितं सदोजोसि स्वतातेजोसिन्समानं गीतदिवस्थितेयस्य
पुंसोनामहिवोप्पमिनंदंअनुमोदंतेकिंभूततस्तद्दइतिभावः सपुमान्नरः पुमान्भूत्यलेनगम्यइत्यर्थः प्रथमः पुंसशब्दः ति
वचनः द्वितीयोगुणवचनः सएवश्लाघ्य इत्यर्थः अत्रपुमान्पुमान्निति तात्पर्यमात्रेभेदभिन्नार्थत्वाद्वार्थपौनरुक्त्यलक्षणोवाद

११८ नुप्रासोलंकारः तथाच सूत्रं तात्पर्यमेदवत्कोलाटानुप्रास इति ६३ ननु सहभीमादिषु तवैवायमभिनिवेशः कुत इत्यत्राह
यथेति नृपतिर्युधिष्ठिरः यथा प्रतिज्ञेषु विदिषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषितः प्रतिकर्त्तुमिच्छया प्रतिज्ञानुसारेणैव निधांसयेत्यर्थः तथ्यं न पिपासुर्जेतां जलमिव तामेवाध्येति कार्यसिद्धेर्मदायत्तत्वात् मामेव स्मरति अतो ममायमभिनिवे
शइत्यर्थः अधीगर्थदयोशां कर्मणीति षष्ठी ६४ ननु युधिष्ठिरः स्वार्थपरः तथा च स्वार्थमात्रमनुसंधीय तामित्य
त्रास इति सनरोऽभवदात्तस्यस्व कुलस्य वंशस्य पापंकस्य इव तो दृ नैकतंकः पत्रय सितु रुषेकुचोकु व्यसनेषु भर्त्तुः स्वा
मिन आज्ञया व्यर्थया भूयते भावे लट् आपदि स्वार्थापेक्षकः कुलघातकः तत्कथं स्वार्थनिष्ठः कार्यकृत्त इत्यर्थः ६५
प्रकृतं विजहौ हिरण्मोत्साहं इत्यादि तत्रोत्तरमाह कथंयेति धर्मविरोधिनी धर्मविरोधिनी अवगाहस्यैतल्लाभो युक्तिनितावान
मस्यत्वे चतुर्थाश्रमपात्रवली प्रक्रमेण तस्य विधानात् त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य त्वतार आश्रमाः इति सूत्रकारव
चनाच्च क्षत्रियस्यापि केष्विदिष्टत्वात् तथैतत्सम्यग्विवेकचितमस्माभिः रघुवंशसंजीविन्यां सकिलाश्रमधर्मयमाश्रित्य
इत्यत्र कथंवादीयतां संप्रभवेन ग्रहीभूत्वा प्रव्रजेदिति व्युत्क्रमपक्षस्यापि श्रवणात् सामान्ये न विशेषाः समर्थन रूपो र्थान्तर
न्यासः ६६ ननु भवानु गृहस्थ एव तत्कथमवीकनु निवपिरोध इत्याशंक्याप संग्रहस्थोऽसि तथापि कृतनिखिलगृहस्थकर्त्तव्य न
व्ये त्यर्थः रुगप्रसिद्धोऽन गृहस्थ तत्र स्वचलमथापि कृतकृत्य इत्यत्रोत्तरमाह आसक्तेति आसक्ता अवश्यं कर्तव्ये त्यर्थः
रुगप्रसिद्धा महती त्यर्थः इयं पूर्वोक्ता पूर्वैः रनिल[redacted] पीतन भारः दूरगादूरवर्त्तिवीजननीच तथाऽऽचारवोक्तपो
धिक इत्यर्थः तत्रापि प्रथमानस्यैव दानी पीडु धिष्ठिरः चमेस्वांत त्रस्वाधर्घ्यतिरस्करोति आश्रमांतरं प्रतिवध्नाति
११८

त्यर्थः तिरस्करोतीमि प्रत्येकमपि संबध्यते अन्यथा वकुवचनप्रसंगात् ६६ उक्तमर्थमुपसंहरति स्वधर्ममिति मानशा
लिनः स्वधर्मक्षात्रं कर्म अनुरुध्यते अनुवर्त्तते अतिक्रमं स्वधर्मातिक्रमं नानुरुध्यंते ततः किमत आह आरा
तिभिरिति आरातिभिः शत्रुभिः कृतध्वंसा कृतापकाराः संतः आह्वयानपलायंते स्वयमेव सुधर्मानुरोधइ
त्यर्थः उपसर्गस्यायतौ इति रेफस्य लत्वं ततो यमनु न निवर्त्तते संग्रामात एतत्रं धर्ममनुरुध्यंतीति
अत्रोत्तरवाक्यार्थप्रतिपूर्वकवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् काव्यलिंगमलंकारः ७८ किंवहुनामम अयं निश्चयः श्रूयतामि
त्याह विच्छिन्नेति विच्छिन्नवातातंतपदमभ्रंतदिव विलीयेत विच्छिन्नाभ्रविलायं उपमाने कर्मणि चेति उपमान
कर्त्तृपपदे णमुल् नगमूर्द्ध्न्यमिनगिरिशृंगे विलीयेय विशीर्येयवा कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः यह
सहस्राक्षमिंद्रमाराध्य अयशएव शल्यं तदुद्धरिष्यामि नतु गसंतरशोकेत्यर्थः वाशब्दो विकल्पे ७९
इतीति मघवा इत्युक्तवंतं तनूजं पुत्रमर्जुनमाविः कृतादिव्यमूर्तिर्निजस्वरूपं येन स तथोक्तः सन् हर्यापरि
रम्याविभूतैश्रेयसे उपहन्यते नेनेति उपघातं करणे घञप्रत्ययः अघानां दुःखानां उपघातं भवः संसारः तस्या
भवः कारणमिति भवो भावः शिवः तस्याराधनमुपासनमादिदेश आशिवमुद्दिश्य तपश्चरेत्याज्ञापयामासेत्यर्थः ८०
प्रीत इति पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेऽपि विहितमप्रतिवीर्यं यस्य स तथोक्तः सन् परेषां
शत्रूणां लक्ष्मीः हंशासमुत्सुकयिता सि समुत्सुकां हृष्यनुरक्तां कर्त्तासि पुनरात्तसिद्धसी सत्यर्थः धीरभोग्याः संपदइ
तिभावः समुत्सुकशब्दात्तत्करोतीति इति एवं तात्कर्तरि लुट् इतिवाचमुक्त्वा यतेनैर्द्दर्शनतिरोबभूवेऽत्रं तरधौ भावे लिट् शा
त्कर्तरि लुट् ८१

इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायामेकादशसर्गः ११
अथेति अथेन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदनः इन्द्रसाक्षात्कारसंतोषात्प्रसन्नमुखो धनंजयो वासवस्य वचनेनोप
देशेन त्रिलोचनं क्लान्तिरहितं यथा तथा अभिराधयितुं तपांसि विधिवत् विधाई यथाशास्त्रमित्यर्थः तदर्हतीति व
तिप्रत्ययः विदधे चक्रे अस्मिन्सर्गे उद्गता वृत्तं सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकेष्वथोद्गतं त्र्यङ्घ्रिगतभनजला
गयुतास्सजसजगुरुयुक्तमेकतः पदे द्विविलक्षणात् १ अभीति अभि रश्मिमालि अभि सूर्यं भूय्येकचरणं नी
षीदतः तिष्ठतः विमलस्य वर्चस्यामुत्तर शुद्धिमतः धृता जयमतिर्जयधीर्येन तस्य अनाशुषः अनश्नतः उपेयिवा
ननाश्वाननूचानश्चेति निपातः तस्यार्जुनस्य बहूनां पूरणा बहुतिथा बहुसंख्याका इत्यर्थः तस्य पूरणे डट् बहु
पूगगणसंघस्येति थुगिति थुगागमः तिथयो दिनानि प्रतिजग्मुः निर्जग्मुः अभीति विशब्दः पुंलिंगः तद्योगात्तिथ
यो द्वयोरिसमिधानात् अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र द्वित्वात् क्लीबं स्यात् २ वपुरिति पाण्डवो ऽर्जुनः सततं वपुषः इन्द्रियाणां
चोपतनेषु संतापप्रकारेषु करणेषु महतां धैर्यं असुखेष्वनेषु नादिदुःखेषु अविनगपतिर्गिरिरिव स्थिरं तां दार्ढ्यं
व्याप तथाभिहतो धैर्यं अविदितं संप्रति अभावो वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत्तथा तं धीराणां मकिंचित्करं दुःखमिति भा
भवः ३ नेति तस्यार्जुनस्य मानसान्निहितानि यानि पंक्तिशुरा भीतोपाकर्मणी नितेभफलेषु तथाशुचिनि स्वच्छे शी
शीरे प्रीतले पयसि च पपात न किंचिदाचकांक्षेत्यर्थः प्राणधारणं तपस्येत्याह तथाहि स्वकर्मीणां कृतीनाकपोभ नेत
पःस्वत एवामृतायते अमृतवदाचरति किं तपस्यमानां तर्पणं तरेरिति भास्योद्यतादिहाम्भः कपालोहितादिपाकृति

गणः ४ नेति सोऽर्जुनः न विसिस्मये विषसाद अहो महोत्तपस्त्रासमिति विस्मयं न जगाम तपःक्षरति विस्मयादिति निषेधा
दिति भावः न विषसाद फलविलंबाल्लभग्नोत्साहो बभूव विषादश्चित्तभंग इति लक्षणात् सदेरप्रसाद इति षत्वं मुहुरनस
तीतपस्विमंदो द्यमत्वं नागमत् किंच हतपाप्मा निहतस्सारं अतएव पेलवं विरलं पेलवं विरलं तनुरित्यमरः रजस्तमसी गु
णौ उद्रुध्यति महत्सारं तस्यार्जुनस्य सत्वं सत्वगुणं नहतःस्म नहतवती हतेत्यवितिसलट्स्मरे तीति भूतार्थत्वं ५ ग
तपसेति सोऽर्जुनः तपसा कृशं तथापि विजितो भुवनत्रयात् उदयउत्कर्षो येन ततथोक्तो किंचितत्व विदामपि लोक
हितार्थिनामपि तत्सजनने जनकरवं पुरुषाहवहतिस्म नचेतत्चित्रमपीत्याह किमिति यन्मनस्विभिर्नदुष्करं त
त्किमिवास्ति न किमपीत्यर्थः इवशब्दो वाक्यालंकारे मनस्विनामिति शेषे षष्ठी तद्योगलक्षणायां न लोके
त्यादिना षष्ठी निषेधात् ६ ज्वलतइति विजयी सोऽर्जुनः अनुत्थितोऽयमधुरा ऋषिनिर्मितो विमत्सर्येऽव्याकी भावः श्री
अशु राजे विशीर्षा घ्राणविषमताः ज्वलतो दीप्यमानात् अनलात् अधिकरुचिस्तया अंभसां निधे धैर्यगां
भीर्यं तरेवगंभीरता मवजयते किंच शैलतः शैलादपि समुन्नततरो दृश्यते अत्र ररूप्यादिरनला धाधिक्या
तसंबंधेपिसंबिधाविधानात् अतिशयोक्तिरलंकारः ७ जपतइति सदा ऽप्यौ शरहो महव मित्यर्थः हे अपि
श्चापलिंग इत्यर्थः करणावदने भाद्रभद्रपयोगं पांशु इतिकौमारलक्षणं जपत इति जापः तं जपमात्रं ददतीत्यर्थः
जपतः जपतस्तस्यार्जुनस्य वदनेकर्दे अभितो विसारि निर्दिशानकिरणोः हेतुभिः परिवेषभीषणं अकर्मण्टत्वंपि
वाशुभे परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमंडले समरः ८ कवचमिति कवचं वर्मयिभ्रत पदेयतोपवीतस्थाने निहितं स

ज्यं कार्मुकं येन स स्तथोक्तः सोऽर्जुनो नामहें द्रपनुघापरिवीतं परिवेष्टितं मीमेगहनं वनं यस्य सोऽशोच्चपतिरिव विदिद्युते प्र
विवेशेति नियमस्व नाम स्ववनपंजे तेस्मान्ने सोममनीकन्न निपिचेति विग्रह गन्धह तस्तस्याऽर्जुनस्य पदे पदं न्या से: किन्त
मितो हिमवानगं तुवं [illegible] प्रविवेश हृदे वेलक्ष्ण नन्तु कुश स्यकथमियद्दूरं तत्राह तरुणः सावेरौ दयो गरुत्वा नयं तिस
हतिः संघातो मूर्तिरिति यावत् ननपति सारा द्वि गोरवं भवति न नुवा स्वीन स्यो ल्यात् अत्रहेम तत्रापिरा विव निदर्शनमिति भा
वः ॥१३॥ परि किरणमिति उद्यत भुजस्योर्द्ध बाहोः तस्या सिराश्चि उपरिवछांतर्भेधप्रत्यये नेतिभवी वितत विस्तृतं भुवनयोर्विवरे
द्यावापृथिव्योरं तरालेपरिकीर्णं व्याप्तं दुरासदं दुर्द्धर्षं ज्योतिस्तेजः मुनीनां दिवौकसां निजानमायतानन्तपयोमार्गं नत्वे
गहेभतिवव घेत्यर्थः ॥१४॥ रजनीष्विति वकुलसमये कृस्नपक्षे परिजनीभ्राजत नयस्योऽर्जुनस्य धामाभिस्तेनो भिर्भिन्न
स्तिमिरनीकरो यस्य तन्नभः [illegible] रस्मीनां संगमेन हेतुना पुजा संगत पाक्षीया तप्सीतु ल्याश्रियेत्यर्थः अतएव निदर्शना
लोकारोयं न जहेन त्यक्तं जहातेकर्मणि लिट् ज्योत्स्ना तुल्यं ज्योतिरित्यर्थः १५ महत इति जिष्णोरर्जुना ज्जन्म यस्य तेन
जन्मोत्तरपद त्वाद्दीर्घी करस्यो बहुव्रीहिः महतामस्य खानि चये न त्वामितरू चिहतको तिअंशुमालिनो वपुरर्कबिंबं क्रीतं नि
तत्वाल्लज्जितमि वेलत्प्रेक्षावी तमलेनीहरण्यावरस्य रेही तौ पीत्यर्थः नभस्ति न विरातेस्म १६ तमिति उद्दीरिताः उद्दीरिता
अरुणाः जटांशवोयस्य तमधिगुणाम धिज्यमारासनं यस्य तमर्जुनमासुरीः असुरसंबंधिनीः मिमेथियमाथितुमी रवुं
मयतेः सनंता दुप्रत्ययः तथाहि अनुदितालल्लाटदृक् यस्य तं साक्षात्त्रिपुरविजयोद्यतमभालक्षं रुद्रमिव ददृशुः अत्रभा
लो खाक्षस्य रुद्रस्यासंभवात्सिद्धोपमत्वसिद्धेः पक्षपसाक्षत्व अभालाक्षं भभा लाक्ष मित्युपमानादुपमेयस्य न्यूनकथने त्यन्वयति

९४

रेकेणजीवी तेत्युनयोरंगांगिभावेन संकरः उपमात्वच्छवच्छप तद्धुपमालंकारेणालंकार ध्वनिः मरुतामिति मरुतां पतिः
स्विदेवेंद्रो या अहिमांशुः सूर्यो वा पृथग्गि रवी महाज्वालः शिखी पावको वा अशुष्कं दुष्करं तपस्तप्तुं उपक्रमते
अंपशुरत्वहुजनः कश्चित्सा कृतोनेति सोऽर्जुनः तापसैस्तपस्विभिः अरा वेतिमत्वर्थी योऽणप्रत्ययः अवयये
अवगतः पातेरवपूर्वात्कर्मणि लिट् अतेंद्रत्वाद्यपन्हवइति १५ नेतिदूरगं व्यापकमित्यर्थः हरितनयस्य धाम तेजो
भूरुहवनानि न ददाह अग्निवदिति भावः आपःशोके न न पतिस्म अर्कवदिति भावः तथा पीतिशेषः सिद्धशता
पसा अतैः सुसहं वभूव अतो सालौकिकं तेजइति भावः अतएव दुःसहत्व दाहाघजनकत्वयो विरोधाद्विरो
धाभासोलंकारः आभासत्वे विरोधहेत्स्य विरोधालंकृतिः सेदेतिलक्षणात् १६ विनयमिति अथानंतरं अ
लौकिके धाम हृष्टांते तरेश रणमहर्षयः विनयेरिदिक्षांगु णाः श्रोत्रदायो दयइव अतिशिक्षितस्य तदभावा
दितिभावः अपनयामि दोर्दुर्लितवारकाः विवेक ज्ञानेनयानीतयद्वा अविवेकिनः निरासंभवादिति भावः नीति
षाड्गुण्यप्रयोगः नीयते अनेनेति न्यायः विधायकं प्रमाणं मवधयः समयाद्यत्र प्रमाणिकस्य समयो लंघनसा
दितिभावः शिवेश रणंरक्षितारं ययुः शरणं गृहरक्षित्रोरिति समरः अशरणशरणमिति सोपमा स्वपियथाको
गयेनोऽस्य १७ परिवीतमिति उदस्तः दिनकरमयूरवमहदीर्धस्तेतः सूर्यतेजोविजयिभिः अंशुभिस्तेजोभिः परिवीतं शरी
रमुपहत दृशाः तत्तेजः प्रतिहत चक्षुस्ते महर्षयः सहसा आदितिनिचपितं निरीक्षितुं दृष्टुमिति यावत् चापवत्सनिशा
मनयोः शाकधृ त्येत्यादिना तुमन्नमसे हिरे न शेकुः ॥१८॥ अथेति अथायम्यधाता नोऽनंतरं भूतमव्य भव [illegible] तामत

भविष्यत्कर्माणानां ईदृशं देवं अभिमुखयितुमभिमुखी कर्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः संतः न तेऽन्यथेति भावः स्तवः
स्तोत्रं स्तुतिरित्यमरः महसि तेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्तिं अनुपमानि [illegible] त्रीणि लोचनानि पश्यंतं पुरुषं ददृशुः
पश्यतिस्म २० अथ पंचभिः पुरुषं विशिनष्टि ककुदइत्यादि कीदृशं पुरुषं अकृशेन महता परिणाहेन वि
शालतपाशालत इति तथोक्तं नपरिणाहविशालते त्यमरः वृषस्य वृषभस्य ककुदे स्कुदे आश्रयीकृतबाहुमि
तिशेषः प्रांशुं चंद्रेनेऽप्राप्याः ककुचयुग्ममहत्वेऽहवन्यस्तहस्ते अत एव स्पर्शसुखं अनुभवंतं ककुदस्पर्शनादि
धस्पर्शसुखत्वादि विभावः उपमालंकारः स्थितमिति उन्नतेन हिमशैलस्यापीरसिहिमवतःशिरसि स्थितमित्यर्थः
कचित्कोणे स्थितमितिपावतः तथापि भुवनातिवर्तिना सर्वलोकातिशायिना ओजसा अद्भिर्जलधिभिर्जल
वाहपथेन आकाशेन सहवर्तत इति तथोक्तं दिग्भिः सहवर्तत इति सदिक् ऽभायत्रापितेन सहेति तुल्ययोगइ
तिवहुव्रीहिः विश्वमस्तुवा नेव्याप्तुवंतमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा अश्नुड् व्याप्ताविति धातोः शानच्प्रत्ययः ॥२१॥ अनु
जानुतिजन्धोर्मध्ये इत्युत्तुजानुमध्यं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अवसक्तं लग्नं विततं आयतं चपुर्यस्यासौ तेन महापि
नद्धवसक्तं वंधुमतेनेत्यर्थः अभिवेष्टितमत एव रवितेजसामवधिना पर्यंतेन महीभृता लोकालोकाचलेनाम
भिवेष्टितमखिलं लोकमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा सूर्यप्रभयापरभागो लोकालोकाचले [illegible] इत्यागमः ॥२२॥ प
रिणाहिनेति उन्नधुहिनाराशीविशदं शुभ्रमुपवीतं सूत्रं तायज्ञोपवीतं नीतं प्रापितमुरगं शेषाहिं अनुरंज

यन्तमुत्पणेमहिनेतिः परक्तं कुर्वंतापशमीकुर्वतेत्यर्थः परिणाहिना विशालत्वेन विलक्षमारीचिनापि विनाग
लेनाकंठेऽनेऽपलक्षितं कंठेन गले पग्नीवायामित्यमरः प्रजो रगस्य स्वधवलिमत्वामेनजन्यनीलिमगुणे
त वहुगुणालंकारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहरणात् २३ सितेति पुनश्च मुक्ताभि विकसिता
नि मालतीकुसुमसैनामालतीजातिः पुष्पेजातिप्रभृतयः स्वलिंगाव्रीहयः फले इत्यमरः सितमाचवतेव तुषवेतानि क
पालान्येव कुसुमानि यस्मिन् [illegible] व्याप्तकेशांसुरसरित्पयसः प्रोक्षमिव विलासिविस्त्रतं पाशीशालमालीरसा
विभ्रतं पुरुषं ददृशुरिति पूर्वेणसंबंधः २४ अनयइति ततो हर्षेणानंतरं अनयोभिमुखं एलनयन निवेशेन तेज
संज्ञाचोदिताः प्रेरिताः सेताः पांडुनेनयस्य तपसा जानितं तलूर्वीकं जगतामपि दुःखमित्यर्थः शमं प्रांतद्य खानि चे
त्यमरः मृषा च समयगा च चक्रिरे २५ वहुभिरितिः ग्रहीनभुजगवलयेः अहीनां सर्पाणां मध्ये इनाः श्रेष्ठास्तएव
वलयानियेषां तैः सर्पाभरणैरित्यर्थः वहुभिरनेकैर्वाहुभिः सहस्त्रभुजत्वात्तस्येति विराजितं शोभितं चंदनतरुभिरने
के मिर लयमेरिणीभूत मिव चंदनतरुवोपि अहीनाः माहुं तो भुजगास्तेषां तैरिति आयताश्च दीर्घाश्च ते रूपमा २६ त
रसेति हे अवनेकपुरुषवरहत्रो वृत्रासुर इव भीमविग्रहः कोपि अविज्ञात इत्यर्थः पुरुषस्त रसा वलात्कारेणेव तरसी वलं र
हसीत्यमरः अमलवपुषऽज्वलन्मूर्तेः रवेरपिज्योतिरभिं रूपतस्य तितपश्च रतिकर्मणो रोमंथ्यतपोज्योर्वतिचरो
क्यप २७ सेतिसः पुरुषः महांतोपिपृथ्वीयस्य तन्महेषुधिधनुः कवचं वर्म ऽतमा सिरवत्रूजटाः वल्कलं चीरमा
जिनं चर्म विभर्ति इत्येवरूपमिदं विस्टृद्धवेषधारणं मुनितो विरोधि अतिचित्रं तथाप्यस्य नराजत इति किंतु राजत इवे
वे त्यर्थः चित्रमाश्चर्यं संतापयो निंधमनिधोनिवर्तनेऽमतिषेधाविति वामनः २८ च वन इति किं चास्य पुंसश्च लने

१९८

ऽव निश्चलतीति तथा करणानियमेन समाधिनेन्द्रियविरोधे सति करणं साधकतमं तेन योगेनेन्द्रियेष्वपीत्यमरः सदिङ्मु
खेः सह वर्तमानं सदिङ्मुखं यथा तेस्तिमितैः मरुतां वायूनां ग्रहाणां सूर्यादीनां च गणैर्युतं नभस्तलमस्तिमितं नि
श्चलत्वमनुभवतीत्यर्थः अतो विपक्षाधिकात्तस्याप्त किं रूपं लभ्यत इति भावः २९ न चेतदुपेक्षामित्याशयेना
ह से तिसप्रमान् ओतसा विजितसारं निरस्तसत्वं अरंदितिजोपसंहितं सततं सुरसहितेतदिदं विश्वं पुरा अपि
दधाति अपिधास्यतीत्यर्थः धूमे वा भिभविष्यतीत्यर्थः निकदागाभिकपुरे त्यमरः पावसुरातिपातयोरिति
नर तथाहितेन पुंसा यत्खलु दुष्करं तत्किमिवास्ति न किंचितेन दुष्करमस्तीत्यर्थः सामान्येन विशेषण
समर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ३० न चेतदत्यकतप इत्याह विजिगीतिसः पुरुषः जगेति जिगीषते यदि यि
जेतुमिच्छति वा किं वा पूर्ववत्सलन इत्यात्मनेपदं अथ छगपलं जिहीर्षति संहर्तुमिच्छति या भवमपवर्गं प्राप्तुम
भिवांछति वा न किंचिदिच्छु इति शेषः किंच वपमस्य रूचस्ते जांसि तपो नूनं विक्रिहितुं सोढुं इषु सहक्षम रू
वरिष इति विकल्प्यादित्रागमः नोक्षमाः बोधाः काः केचित वतपांसि तानि पिवर्हिं तु जवधारीपते व्याचक्षते तत्र
रवधारणार्थं विचार्थाचित्यं ३१ किमिति हे नाघ किं किमर्थमुपेक्षसे कथं यत्नमिति शेषः तव न विदितं त्वया आ
ज्ञायमानः इत्यर्थः रूस्य च वर्तमाने इति षष्ठी किंचन किमपि न हे अभयद नोऽस्मान्नत्रमत्वर्थं त्रातुमर्हसि त्वयि शाव
ति सति पराभावो मा स्म भवत् ना भवत् स्मोत्तर लङ्चेति लुङ् ३२ इतीति इती षणां वाचं विधापि निधायेत्यर्थः
सामान्यस्य विशेषोपर्यवसानात् प्रनिभृत्वं इति ते भुतू स्नीभूते वधकास्तं तकः भिन्नस्य हृदनस्य जलधेः जन्तुस्य
नादवद्दूरगंभीरं यथा तथा दिशो विवरं अंतरालं ध्वनयन् वचनमादरे स्वीचकार उवाच ३३ यदरीतिव १९८

तन्मिति दधाते स्नन्प्रसपः अत एवमानवलोके
दरितपोवने वदरिकाश्रमे निवासानिरते नित्यनिवासिने गंगा गते भुवमवतीर्णं जगतामुदयनिधने स्थितिसंहारेषु तत्तयोः
कर्तुरित्यर्थः धिनारायणसखेति नयच्छोकाद्यादीनां कर्मणां षष्ठी प्रतिषेधः आदिपुरुषस्यापि हेतोरंशमंशाभूतं
नरं नसेत्रिकामित्यर्थः ये नमापन्नाणा स्वेति भावः अत्यवाडित्वे परित्यमावगतमनुष्यमाज्ञानीतेत्यर्थः इणो गाक्षु
हीतिगादेशः ३४ अथत्ततपस्विनीमितमाह द्विषत इति एव नरः सकलमेव नात्यमित पर्यति अभीक्ष्णमिति तथोक्ता
नवलुनमभीक्ष्णं इति सिनिः क्रांते आक्रांते कुलिशकरस्येंद्रस्य वीर्यं बलं येन किलैन्येयस्तान् द्विषतः पारून् परासिसिषुः
परासितुमिच्छुः अस्यतेः सनेतादुप्रत्ययः मदुपासने मदातधनेकरणेल्युट् महतपो विहितवान् अंजनिमितशत्रुणी
परासितुमिच्छुः अस्यतेः सनेतादुप्रत्ययः मदुपासने मदातधनेकरणेल्युट् महत्तपो विहितवान् अंजनि मितशत्रुणी
क्षेवेति ३५ अथास्य मानुषावतारे कारणमाह अयमिति विभुः प्रभुः नरोऽच्युतः कृतजन्मसरसिरुहजन्मनोत्र लनलोकच्यने
मार्थया अनुरागेणै निधने नकारणेन प्रजाः पातुं भुवनमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः वस्तुतस्तु साक्षान्नरनारायणावेतौ कृष्णा
र्जुनावित्यर्थः ३६ अथास्य सत्व संपदं प्रकाशयति सुरेति मूकदानवो मूकाख्यः कश्चिद् सुर एतत्त्वार्थवक्तव्यं स्त्रक
ल्पमिति निष्कामभवगम्य ताघ्र निश्चित्य पांडुसुतमर्जुनं हंतुमभिपतति तस्मात्कारणादजोऽर्जुनाश्रमे विषये आश्रमंमक
तीत्यर्थः मयासहत्वा रयागम्यतां द्रष्टुमिति शेषः ३७ विवरेपीति पापेनिर तिर्यस्य सवदानवो विवरे रंध्रे पि एकांते पि ए
नपो इव मनिग्रहं मकदनमभिभवितुं न पारयन् नशाकुवन् विभीषायामस्यां न जितिनञ्समासः अपि संकितयास्व रूपगूहनान्निःशं
कितया वराहमायया मृगमिकया विजये व्यवस्यति विजयं प्रवृत्तोभ्युक्ते इत्यर्थः ॥३८॥ ततः किं भावीत्यत आह न हितहति विद्वेवित मत्कृते
किरातनृपतिवपुर्धराततदुपधसितोत्यर्थः मया निहीतेत्ररि पोवराहे मृते निशितविशिखैः सन्नपंपाहवः प्रसभं प्रसह्य मृगयाविवादं
मृगयाकलहं भावरिष्यति मत्कृते तमेव मृगं प्रहसत्वयमेव हते तिकलहयिष्यत इत्यर्थः ३८ ततो किं भावीत्याह तपसेति तपसा
नितरोपीडितो भ्रूत एव कृशाज्ञस्य निपीडितकृशस्य पूर्वकाले सादिना समासः तथा विनम्रिताःसहायसंपदुस्य तस्ये

काकितोमधेस्तोमधमास्कंदनेसेरब्धमित्यमरः अधिकुप्यतोऽधिकं कुप्यतोऽस्य पांडवस्य सत्वविहितं स्वभावकृतं स्वाभावि
कमित्यर्थः सत्वोऽस्त्रीजंतुषु स्त्रीवेव्यवसायपराक्रमेष्वलेश्मा किंवदंत्सेसैन्यमितिशाश्वतः ४० अथत्रिभिरस्य किरातभावं
वर्णयितिइ।वीतिपरीव इति संतमसं नीरदः धूंयुक्तियुक्तमनुनीयरुचिरः किरातपृतनापतिः सेवदंतत्पन्वयः
किरातसेनापतिर्वेषधारीवभूवेत्यर्थः किंभूतः विषमाविकृतविन्यासाहरिचंदनस्यालयोरेखा यस्मिंस्तेनधर्मेण
खेदनजनिताः पुलकायस्मिंस्तेनधर्मःस्यादातपग्रीष्मदोमसोरपीतिविश्वः त्वपीतोजगमोक्तिकानांकुंभोद्भवमोक्तिका
नामात्सपत्वछटाः सूचारि यस्मिंस्तेनवक्षसोपलक्षीतः करिणांकुंभयोनिलामहागस्त्यः जीमूताः करिपत्यहि
वंशशंखवराहजाः मुक्ताइद्रवाश्च विधिया अष्टौमौक्तिकयोनयइति ४१ वदनेनेति पुष्पितेसतालेर्लताग्रेनियमिताः
संयतालवितश्च मौलयः सेपातकेमायस्यतेनचूडाकीरीट्कं केशपाश्चसंयतात्मौलयश्चत्ये इत्यमरः प्रीष्यिपिंछदृशो धिवे
वर्हिवर्तीं किंतेकपोलमितियस्यतेन अरुणनयनेनरक्त नेत्रेण वदनेनरुचं शोभांविभ्रत् ४२ दृहदितिपुनश्च जनदद्र
वनदतीतिजलदनाहीकर्तयुपमानदतिशानिःउपहितमामिगांसंहितैर्वोण्याहकंहेरुकंरूरूत अतएवमेघनिचय इवस्थि
तइत्युपमा अत्रकुलेहेतुस्वभावोलिरसोकारःस्वभावोलिरस्तोचारुयथावद्वस्तुवर्णनेलक्षणात् ४३ अनुकूलमितिअमरर
स्याशीवस्यानुकूलं विचिंत्यप्रियमितिनिश्चित्यात्तविग्रहे गृहीतकीरातदेहस्तथाभूतिलानिपरभावः कुग्राःशरायस्थापानि
चमसलातिपेस्तेः महस्रगार्थेभ्यः परेनिशासस्खचाविति निशायाःपरनिपातः गणपतिभिः प्रमथानुरेव्यमहतीवनेचर
चमूर्विनिर्ममेविनिर्मिता प्रादुःकर्मणिलिट् ४४ विरचस्येति अथोश्वरानुयाऽनुमितिरिंगितैरोमत्स्यार्थे ऽव्ययीभावः गिरे
श्चसेनकस्येतिसमासोताः काननविभागविर्विर्याप्यमितिदेशविभागंकुलेत्यर्थः भीमैर्भिनदैः कलकलैः विदि
तार्थरवोबाहोर्लवोऽपेक्षात्तथोक्ताः संतोमगयाप्रदिश्यव्याजीकृत्यपरितः मत्तास्थिरे ४५ क्षुभितेति क्षुभितास्तास्त्ता अभिनि

सताःस्वस्थानान्निःसृताविभिन्नाश्चकसंघाश्चयेशकुंतयःपक्षिणोमृगाश्चतेषांरुपाणितेषांनिस्वनैः पूर्णानिप्रभूतानिव
नानिगुहाविवराणि चयस्यसमूधरःसहसाभापाटिवक्लोशःक्राशरासचकोशः ४६ नेतिपथिमार्गेप्रयनमार्गविरोधीनिजा
तिवैरिणीमृगाणांसिंहव्याघ्रादीनोविहंगानांकाकोलूकादीनांचसंहतिःसंघोऽन्योन्यंपरस्परंक्रोधनेयायन
प्रायकिंतुसहैवचचारेत्यर्थः तथाहिभूरिःप्रभूताभीर्यप्रीताःसमंसाधारणेनागताः आपदःसहजमपिवैरंसपदि
घ्नंतिनहिसंधातव्यसनेषुमाजायतेवैरानुबंधाइतिभावः ४७ चमरीतिवंशविशतिपूर्वंशवृत्वेष्ववक्ताचमराः
पृष्ठवोभरवालाःप्रियरोमाणगवालवधःपुच्छमितिपेवातैःपुच्छस्त्रीलोमलांगूलेवालहस्तश्चवालधिरित्यमरःचम
रीगणेष्टिगविशेषेःगणावलस्याशीवत्सस्यसंबंधिनिकेतुकेतन्तकृतइत्यर्थः संबंधमात्रविवक्षायांषष्ठीअन्यथाभीत्रा
र्थानांभयहेतुरितिपंचमीस्यात्वत्वतिअतिशयितेनपयेउपस्थितमासेपिधातिरोददेस्वीकृतावापत्ते ४८ दमपाल
णाह्निमवगणाप्यस्थितमित्यर्थः ४९ कुलं चेतनकुले विप्रतिभयंभयहेतोभयंकरंप्रतिभयमित्यमरः प्रसेपिद्रुतिशेषःग
णानिमदेःकृगंधप्रकुरभयःकेसरायस्थाते हर्तानेकगजेरित्यर्थः सहसासेनाकलकं तस्याश्रवणानंतरमेवप्रतिबोधेननि
द्रोपगमेनजुंभीतानिव्यात्तकोशीतानिमुखानियेरवातेमृगाधिपैः स्वस्थैःनिःशंकमेवलरसैनिकाअभिदहरींदृष्टा
नतुकिंचित्क्षुभितमित्यर्थः युक्तंचैतत्राजनामध्यारिणां स्थितिभावः ४९ विभेदामितिअपवर्तजडरेस्तत्कालक्षोभि
त्त्वंडितोदरेः शफरीकुलैराकुलाव्यासाः पंकेविषामिताभितटानिकूलानियासांताःसरितःकरिभिःपद्मयामा
नैरितिशेषःरुगणानामार्गरोधितथाभग्नानांउदितश्चेतिनिदर्शनेलवचंदनानांरसास्तेषांमयोविमरोवमरुःविर्भः
श्रीहीरुद्रवोभूच्छेतिविकल्पादासमायत्वःकृतश्चाउमउज्जतेस्थिरीतिउवोच्चप्रयोगः ५० महिषेति महिषैःक्षता

२० निविदलीनानि तैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैश्च सुरभिः व्यस्तानि विक्षिप्तानि निभृकनिभानि भृकवर्णानि धूम्राणि कृष्णमा
शेलेयाख्या ओषधिविशेषा येन सः अतः शीतलत्वमित्यर्थः कालागुरुसार्थमित्युत्तमम् पुष्पपीतगौरीवानिचयोऽसेयाः शिल
रः प्रकनिभेति स्वरूपकथनं सरागतिर्वनेचराणां पदिक्रममस्तु दवतोऽमेदइत्यर्थः माथितांभसः सेक्षोभितास्तसंपू
र्वः प्राणिसंक्षोभोनिदाघोष्मीभ्यइव सरसीः सरांसि कासारः सरसी सरहत्यमरः माथितांभसः संक्षोभितोदकाः रये
णापचाय न तेन विकीर्णां व्याकीर्णां यथा तथा मर्दिता निःपीड़िताः कदल्यो गवेधुका स्तृणधान्यविशेषाः स्थापया
स्तास्तथोक्ताः तृणधान्यानि वीवाराः स्त्रीगवेधुर्गवेधुकेत्यमरः मृदितइति क्षितितृणप्रतिषेधः व्याततजालं
रुहएवं भूता विदधुश्चकार पर इतीति दूवी सत्युप्राप तिचलस्यसानुप्लवेन बुद्धिमोऽस्य दृष्टो भुग्नइनेदावेषुच जाती
स्तास्तथोक्तानित्यर्थः चालयन्मृदितानां हरिणी नां दृशनैः स्मृता वीरुधो लता यस्याः सातां द्रसन्नो रिमाँऽदस
नवीवसत्यवेतिवसतिमाश्रमं अनुवर्तितवत्स्यातिभूमर्योयेणस्फिकोवसनेरभिप्रत्ययः प्राव पद्मसइति साधीवोधननीसेभे
धमेध्यकंप्रनेरभिमुखं पस्थी। तमागतं पोत्रस्य मुखाग्रस्याभुखाग्रेणको दृहलयोपोत्रमित्यमरः हलमुखकैयोः पुवइति
चनप्रत्ययः निकषणेनोल्लेखनेन भिन्नाविदारिता भूर्येन तं भूकरसैं दंष्ट्रीकर्त्वा राहं वपुर्दधानं दनुजमासन्नमुनाप
ददर्श ५४ कलश्येतेति लक्ष्मीवाल्मादुपधाप्रायमतोर्वीयवादिभ्यइतिमतुपोमकरस्य वकारादेशः सखीवः सुरसरितः
कलश्योतेऽन्तःप्रोतेजलप्रायमन्तूपंस्याद्वोसिकद्दत्तथाविधइत्यमरः सेतांनिधापकतिपयैः किरातवपैरन्वितोऽनुगतः
छन्नइगेमस्ताविति धातोरनुपूर्वो मकोमरीचिः सगुल्मजालैर्लताप्रतानसहितैस्तरुगहनैः प्रच्छन्नः धादितः वादंतित्यादी
नानिपातः अस्य वराहस्य पदमनुअनुपदं पदानुसारे सोप्सर्थः संप्रतस्थे जगामः प्रपवेप्रमोपधिकाप्यस्य इसामनेपदं प्रहर्षणी

२०

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां घंटापथसमाख्यायां द्वादशः सर्गः १२ कयुक्ते इति।। अथ ईश्वर
प्रस्थानानंतरमहेंद्रसूनुरर्जुनः परमेण वपुषा हेतुना मध्यानरहारमिति भूधराणां विभेदविदारकम् तदागमनानंतरमेव द्र
विलंबेनेत्यर्थः विलोकयांबभूव ददर्श अस्मिन् सर्गेऽवाचतुस्त्रिंशत् श्लोकादौ पद्यदशकं द्व तथा १ स्फुटेति
स्फुटं व्यक्तं आस्फुटं पिरच्छितासटानां केसराणां भुग्नतिसंहतिर्यस्यसः क्रोधात्स्फुमितलोमा इत्यर्थः
सूरादभिधावन् सटाजटाकेसरयोरिति विश्वः तथाभवधारितमास्त्रकलः अनन्यकर्मा सवराहोजयमि
द्धतिजयार्थिनि अतएवजातशंके स्वयं जिघांसोर्द्विषामेकचापदलादिति भावः तस्मिन्मनसि
प्रकरिभं वितर्कं वक्ष्यमाणमूहं अध्याहारस्तर्कऊहइत्यमरः श्रोदद्देउत्सादिनवान् २ अथेकादशमि
वितर्कमेवनिरूपयति धनेति घनेन प्रोत्कटितेन मुस्ताग्रेणविदिर्णनिविदलितानि सालमूलानि वृक्षमूला
निर्येन सः निविडस्य स्कंधस्य कषेणकषणेनरुग्णा वप्रा भग्नसानुः अतोमहासत्वसंपन्नोऽहमिति भावः एकस्यासोता
स्य रक्षेहैकलरः एकाकी छूहाद्वेतहस्यर्थः अतो वराहः समराय समरंकर्तुं किंयाच्यो व पहस्यकर्मणिस्या
नेन इतिचतुर्थी समासः जुहूषमाणइव समाह्वातुमिच्छन्निव इयदृहुःसंभावनायांसमाह्व्ययतेस नेताघ्यान
न्वेप्रत्ययः स्पर्धायामाङः पूर्ववत्सवरस्थासेवपदे अस्य स्तस्य चेतिसंप्रसारणं मामभिवर्तते धावतिउपस
र्गवशात्सकर्मकत्वं अतस्तर्वव्याजायमुपदृष्टोऽस्तीति भावः ३ इहेति इहाश्रमे तपानुभावात् भीतभयाविगतवे
रा इत्यर्थः अतएव व्यालाः मृगाः व्यालाभुजंगमेक्रूरेश्वपदेदुष्टदंतिनीतिविश्वः परेषु प्राणिनेतरेषु
यतिजिविकीर्षत हिंसयानजीवतीत्यर्थः अयंवराहः मयिविजयेतावदितिसुतरांविधत्ते जिघांसतीति
र्थः तदियं चिकीर्षति तपः सामर्थ्यं।।

भगरूपामेवत् किन्तु यद्यपि मायाकस्माच्चित् देहस्य वराह भूमिकामवेत् किंतु शङ्काविते तर्के ४ अथ वेति॥
पश्चान्तरेण एवः मृगः पूर्वजन्मान्तरेण मृगमासेवितया प्रतिपरिचितया रुषामक्रोचरया इतिशेषः
कृतं तज्जयेव पूर्वसेवाविज्ञानहेतुस्तत्र हस्तानमुतोऽनसूतः अप्याविनूनमिति शेषः मयं प्राग्दीर्घः व
राहानुवेधात् कश्चित् तं सप्रति वीर वीजसंभवादिति भावः कुतः कथ्यते यस्मात् आरात् समीपएव॥
आराद्दूरसमीपयो विरोधिनी मृगजातिः ऽवधूय वेगेन मामभिजाति अन्यथा नाभिधावेदिति भावः ५॥
न केवलं अभिजानमेव किंतु मनो वृत्तिरत्र प्रमाणमित्याह न मृगमिति अयं मृगो न खलु किंतु को
पि कश्चित् अस्मदेव जिघांसुः हेतुमिष्टाहं तेसने ताद्दु प्रसये अस्मा साक्रोतिकुतं अर्जुनगमासनि॥
दीर्घः कुतः हीयस्मात् अत्रासिन्नङ्गेति विषये मम मनः तथाभ्रंशं स्खलति क्षुभ्यति यस्मायं जिघांसु॥
रितिबुद्धिस्तेदहर्थः तथा हि विमलं प्रसन्नं सत्कलुषीभवत् क्षुभ्यत्येतत् एव हि तैषिणं रिपुं वामि
त्रं च य पाकथयति यत्र प्रसीदति तदवमित्रं अन्यथा कलुषीभवत् रूपं तापयतीति भावः अतो
यं वध्य एवेति भावः ६ ननु मेने किमन्यपादु स्वशोकया तत्राह मुनिरिति मुनिः अस्मिन्निरागसः॥
निरपराधस्य मे कुतः भयं इ ... अभिमानः अनपकारणे मो कोपि किं करिष्यतीति बुद्धिभूतये अ
येसन भवति तथा हि परबुद्धिषु विषये बहुमत्सरात्मादुरीमनाम लोके किं पियास्ति न किंचिद
कार्यमस्तीत्यर्थः इव शङ्कावाचकालंकारः ७ अस्तु जिघांसुरपि ... किं करिष्यतीत्याह॥ दुष्टु
जइति अयं दनुजः स्थित् ... न तु मृग एवेत्यर्थः॥ कुतो वनेऽसौ विवत्य
प्राणिनि इंद्र ... बलेनास्ति बते ... बलमेव समर्थयते तथा हि मे पत्नीलोयं सकलं सैलराज

मभिभूया कम्पं कम्पयतीव वपुर्विष्टंभभयात् तथा प्रतीयते इत्यर्थः अत्र कंपयतीवेत्युत्प्रेक्षा गर्भोयं शैलकंपन रूपकार्ये
ण तत्कारणचलात्रिरेव समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ८ योयं मृगः कुशल इति अथ
ता३ तेसो ध्येन्माययापरिकल्पितं इवेत्युत्प्रेक्षा अयमिति अयमेव शमस्थः शांतिविवेक इति रस्योक्तिः मय्यपि करण
विवक्षायां सप्तमी मायया प्रहरिष्यन् प्रहर्तुमिच्छन्नित्यर्थः लट्शबानेतिक्रियार्थः चकारात् क्रियार्थ विवक्षायां
लटि अत्र संयमे गव्यं मृगयां तत्सुसत्रेव नेतदर्थं वनमित्यर्थः तत्कामेयत् इति मृगव्यस्तत्र कामो मृगयाभूमि परिरहार्योव
सन्नित्यर्थः कर्मण्यण् आखेटेन मृगव्यस्यात् आखेटो मृगयास्त्रिया इत्यमरः सत्र माछादने यज्ञे सदा दानेव
नेपि चेत्यमरः पत्युभिः ध्वजिनीरवैः सेनाकलकलैः स्वमायया परिकल्पितैरेवेत्यर्थः काननानि चकितानि त्रा
सितानि पलायितानि मृगौघेषु तानि चकार अयमेवं रं ध्रान्वेषीमत्प्रहार्यं स्वयमेव मृगो भूत्वा वनावरोधाय सेना
धावकलयामास मृगरूपेण गच्छतीत्यर्थः ९ वितर्कान्तरमाह नहुश इति अथवा नहुषः कृतास तकृतिः सत्का
रोपेन तस्य सूयोधनस्य प्रियमहद्धरूपं प्रतिप्रियं विधातुमिच्छन्यः कश्चिदिति शेषः वने गोचरस्य नयेषां
तेषां वने चराणां मभियोगाद् वरोधात् क्षुभितं अद्रिभ्रंगाकुलं चलाचलं तिरश्चां गणं आशिश्रियत् वराह
रूपेणाविद्दात् एभि कुसुम्मः कृतरि चङ् चड़ि णिचश्चिति द्विर्भावः १० वितर्कान्तरमाह अबलीढ इति खांडवजातवे
दसा खांडववनाग्निना प्रसभमवलीढं सनामि दग्धं वपुः सेपीडा सुसनाभयः सगोत्र बांधवज्ञातिपुरुजनाः स
माइत्यमरः अतएव समनुवर्द्ध वैरः तस्मादर्जुनस्य कारयितव्यादि भावः अयवसेनतक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्र
तिकर्तुं वैरनिर्यातनार्थं उपागतो वराहमायेति शेषः पक्षान्तरमाह यदि वाऽकेन्दरेण कृतमन्युः जेनितकोपा वा
कश्चिदिति शेषः पुराकिल पाण्डवः खांडवदाहे पाकभयात् पलायमानेन तक्षकस्तेनोरश्वसेनस्य वपूनयाऽस्त्रै
वैरुध्य दाहयामासेति भारतीय कथा ११ घ्राणमनेन तरकरणीयमतद्वयस्यतिवनेसादि किं बहुनाथवा तथापिवा
स्तु अयं मायिकः परमार्थिको वास्त्वित्यर्थः [illegible] सपापीवलि प्राणितयो वलहस्तितया इत्यर्थः

त

२०२

उच्छ्रदपरापिधियंदधानो मां जिघांसुरित्यर्थः अर्थनिर्थे मोमेनानश्यमयानि वर्हिणीयो वध्यः प्रमापणनिवर्हणनिसू
मरः तथाहि अरातिभंगपरमलाभे माऽ- १२ नवतया विशदिनाहि संसारोत्खनाह॥ कुर्वि रहिताना ऽस्मासी
दार्थीनमवस्मार्गदपीरः श्रान्वेषीणे न वशमयच्छन्निति सर्थः कुतः जयापि विहादिसाह विजयायतपासि कु
विति मुनिः व्यासो मामलान शं अन्वेषणात् अनुशिष्टवान् आनुशासेन्द्र इति नुव्यासोमुनिः कथमधर्ममे
त्वशात तत्कालवलिनरति वृत्तिनः प्रवलस्य मृगस्य वधाद्दतो वधं विनाअन्यो रादिसादिनात्पृश्वमी
अस्यापुपायांतरेण न तस्येष्ट्याणां तथा रक्षणेन कर्तुं न शक्यं हिंसादुष्टनिग्रहकाले धर्म इत्यर्थः १३ इती
ति तेनार्जुनेनेति पूर्वविनिर्दिष्ट वितर्क्य चापतामका पास्य प्रथमे पौरुषचिन्हं तस्य गुरुत्वाद्धनुषादिति
भावः आलले नरहीतेकर्मसि लिट अथ परस्य शत्रोर्भेदनिवारणे उपजाप चेलभगुणे ज्ञानतः शक्ति
र्वीणपद्मप्राप्तमौर्विक व्युतिशेषः शुद्धे कर्तुर्दिव्यसादिदोषरहितो वानवकोभेदद्वारे मोर्विज्य
लितते जवनेरितिनिषधात् अन्यत्रापदाशुद्धिर्वाणः सचिवइव अराद्दे अत्र वाणसचिवयोशब्दसा
धर्म्यात् श्लेषालंकारः प्रकृतोऽप्रकृतविषये उपमेति केचित् १४ अन्वितिगुरुमहत पूर्वं यस्यिरता
दविसंवादि अमंगं अन्यत्र प्रतिष्ठिहारत् असमरहितेगुणवत्सज्यं औदार्यादिगुणवत धनुर्मित्र
इव अनुभाववतानिश्चयबुद्धिमतां अनुभावः प्रभावेनसताचमति निश्चयइत्यमरः च्यनेजेयेनस्य
वलस्य व्यसनेपि साक्षिणहे पिअन्यत्र स्वधनेतदेववलेतस्य मासपिपोत्युमानमारुधमाणे
अयहं ध्यमानेसन्निवृमिवानर्ति नमतानुकूलं च प्रवेदे अलंकारस्तु पूर्ववत् १५ प्रविकर्षतीति तद
नीमहेशैनांगरीवमर्जुनचापमधिरोहितसतिअर्जुनस्यतुगाडीवगांजीवौ धोपुंनपुंसके इत्यमरः जो
र्घेनेनकारसंजाया मितिवप्रत्ययः प्रविकर्षणस्याकर्षणेन ज्यानिनादसोनभिन्नरं ध्रोविदलितना

नरः पदविष्टंभेनपदाक्रमणेन नतिर्यीक्रितो नुन्नः सकलशैलसंशयं जीवितसंदेहं आरुरोह प्रापेत्यर्थः अत्र
शैलस्य प्राणसयासंबंधेपि संबंधनाद्यमतिशयोक्तिविशेषः १६ ददर्शेति अथ वाणसंधानानंतरं शि
वेनस्थिरं निश्चलं पूर्णं चक्रवत्तया आयतेना कृष्टेचापमंडलेतिष्ठतेति तथोक्तः चापमंडलमंतः
स्थायास्थित इत्यर्थः तिस्रणां नतिसृणां तस इति दीर्घप्रतिषेधः पुरां वध्वंसेहारं विधातुं रचितः क
ल्पितः स्थानकाविशेषस्थापित इतियावत् आत्मा स्वयमेव परेषां भयानको भयंकरः सोऽर्जुनः स्वयं
ददर्शेदृष्टः उपमालंकारः १७ अथ पिनाकिवतां तमाह विचकर्षेति अथ शंभुः असहितेषु उग्रेषु इदेशेन
रणास्के नपदविष्टंभेन नामितं मम्रमानीत अचले दूर्ययेन सतयोक्तः सनआयतभोगः आकृष्टकायो वासु
कीरवज्यातस्य वदनमेवकार्ष्णवदिव तमित्यमृतं उत्सृष्टो वह्निर्यस्य तद्धनुः विचकर्षेति स्वभावोक्तिः १८ सइतिसह
सेसमंततः पार्थमरिवपरूपं प्रयोजनेविधास्यतो करिष्यतोऽन्यत्र सहार्थमभिधेयमभिधास्यतारित्यर्थः
प्रकृतिप्रत्ययोस्सहार्थेवभूत इति वचनात् भवस्यैक हेतोः ~~कसिद्धेते~~ संसारोच्छित्तिनिदानस्य भवस्य शिवस्य
सितसहतर्जुनस्य मध्यजविषुवराहयस्मात् प्रत्ययाविधीयते सा प्रकृतिः धात्वादिप्रत्ययः सनादित यार्मध्ये
अनुचेपदइत्सनकोवर्णइवयथाभूतं भूरिसादेकारः सइवपराभवाय लो पार्थ प्रकृतिप्रत्ययोर्मध्यप्राप्तो
भूतितद्धिदित्यर्थः १९ व्रजतइति व्रजतो वाणस्य चरद्याः पत्रस्य पक्षाभ्यां जन्मयस्य दर्विनिपातेव्यभिचारः
सतथोक्तः हेततास्वर्णपनिपातवेगरंहकः गाढगगमनम् मायेनसः अतएवउरगाणांहृदयानि श्रोत्रा
णि वसः चभिन्नतीतिहृदयस्त्रोत्रभिन्नसमुद्रा भाष्वइतिसूत्रादेव व्यभिचारात् श्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपा
तो व्यभिचारः प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्महान्सम्मूर्छनं नाद उत्पातउच्छितः अत्र नादस्यारगहृदयभेद

कल्पात्संवधेपि संवधाभिधानादतिशयोक्तिः साच ताद्रूप्येवेगभ्रमोत्थापित इति तयोरंगांगीभावेन संकरः २०
अवेति दिशो मध्यप्रवेशान्नेतरं दीपितवारिवाहवर्त्म आकाशं येन सः आचार्यो दुर्वारइषुः खविस्तासितवाराण
तस्य वो वभीषितद्दिग्गजात् पिनाकात् महतोऽस्त्रात् मेघात् विद्युतोऽयं वैद्युतः हुताशानुरशनिरिव ज्वालिप
पात् आदुधाव २१ नयनादिति शूलिनो नयनात् प्रवृत्तो निर्गतैरिव सुलक्ष्या नेत्राग्निशिखाकल्पैरिसर्गः १
पिशंगैः विलसत्तडिल्लताभैः विस्फुलिंग धूमतुल्यैरिसुभिः पमा मनसाक्षिप्ताद्व्याप्तुतः रस्त्री घ्नतराद्दा प्रभुमा
शाद्वाद्व्यवान्तरप्रश्नतः किमिति जाल्पजेसाद्दिनामुप्रसयः क्लीवशीघ्राद्यसेलेस्या तविच्छेषां सहगामियत
इत्यमरः यतोगधतः इरणशरप्रसयः मार्गणस्य शरस्य केद्रवमार्गणशरा इत्यमरः किरणैः व्योमेतिमार्ग
उल्लेखाकारः पंक्त्याविदधे विरचित इति स्वभाविकोक्तिः २२ अपायन्निति पक्षकोवाणः प्रवलवाणविशि
स्या इत्यमरः धनुषः पिनाकात् पयन्निर्जग्मुः इरणसकेत प्रसयः दिवीअंतिकस्येनेभस्थरैः अग्यामिरव्या १
कृशमयाजिलनः शोभनेगच्छनिसर्गः स्त्रीहाङ्गतावितिधातोः शानजन्तअभिरव्यानामशोभयारिइत्यमरः ८
चिरवरेसीदतीति चिरवरेसदः तेचिरवरसद्भिः रंतरालेवार्तिभिर्नभस्थरैः सत्सुद्विषेषांदिनाक्षिपतनसुकेपकेति
वहुलमिसलुकअञ्चवराहेचिष्ठान् तदुपोटेस्तवराहमुपोटेप्रत्यासन्नेरुहेकतेरितः नभस्थरैरवयुगहृद
शोद्रकहृदतिअतः पिनाकनिक्रमणादिक्रियाविशिष्टस्यवाणस्यशिवांतकादपिन्नेदप्रास्य नभस्थरकते
कानिदर्शनयोगपद्यासंवंधे पितस्संवधोक्तिमूलातिशयोक्तिलोकांतरः वेगप्रतीतेरलंकारेणवस्तुधार
निः २३ सइतिसेवाणः तमालनिभेनीलाभेइतिशेषः सुराणारिपोवराहेघननीहारेसांद्रतुहिनइवाव
तवेगः प्रतिवेगः वेगसमूहध्यानजस्येः रवेचरेभयेन विप्लुतविरलंयथातथाइक्षितः सनूअपासंव
ध्विवेगः आपः अपासहहेलावाअपांअपेगौनगच्छतीति अपगानदीतोरहृतीतिजाहोजलमाहः इति

वक्रत्वात् विभाषाग्रहइतिणप्रसयः सइवजगतीमूमिकाजगतीविरपेत्सर्गमिति वैजयंती जगाहेविवेशअंत
हितइसर्गः २४ अथार्जुनवाणयोगमाह सपदीति सपदि शिववाणपातसमयएव प्रियारूपअग्नेतिपर्वालिंगेन
घयोरैखारचनाक्रियस्य सः अंगुलिभिप्रक्षेलेखाप्रसिद्धलोहितममयः फलेतनलखमिवेसुपमितसमासः शीतेलोहा
गमुखं यस्य सः कुपितस्यांतकस्य मरदेतिस्याताजनस्यांगुलितर्जनीतांगुलितर्जनीतस्याः प्रकारिवक्रीयस्य सः कपि
ध्वजेषुरज्जुनवाणः प्राणाम्रतोव्ययपनमीवयामाणः खमाकाशमासिसाद्दशुपमालंकारः २५ परमेतिपरमा
स्लोपरिगहणदिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत्स्फुरदुल्काल्काति उल्कावदीर्घायमाणमिसर्गः तेजोवनेवुनिष्ठि
पन्किरन् जवेन पतन् धावन् सः वाणः अतात्परेपरः शताः तेषांशताधिकसंख्यासमित्यर्थः परःशतायस्ते
णापरासंख्याशताधिकेसमरः पंचमीतियोगविभागात्समासः राजदंतादिषुपरनिपातः सर्जनस्यशतशाद्ध
स्पपरनिपातः पारस्कारादित्वात्सुडागमः पततांपततत्रिणंपततत्रिपततगपतेसत्रंखयांग इत्यमरः व्रातः समू
हः इवअप्रवविततेनेरद्वअविभावितेति अतिरस्सा अतिवेगेन अविभावितेअलक्षितेनिक्रमोगंगकोपान्ति संस्रां
प्रयाणमन्तरालगमनेच्येयस्य सः शमितायामः क्षिप्तदेर्घ्य इव स्थितः इसुपातवेगगुणनिमिता तदैर्घ्यगुणभावो
न्तेस्यासशरः सहसिमवेत्तित्तिशेषः चितवतः पूर्वतरं न नुभयत्रापिलक्षयतिलेतिशेषः अत्रकाअपतिस्वानुलस्य
इतिशेषः लक्ष्यभेदसकारअत्रोपातगुणनिमितात्वाणस्य चितवतिसहपातपूर्वपातपतनाभावोत्प्रेक्षातिष्ठ
उत्तरोत्तरोत्कर्षलोकगतिप्रथ्यजिह्वा इतिलकारेण वस्तुध्वनिः २७ सइति जयदेतुसशरोवृषध्वजसायकाविभि
न्नोशिवशरयिदूरवणीयंवहुमितिशेषः लघुअलोशाबया तया साधयितुस्यार्चित्ति जेता तुमलंप्रतिकूलका
यंवेरिशरीरंप्रसेहेप्रवभूव यथाविधिनानुकूलदैवेनप्रेरितमर्थ्यंप्रयत्नःसाधयितुंप्रसहतेउपमालंकारः॥
२८ अविवेकइति अविवेकः अंतरानभिज्ञत्वेव्याक्रमोनिष्कलप्रयासः अर्थचनर्मिवअस्यानविनियोगाहे

४
२०४

तुल्यादनयोर्दर्शनमहानिकरत्वमितिभावः स्पोनुचत्ययः लोमशः संश्रितानामनुजीविनां अनुरागेष्विव
किंचित्करस्वामिनि अनुरागस्यानवस्थानादिति भावः अनयापि नीतिः प्रमादेन वधानलाभो विजिगीषु
मिवरंध्रभूयिष्ठस्य जयासिद्धिरिति भावः विशिखैः शिवार्जुनबाणैः तं वराहमवसादं करणं प्रापित्यादि
तिन्नुतुः नीतवंतो न यतेश्चिकर्मकाहमारोप्यं २९ अथ दीर्घतमं तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन्निरिवल्लितिमर्थः
सत्सासस्थितिजवेन स्यात् गणेन गोचरमवेगः सः वराहः संभ्रमेणोप्यासंभ्रमो भ्रांतिहारयोरिति विश्वः उ
स्मरश्मिभ्य व्यंजितिवतत्पिवमनेघरांचवलयीभूतास्तरवोप्यस्यासन्न तथा नताभेने तथाव भ्रामेसर्थः
३० स इति क्षितिं गतः क्षितौ पतितः उत्तानप्रहारेण तहातस्थानि तेनांद्रः प्रज्वलः सुराणेन दंष्ट्रायोष्ठात्राणा
निपातेनाघातेन दारितां शस्त्रोपाटितपाषाणः किं च क्षणमीक्षितेंद्रसूनुः स्वार्थं बाधक इति भावः विहित
अमर्षगुरुः कोपोद्धतो ध्वनिः क्षेदितं ध्वनिर्येन तं सतथा तः स वराहः अम्भुभिप्राणैर्निरासे निरासितस्त्वे
इत्यर्थः अस्य तेकर्मणि लिट् इयं च स्वभावोक्तिः ३१ स्फुटेति अथ वराहपतनानंतरं प्राज्यशरः प्रभूतशरः सव
पिइत्यर्थः प्रभृत्तेप्रचरमित्यमरः स्फुटपौरुषव्यंजक विक्रमं वराहमेदिनं शरं जिघृक्षुः गृहीतमिच्छुः गृहे सने
तादृक् प्रत्ययः अपततस्त्रिध्वावितिसम्प्रक्तं तत्र तथा शरस्तुहणं न तु लोभादित्यर्थः नन्वन्योप्युपकर्तारि एवविधमि
सः नैवाश्राद्दरस्तवाह कृतवेदिनः कृतज्ञस्तान् कृतावदानैः कृतकर्मो अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः यद्यप्रियम्
नामेति तथा करिष्यतः प्रियतां नेतिकृतकरिष्यमाणयोः कृतं वलीय इति भावः ३२ अथ पुमेनाह उपकारह ति
अप्रसतीजीचे प्रत्युक्ते उपकारस्य मृगोस्थिति मवाप्य प्राणशमदर्शनं गत इत्युपमा तथाकृतशक्तिकृतपौ
रुषः गुरुणा लोहभरान्महता तस्यानुकम्पुस्वानप्रमुखः अंतर्वाष्पमपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थित इत्युत्प्रे
क्षा ॥३३॥

स इति तुतमास्ककृतिं कीर्तिमिवदधान इत्युत्प्रेक्षा किंच विचिंत्य सर्वेषामायुर्ख्यान इति विमर्शपसमुद्धरता तेनार्जु
नेन उद्धेसुवा तस्य पार्श्वं व्रजतेपातं वमरोज्ज्वलमयस्यात् ननोमयमितिया ददवः अनयुतं क्रूरदइव स्थि
त इत्युत्प्रेक्षा गौदरा तथा प्रतीयत इत्यर्थः प्रस्तोनु प्रयोगे प्रणुक्षेस्मरः सरवाणो विलोचनाभ्यां भ्या
परिरंभेनुसालिंगितः किमिवसुतेष्टा तेनाप्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ३४ ततेति तत्रप्रदेशे महाभुजोर्जुनः कुसु
मकेतुविद्विषः स्मरारेश्शासनेन वत्सभाणमाददानं सैनिकाश्रायितुंनिवेदयितुमित्ययावत् अभ्यस्थितका
सुकेभूतवनेचरं ससुनापप्रथतिस्मइतः प्रभृति रूपं कृतावतं तेनोपिहरयोद्धतालग्नाविति लक्षणात्
३५ स इति सवनेचरो महीपतेस्तनयं राजपुत्रं अर्जुनं अप्यस्तजातिसहाद्ध्वं किरातजाः सनुरूपं किलकिलेति
जातरतलीकं ता दर्शयतियतः परमार्थतः प्रथममेव सः आनतिं प्रणतिं प्रयुज्य सोह पूर्वसामपूर्वं समासं
लमुभेसम इत्यमरः अभिनीतिहेतु विप्रयुक्तिकेवलः इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे ३६ तव तावत् चतुर्भिः सा
ग१० तमाह शांते तिशांततनौ हृसितैर्विवि नययोगिअक्षोभ्यसहिता स्वीमानसंस्पर्शहेनुत्रूतेनतथा भूरिमहत्त्वमेतज्जयस्मि
न्ततनपः कर्तृविमलेसंप्रदायप्ररूढमूतप्राहकिंच द्यौर्दिवं बाहुकां येषां दिवौकसां देवानां प्रवादरादिहात्
साधुः दिवि स्वर्गं त्वरिस्ते ति विश्वः सदृशी तु तस्यास्त्राकृतिमूर्तिरवदातप्रसुद्धंअन्या यवशं प्राह वंशान्व
वायः सतानेसमरः शांतादिभिर्मिगैः विनयादिद्या नु मीयं ते अन्यथा तदसंभवादिति भावः ३७ दीप्ति तइति मु
निरपि ऐश्वर्यं रहितोपीत्यर्थः अनुभावसंपदा प्रभावातिशयेन दीपितः प्रकाशितः गौरवेण महतया महीं जगतीं
इः लघयन् लघू कुर्वन् महाद्रोशत मन्याधिरिवस्तातमन्यवर्षेदंतस्पर्द्धितमप्रसयः अधिपतेः कर्म आधिपत्यस
चेलोक्यरक्षाधिकारं ब्रह्मणादिहायस्सयः कारयन्निवइंद्र ऐतिशेषः राजसेतस्मात्प्युपजीव्य इति प्रतीयसेम
हिम्नेत्यर्थः ३८ तापसोपीति विभुतां प्रभावमुपेयिवान् उपगतः अत एव तापसोपि सर्वसंपदामास्पदं स्थानमसि
आस्पदं प्रतिष्ठायां रत्ति निपातः विभुतामेव समर्थ

५
२०५

र्ययते यस्मात् तीजनैः विनापि एकाकिनो धीरा इत्यर्थः सचिवैरन्वितस्य वद्युतिस्तेजो दृश्यते अतः सर्वे संपदास्पद
संयुक्तमित्यर्थः ॥४२॥ धिस्मय इति ॥ किंच जन्य यत्क्रियार्थहेतुनाप्राप्तयापीति शेषः किमिव का विस्मयः न कश्चिदित्यर्थः अ
तोयुक्तिरपि तेन वदन्तीयसी दुरता दुर्लभा न भवतीत्येवस्य लब्धरसादिन्ना यणादिपरलोपः पूर्वगुणस्य निर्जितोरज
स्तमसी एव गुणोयेन तस्य स्थितं तस्यो पाश्रय अस्पंदनमेवे तमवेदे वेहर्थः ॥४०॥ तदागमन प्रयोजनं नृपालमनुर
रयनाह ॥ तोपयपन्निति ॥ विणातेजसाम्रहिम तेजसो पयपत्नुलजयन्न उपन्नपोरुष संभावितविक्रमः स प्रसिद्धन्त्रे
नृगहमे दिनकृतोपकारमित्यर्थः एनेन लक्कणतं अस्मदधिपस्य सायकं दृष्ट्वा सहसैन तन्तुनैर्हितापि ॥४१॥ अन
हेतमेवाहस्मर्यते इतित ते मेन्वाभिः सपौरुषेमन्वादिभिः तनुभृतां शारीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादपेतमा
चरितमाचारः स्मर्यते कर्तव्यतयेति शेषः न हतमाचार इत्यर्थः अथापचारणे दोषमाह भमानिव दृश्यते भवाहशैः ततः
सदाचारात् ध्वंस्यते भ्रश्यते यदि तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण लोकः प्रयातु वदनकोपीत्यर्थः तथा च सन्मार्ग एव शी
लस्यादिति भावः ॥४२॥ आकुमारइति ॥ किंच योगश तथा आत्मज्ञानमहिम्नाजितोज्जन्मप्रभृत्येस्य तथायो
गिनः कुमारत्वमाकुमारं कुमारतां आरभ्येत्यर्थः अ… यादावि… विशेषेणाविर्भावः महसः आ
स्पदे यस्मिन् तस्मिन्महास्पदे महानर्घ हतोरित्यर्थः अपदाद्मा… गते पयो विभाषितिनिषेधविकल्पात् समासान्
तः अपदं नपुंसकं संनिवृत्ति मपगमं उपदेष्टुमिच्छवः सुशीलतां सद्वृत्ततां शीलस्याभावे सद्वृत्तइत्यमरः शील
यतिस्म अस्यसंपत्तिरतोनहां शीलमित्यर्थः ॥४३॥ ननिवृत्तिः किं तपःप्राप्तिरपीत्याह ॥ तिष्ठता मिति ॥ तपसि
तिष्ठतां तपोनिष्ठानां धर्मार्थिनामित्यर्थः पुण्यधर्मामर्जन्संपादयन् स्यादाश्रमस्थितोपुण्यत्राय संस्कृतोवर
ष इत्यमरः सुरेषु पिएं सुखार्थिनां संपदः सुखधीं साधनभूतान् तनु गुणायन् अनुकूलयन् अर्थकामयोरपिहे
तुभूत इत्यर्थः ॥ तथा योगिनां विमुक्तये परिएणय न संपद्यमानोपि नयः शेषी ल्पवेन हेतुनासतां प्रियो नासु
संभावना योलोटसर्वेषामपि चतुर्वर्गसाधन इत्यर्थः अतरवायास्म त्स्वामि शरव्यो यत्कार्यमिति तात्पर्यार्थः ॥४४॥

अथवा कि भवादृशोषु अव्यसंभावनयाप्यन्न्तिरपि संभाव्यत इति नशरव्यत्विमवलंबते ॥ न्यूनमिति ॥ अस्मदीयः
सायकः अवभवे तत्र भवतः पूज्यस्येत्यर्थः पूज्यस्तत्रभवानिसन्तेनेत्र… स्थापि दृश्यत इति सर्वविभक्तिक त स प्रत्ययः सु
प्सुपिति समासः शरीरं यन्त्रोतिरसर्वदारूपेण रक्षादीनां सर्वप्रकारेणाप्यनुपातितः… तमनुकरोतीति इत्यर्थः न्यूनमिति वित
र्केयथा अकस्मात् मनुपपन्नं संशयो यः सा हश्यात्र तस्योपनः स्यात् तदीयत्व संदेहस नैसायमिति यः स्वकीयः सएवा
यमिति भ्रांतिरेकोत्पद्यत इति शेषः अत्रयपे अमार्गे अपहरणरूपे पदे कारितनिधायितं इत्यर्थः तत्कोरन्यतर
स्यामिति णिच्कत कर्मणयेनेक तृत्वकर्मेति तत्रैवाभिहिते कर्तरि क्तः ॥४५॥ पुनरपि स्वयमेवाह… दोषांतर
मुत्पादयति ॥ अन्यदीयेति ॥ अन्यदीयविशिखविलेयदार्हतः अपहरणं भावतः तस्मिन् ऽन्यदीयविशिखे स्व
स्याहरणमित्यर्थः निस्पृहस्य केवलं निस्पृहेणैव न भवितव्यं किंतु परनिवर्हितं परेणप्रहृतं मर्गानिघ्नतः प्र
हरतोनिघ्नता लयेत्यर्थः कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी व्रीडितव्यं व्रीडितव्यमिति भावे तव्यप्रत्ययः संप्रति त्वत्
यापरविद्धं विध्वापि न व्रीड्यते पशुतेस्तेयं विक्रीयत इति आह महत्त्वात् समित्यर्थः… शेषः लाघव
स्मरणात् जातिनि प्रहरणार तत्काव्य विषं हिंसायामिति षष्ठी न भवतीत्युत शेषाधिकारात् प्रति प्रतिप्रहरणे
तेसं घातनिग्रहीतमीर्यसन्नागृहणात् ॥४६॥ अथास्मिन्कृतघातामियो गायस्योपकारकत्वं वर्णयति
विकल्पनदोषं तावच्छुक्रमेतन्न अपहरन्नाह ॥ …इतमिसादि सूरयो विदांसः अस्य स्वामिनः संबंधिभिर्ये सौ
ख्यार्थे करणे… भृते संसत मुत्सुकः सा… यसंतो निघ्न मयेतः चरितानि… अतः मुद प्रयांतिमत्र चरितानां
मुखा… कहलामिति विवेकः तानि चरितानि हसितानि परिहासेपि कीर्तितानि परेरु चरितानि संति यस्मा
निन व्रीडयंति मानिहन्तात् व्रीडानतु चरितदोषादितेषांमे लं कारदोषत्वादितिभावः ॥४७॥ अन्येति ॥ अध्वस्त
याविकल्पेन नशीलितं तयाजडेस्तीर्थ्यः अविकल्पन इत्यर्थः सोस्मत्स्वामी अन्यदोषे परावगुणमिवस्वके

२०८

स्वकीयगुणकथनं ख्यापयन् प्रकटयन् आत्मप्रसंसापरगर्हामिति च वर्जयेदिति स्मरणादिति भावः तथापि
कार्यवशात् तथा करोमीति श्रेयसे पथ्यः सत्यगुणः उच्यते खलु कार्यार्थिभिः कुतो गर्व इति भावः विगर्हणं इव विभि
न्नबुधं सत्तुमिति कृतं तस्तुजनमर्यादां अधिकं ताधिकं निंदामि सर्वः विवर्णं इव यद्वयमपि स्वविकत्थयितुं
प्रवृत्ता इति भावः धिक् निर्भर्त्सननिंदयोरित्यमरः अभितः सर्वे तत्सा कार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया आ
द्वितीते षु तते स्य आपि दृश्यते ॥४८॥ संप्रति स्वकृतोपकारं स्वयं तिरा दुर्वचमिति ॥ वाहिनीपतिः सेनापतिर
स्मत्स्वामीति तेन पत्रिणा शरेण एनं मृगं आमुं न प्रत्यपश्यत यदि नातिचेत् जीतीति इति चेत् असौ मृगः अ
जसा बलेन लघिविषये यदकरिष्यत् [illegible] यदनिष्टं कुर्यात् तत् दुर्वचं अमंगलं तथा च तु महद्वयं
तदनिष्टमपनीतं तं रमयि मास्माभूदिति सौहार्दकथनं तदुपद्धृतेन तद्वसत्वे मृगः तां हन्यादिति पतिना तत्राह
॥४९॥ के इति ॥ हरितुरगमायुधमिंद्रायुधं तद्वत् त्वप्यसीं स्थिरतरा वज्रकठिनामिति सर्वः स्थिरस्वरूपी यस्यु
निप्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः अंगसंगतमिति मवयवसंघात्तद्धप तेनैव तरं दुर्धरवेगमिति सर्वः इमं दं
ष्ट्रिणं वराहं चमूपते कृते चमूपतिं विनाअ अरादित्यादिना पंचमी कोऽनु कोऽवाशरेण एकेनेति भावः
हंतुमर्हतिनकोपीत्यर्थः ॥५०॥ अस्तु सत्य च मृगस्य हंता ततः किं मत आह ॥ मित्रमिति ॥ तथा च तस्यैव मृग
हंतृत्वोसत्तीत्यर्थः अयं मेदिनीपतिः किरातभूपतिः ते तव शंसयप्राणसंकटे उपकारित्वमिदं मित्रं तत्तां पि कि
तत्राह तमिति तेन मित्रभूतेन घिरोप्यभवता त्वया सज्जनैकचसतिः भवाद्दशः जनमात्राधारा
उपकारि वेदितं मा निरासिनिराक्रियतां माङि लुङ् ॥५१॥ ननु सत्यव स्वार्थमूलत्वात् सख्या सुखं किं मित्रेणेत्या
शंक्य मित्रस्य सेवाधिकं युग्म नाह ॥ लभ्य मित्रादि ॥ चिजगीषता विजेतुमिच्छता जयेतेस नेता दुप्रसयः दु

लभाः नापिलब्धुमशक्याः अस्तु रक्षा कृततयः रक्षितुमशक्यम् इति भावः तथापि निरंतरं वहाश्च इति भावः
अतः ते चिरसंगतव्यं इत्यलभ्यं तत्र तिलाभा अर्थासक्तोवा संपदः एकसुहृत्तेन एकोपकारेण लभ्यसुलभं न
तु दुर्लभं रक्षितारं नतु रक्षितं स्यात् अभिविहितं ते हेन चिसंरमिच्च लाभं अनुमित्रलाभालिनां निरूपः
हीन इत्सेनाकर्मप्रवचनीयसंज्ञात द्योगे द्वितीया अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभात्तरं प्रसाधियाभि
धानात् व्यतिरेकालंकारः ॥५२॥ चचलमिति ॥ किं च वसुधनं धिनां तं च चलं मेदिनीमप्युन्नताः प्रवलाः ॥ अरात
याहरंतीति मित्रं तु न तथेत्यादिना भूधरवत् स्थिरमुपेयं अन्विष्यं तत्यमप्यागते स्वतः प्राप्तमपि महीपतिं सर्वधुरीणमिति सर्वः स्थिरस्व
मित्रभावमसत्मात्वत्तासौ तं भवानिति शेषः अन्यरलोकगतौ याभवस्य हेतु विभक्तिविपरिनाम अन्यथा मध्यमपु
रुषस्यात् मन्यते कर्त्तरि माङि लुङ् अलंकारस्तु व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमिति सुपमासंगतिसंकरः ॥५३॥ ननु मुमुक्षा किम
त्र संग्रहेण तत्राह ॥ जेतुमिति ॥ भवता जेतुं जयार्थमेव तपस्यते तपः कर्म नाम्न्यस्यादिना भावे लुट् कुतः मुमुक्षुः मो
क्षार्थिनः आयुधाजिनदध्यते अतो मित्रसंग्रहः कार्य इति भावः तथापि किं जनत्वाभीस तत्राह प्राप्यतरति महिभ्यः तः सहसंग
तेन त्वया सकलं च तपः फलं प्राप्य तत्र तत्सेस सरवा स्वस्वामी सर्वः ॥५४॥ ननु किंचनः कुत्रावपूज्यते तत्राह ॥ वाजीति ॥ तस्य
भूपतेः वाजिभूमिरश्वकर रभराजानां काननेगजोत्पत्तिस्थानं भूरिशोरत्नानि च यार्थसंतीति शेषः ननु दृगाय किमु
स्मैकांचनपत्रकांडाय कलहाय ते तत्राह अस्य कांचनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरेण किमिव न किंचित् नमस्तीस
न तु केवलं विलंघनं न्यतिक्रमं नसहते नायं शरलुब्धः किं तर्हि लोपि सा सहितु इति सर्वः अत्र प्रथमार्द्धे समुच्चिम द्वलुव
र्णनादुदात्तो लंकारः ॥५५॥ ननु दीड्लुब्धः किमुपकर्तेति तत्राह ॥ सावलेपमिति ॥ महान् तेजयज्ञस्यापि परेसापलेपं स
गर्वमुपलिप्सते उपलब्धुमिच्छेजिघृक्षेत् सति विक्रमं अभ्युपैति प्रकुप्यति सर्वः अर्थितो याचितस्तु जीवितं धान्यपि तु
मधीनं कं जना नुमन्ननमीहत्ते नात्सहते जीवितम त्यागमनोनं च इति किं तर्हि तपः प्रयच्छतीत्यर्थः धनं तु किमुधनमात्म
न एव तु धनायितुमिति विग्रहः अत्र तु इच्छामात्रमर्थः किमन्यथाधनं धनमिच्छेनेन पौरुषं स्यात् सुपआत्मनः क्यच् अत्रा

नायोदन्यधनायावृकस्याधिपासान्यैश्छिति निपातनाद्दाकारः ॥५६॥ उक्तं निगमयति तदिति तत तस्मात्तदीयविशिष्टस्त्वोतिस
ज्जनात्प्रसूप्रणात्तयोर्युवयोः प्रीत्यर्थं द्वितीयार्थौ नाकामिति नामोस्तु राघववानरराजयोः रामसुग्रीवयोरिव
यादृच्छया दैवाद्दणाते गुरुमत तयुक्तमनुरूपं रतेन राज्यस्यान्योन्यविबंधे प्रेमसख्यमस्तु ॥५७॥ ननु शरैर्हन्तामतमित्र
प्याभियुक्तस्य तेरक्षातु ॥ नेति ॥ हे मन्दन्तमित्र्यामित्रो नु ममयास्यात्तु वृक्षोऽर्थग्रहणादिमेकनाभिव्याभियोगो प्यारस्याब
रसमरुद्वा व्यसोनेव्यासि कुतः तवश्योमुनिः शोमुनिश्यात्येन्त पश्विनाविति शास्वतः तस्यविशिरेवसुकस्वारदः
सवस्यानकाविदिदिसर्थः हि यस्मान्नः भक्तशेलपरेस्य न्येपि शराः संतिये शराः वज्रिणेः शक्रस्यपराक्रमसाधनानि
पराक्रमायुध्यानि शौर्यं सर्वस्य भूतादृस्यर्थः वज्रिग्रहणं [illegible] ज्ञादव्यतिरिच्यते इति सूच्यते अन्यशरेषु परा
क्रमसाधनैनेषु पराक्रमरूपेण नस्तु व्यज्यते ॥५८॥ अथ ते शरावेक्षा तयोव्यता मिह ॥ मार्गणैरिति ॥ अथ उत्त
तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं तर्हि भक्तगिरेः पतिं प्रभुं भूपतिं किमुनकार्यसे किमिति नया व्यसेना पृथक् प्राप्तता
पे [illegible] व्यायौ प्रीणुइतिधातोर्लट् नव्ययां वामं गपूर्णकाकार्यैस तत्राह हृदिति सोस्मत्स्वामी तवविधेयविधा
प्रकारो यस्य तं वद्धिधं वा वदृक्षमहानुभावमित्यर्थः तत्कापिसुहृदं मित्रभूतमर्थिनमेसल्लब्धा मेदिं नविजिस न
यच्छति न ददाति किं दास्ये सेव किं पुनः शरा इतिभावः ॥५९॥ यदुक्तं तद्विधमित्यादि तत्रोपपत्तिमाह ॥ नेनेति ॥ ते
नकारणेन सूरिर्विद्वान्नत्रतद्योपकारिताधनेः उपकारकत्वमात्रधनेः या चितया त्यक्ता व्यर्थं कर्तुं न यच्छति
कुतः यत येनकारणेन नसीदतां क्लिश्यतां अर्थिनां प्रणयभंगवेदनां याच्ञाभंगदुःखं स्वयमनुभवन्निव वेद
वेत्ति अतो न येफलत्प्रक्षकाकार्यैस्यर्थः ॥६०॥ ननु स्वयं मोहिणः किंया क्वाद्दैन्यं तत्राह ॥ प्रातिरिति ॥ अर्थं पति
विषयेषु प्रीतिः स्नेहः सामर्थ्ये स्वयं हस्तामनुरागं विनाग्रहणं कारयति यद्भान्निरस्यमपतोपि अविकारिप्रेमकृतस्य
यं ग्रहंकारयति प्रबलः प्रियो वा परस्यधनस्य ग्रहणे तीत्यर्थः अन्यथा दोषमाहइदं पूर्वोक्तकपणत्वं निरस्यतः
हृजनतः पुंसः इति शेषः अधिबलेप्रबले विधेयप्राप्ये नात्वदंनजिघृक्षाविपत्तफलो अनर्थफलका अशक्तस्यापिप्रिय
स्यस्यसतः प्रबलधनग्रहणसामर्थ्यं शिरोमणिग्रहणसाहसवत्प्रेनर्थकत्वं तत्रसर्थः ॥६१॥ अथपरास्त्रा

इति२
ऽससंपत्स्यासक्तत्वाभिमानस्तत्राह ॥ अस्त्रयेदमिति ॥ अरहजगतितापसेषु तपश्विनामध्ये यतो ज्ञानिर्धारणेसप्तमी ।
ज्ञामदग्न्यमपहायपरशुरामं विनेत्यर्थः अस्त्रवेदं तत्तात्तोधिगम्य भुजवीर्जेणशालत इति भुजवीर्यशालितेनः उ
भयं सपन्नत्सपसर्थः लनक्रियोपद्रुत्या समानकतर्यानिर्देशः कस्यवास्त्रायुधं चरितः ख्यापयेयं येन तत्त्व
रितार्थसार्थकं गीयते न कस्यापीत्यर्थः अत तस्त्वयापि तापसत्वादर्किमित्कारस्य तेन सहसंख्यमेव युक्तमिति
११२५ भावः ॥६२॥ ननुयुष्मान् मृगाशरद्रोहिणः मम ते नैकस्य सत्र्यस्योदिहिंसाशंकया सहं तथापि तावत्र मगवधापराधः
क्षमिष्यतइत्याह ॥ अथ व्याजीतिहयामुष्मिन्नापलातद्वात्रालन्यापलोदित्यर्थः क्षितिपतेऽस्मत्स्वामिनः परिग्र
सतेइति परिग्रहः तेन स्वीकृतंइत्सर्थः परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोरिति विश्वः मृगोऽभया नित्राभि
हतइतियत् तेतोकमेणि लुट् तद्धननमपंथस्य समस्त्वामी अस्माभिःसोटवानेवत्याहि प्रमाद्यतामविमृश्यकार
रिणां इत्यर्थः दोषमेपराधं गुरुतात्माज्ञाता अज्ञानितां स्वच्छेलोतिमराछादयति खलु नाशस्यापराधोगण्यतइत्स
र्थः ॥६३॥ अपसुहृत्भावेन हितमुपदिशति ॥ जन्मेति ॥ जन्मसत्कुलप्रसूतिः वेषोजटावल्कलादिः तपोनिय
मः तेषां विरोधिनी विरुद्धां अस्मभ्येवंविधामपक्रियामपकारं पुनः इतः परमीशर्थः माकृथाः माकुरुकरोतेः
कर्तरिमाङि लुङ् वयो व्यध्येवायेवमृताभिनयकर्मणां अच्युरेतस्मदृशीं व्यक्ति मजितामशटां तवेति स्मर
णात् अपेक्षवर्त्मानेदुर्मतिं पुरुषमितिशेषः उभौलोकौ दूषयतिहं तीदृष्ट्ययलोकदूषिणी तद्धितोहादिना उत्तर
पदे दसमासः अयतएति प्राप्नोतिसमासविषयेउभशब्दस्य स्थानेउभयशब्दप्रयोग एव साधुः यदाह स्वयटः
उभादुदात्तोनित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषयेउभयशब्दप्रयोगो मामूदुभयशब्दस्यैव यथा
स्यादिति जयमुन्ययस्वादिभवतीति ॥६४॥ नासांप्रतं इत्यत्र यदुक्तमभ्यधानीति तदेवस्फुटयति ॥ यदृष्टमिति ॥
सांप्रतंसंप्रति एतर्हि संप्रतिदानोमधुनासांप्रतमित्यमरः पितृन जयद्दूमर्थयितुं नेच्छसि तथादिवौकसोदेवा

२०८ न स्वर्गश्चयिषु रक्ष्यपि तु मिहन्तु नासिमंतः न यित्वर्थ्यं हिंसा नापि देवताप्यतिदानापराधो विहितत्वादिति भावः अ
घसर्वत आत्मानं नो पायेदिति श्रुतेरात्मरक्षार्थेति चेन्नेत्याह रक्षितुमिति हे अंग पर्वद्धीदा तु मेव न तु हंतुमु
निहाद् इति भावः रक्षणमपि योगः स चापि किं किमर्थं मृगेण विशिखव्यवीचिप्रः निविशिष्ट विशतो यं
लालित्य अभिधावतो मृगात् अपसरणेनैव आत्मरक्षोके तस्य यद्वधीत तत्र चापलमेव न हिंसास्यात्
साद् इति विधादिति भावः ॥६५॥ किं बहुना परमार्थः श्रूयतामित्याह ॥ सज्जन इति ॥ सज्जनो ऽसि अतः चा
पलं च पलस्य कर्म विजहीहि सज्जनहा तेलेः अवहाविति कारः सर्वदा कइव वाको वा सहितस्य तद्वश
ो वा वपालेकारैव बाशब्दो वधारणेऽसहनेन कारणमात्रेण अभिमन्नाः अपलापुनः पुनरकार्यकारिणे
गुरून् विशालाभिपि युक्तं तथा यथा वारिधिनिवर्त्तयति उपमानु प्राणितोऽर्थान्तरन्यासः ॥६६॥ न
न्वयं किरातः क्रुमितः किं करिष्यतीत्याह ॥ अस्त्रवेदविदिति ॥ अयं महीपतिः ॥ अस्त्रवेदवित्तनिग
हनु रूटे समर्थ इत्यर्थः अतः पर्वतेभवः अपर्वतीय इति पर्वतेः छ इति छ प्रत्ययः मा वज्रीगणः व नेचर बुध्या त॰
माविज्ञासीरित्यर्थः गणाय त्तमाङि लुङ् इचगणइतिकारनन्वीदशः क्वो किमिति हि ज्ञानवसतित्तथाह
गोपितुमिति मरुत्वतं तप्दवेवेद्रणगाभुवं गोपितुरक्षितुमाधाद्यगुपूर्धधातुके वेति विकल्पात् गुपू
धूपेत्यादिना नायादेशः अनुनीयप्रार्थ्य शैलवासं लंभितः प्रापितः गंपते कर्मण्यकर्मण इति वचना
दण्डिकर्त्तरिकर्मणिगतिबुद्धीत्यादिना प्राणिकर्त्तुकर्मत्वं ॥६७॥ उपसंहरति गतदिति ॥ तत्त
स्मात् मुनिचापलहात् मुनेः संबंधि इदमगवधगोमयात्तिमिक्षिति सोहमितिवन्यमृपतिरवोच
तेशारबाहस्य च प्रशर्पणमेव प्रतीकार इत्याहत्त भवतेपूज्याय स्वामिनेअत भवानुव्याख्यातः

निजबाणं दिशन् प्रसर्पयन् हास्यपि सर्वसंपदः प्राप्नुहि सख्यानास्तीति भावः ॥६८॥ ननु मामेतत् सख्यमे
वरोचेस किमनुनस्तानुलाभं पदसत्त्याह ॥ अत्मनीनमिति ॥ आत्मने हितं इति आत्मनीनेत्यात्मन्विश्व
जनभोगोत्तरपदाश्वः उपधिस्तेसंगतेर्ति उपाद्देवपूजासंगतिकरणमिवकरणवर्धि पिपिति वक्तव्या दात्मनेप
दं गुणो भिनयाद्यः समवेति अपरस्य विरमेति व्याम परिम्योरम इति परस्मैपदमिसनेक फलभाजि
आर्यसंगमे साधुसंगतो अर्थिता अपक्षाकथमिव मा स्माभूत् सर्वदा भवेदेवा ॥६९॥ नन्वापदूरे वर्त्तितट
साहास्यतामित्याह ॥ तिग्मेहतिभिस्तीक्ष्णायुधाभिः पतनाभिः अन्वितो भूपतिः साहायः सस्त्रपविधीयाय
स्य सिधुः समुद्र इवात्तः किं तु समसमया मर्यादा सेतुरिव स समयः तेन वारितात्मनः स ने स न निर्दिशन्नात्
मीयं मनोकहं तेरे द्रुमं तर्धा नैवर्त्ततेइतिशेषः अनेकहाकुरशालः पालाश्री द्रुद्रुमागमाः इत्यमरः ॥७०॥
अथास्य चिज्ञापनमाह ॥ सहूपमिति ॥ स्थेयान् स्थिरतरः स्थिरप्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः यम्भूप
तिः हरितोरंगमकेतोरिंद्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन्नुद्रपति इव स्थवीयः स्थूलतरं स्थूलदूरेत्यादि
ना पूर्वगुणयणादि परलोपो सहज्ज्या सज्यधनुर्वहतिहेमतिमन् मतिमस्य च मृपतेरनु कूलो कुरु
स स्वयं कुर्वीतेत्यर्थः मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः कुतः सख्या अनेन च मृपतिना हेतुनासुखेनओके
शेन श्रियं ति ता नि मनोरथान् अभिवास्यसि प्राप्स्यसि प्रसंततिलकावृत्तं ॥७१॥ इति श्रीमहोपाध्याय
कोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घंटापथसमाख्यायां त्रयोद
शः सर्गः समाप्तिपफाण ॥ १३ ॥ ततः इति ॥ ततः किरातवाक्यानंतरमुद्धतैः प्रगल्भैः किरातवचोभिः अर्ल्थवा
कुभिः शैलः इव पराहतोऽभिहतः अत एव कुपितोपि पोडवः धैर्यनिर्विकारहं नजहौनतत्रजउसन्नमपि

कोपसंभयाप्रासे स्वर्थः तत्प्राहि साधवः सज्जनाः सुदुर्गेहे सुष्ठु दुरासदं अप्रकंप्यं अंतःकरणं येषां ते सुदुर्गहाः तैः करणा
अपि अर्थांतरन्यासः ॥ ५ ॥ सलेशमिति ॥ सह लेशेन सलेशो स लेशः सकलं यथा तथा उल्लिंग मौल्लिंगं कृतं भूल्लिं
गितं लिंगैः स्तव्यं मं गिभी रैवस सम्यग्बलं तेरर्थः शत्रुरेव शात्रवः स्वार्थे अण् प्रत्ययः तस्यैव गितं अभिप्रायः उल्लिं
गितं शात्रवंगितं येन सः गितावान् संवधि नीविस्तरत लसंगहेत्वं वैभाषिको द्वंद्वकबन्ध्यः केवी कुशला
प्रमाणीकृते प्रधानीकृतं कालएव साधनं येन सः अवसरोचितं विवक्षुरित्यर्थः पांडवः पृष्टं तं सरंभ
वक्षोभरहितं इववचः आदे उ वाच स्वर्थः ॥ ६ ॥ सोह पूर्वकं तावदाह ॥ विवक्तेति ॥ विवक्तासंयोगादिना
आश्लिष्टावर्णाक्षरा तपग्रामरणानि यस्याः सा अस्य व तु व्यक्तरिति अनुतिर्वाकृसा सुखीय स्याः सा मं
जुलाभाषिणि इत्यर्थः द्विषामपि हृदयानि प्रसादयंतीति किं पुनः सुहृदामिति भावः प्रसंनानिवचनानि
गंभीराणार्थगुरूत्विचवदानि सुष्ठुगुत्तरूपाणि यस्यां सा अत्र तु विमला लसन्करणा सरस्व
ती वाक् स्वीरत्नेमकृतं पुण्यंकर्म येस्तेषां न प्रवर्तते न प्रसरति किं तु सुकृतीनामेवहार्थः भवद्गु
णीयेवं विधा सिधस्यां भवान्निति भावः अत्र कंन्नापि कं वाग्देवता च प्रतीयते तत्राद्यस्समासो
क्तिरलंकारः विशेषणमात्र साम्येना प्रस्तुतप्रतीतरत एवं न क्लेशः भवसरस्वती सरिद्वेदेगाया
गेवतयोरपि स्त्री रत्नेत्वा पजयां विश्वः उ भवतीति ॥ ७ ॥ तेविपश्चितां विदुषां मध्ये सभ्याः सभा
यां साधुतमाः साधुस अर्थो निपुणे वे ति काशिकायां भवंतिये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थयाविर
ति॰ निवेशयंति तां वांगुल्सीसर्थः तेषु च केप्यपि उपपन्ने पुराणः संभावितकौशलाः कतिचिद्वंगांभीर
निरूढमर्थ प्रकाशतां स्फुटतां नयंति लोके तावतएव ॥ ॥ कृतारएव दुर्लभास्तत्रापि वक्तारस्तत्रापि
निगूढार्थप्रकाशकास्तेऽपि सर्वमस्तीति स्तुतिर्वनेच रवाक्य रहस्य स्वयमपिता दृशएवेतिहृदयं ॥

॥ ८ ॥ स्तुवंतीति ॥ किं च केचित्तु गुर्विमविधेयसंपदं अर्थसंप ॥ निस्तुवंति अपरे विपश्चितः तु तैः शब्दस्यार्थस्य सा
मर्थ्यं स्तुवंति इति प्रतिपुरत पत्रस्थोप्रतीतोस्थिता यां व्यवस्थिता या सहासर्वमनोरमाः सर्वैर्वा ग्राह्या परस्यैना पुंसां मनोर
मा गिरः सुदुर्लभाः वाद्विरस्तु सार्वमनोरमाः उत्तमयगुणसंपन्नेति भावः ॥ ९ ॥ समस्येति ॥ धुरवहतीति धुर्यः कार्य
निर्वाहकत्वं रोयद्वा कार्विति यत्प्रत्ययः अतएव समारोपितभरः स्वामिना निहितसांध्यादिकार्यभारयथा हमनु
५५ दूते संधिविपर्ययादिति इमां शंतसी विनय योगीयादिकभारतीं वाक्कोरोविक्षिताचराद्वादिति भावः समस्यसं
यांन्यप्रगल्भंनिर्भीकं यथा तथा संवेद्य तत्तारव्येयताख्याहरते त्यर्थः त्वयावनेचरेणापि इत्यर्थः सतामपि शाह
विरोधद्योतनार्थं आनास्ययं वाग्मिनां वाक्यो युक्तिपटुतां वाग्मी युक्तिपटु वाग्मी समरः वाग्मी निरिति
मत्वर्थीयाग्मिनि प्रसहः धुर्यो अपि रोपितः अस्याविति इत्यर्थः स्तयान्यतरस्वामि ति प्रकारः अवमतः च
पुष्पावीत भीर्वाग्मी दूतोऽश हुः प्रकाश्यत इति ॥ १० ॥ वाग्मीतामेवाह ॥ प्रयुज्यति ॥ शंत कृष्णविनयसादिना समर्पणम
प्रयुज्यविलोकनमात्रं रितं मित्रमिद्धमित्राद्वेत्यर्थः न्याय्या न्यायाद्नपेतमितिवाभासे अनेन वाग्मिना मगसेरोत्सीतिः
भावः ॥ ११ ॥ ततः किमत आह नाविरोधीति ॥ किं तु सिद्धं फलस्यावरोधि निश्चात कमितिं दम सन्दास्कंदनरूपं कर्म कर्तुं अव्यते
मतीपतिर्भवतापुर्ये तोत्तिभावः किं नप्रिया रितः निवारणेहे तु मा हा ॥ मेति प्रघता इहामुत्रश्रेयोर्थि नाम्हत्यारितो
सामव्यं सालिनो महतां शेषस्यान्यायस्येन सहार्थनाशेन समानसुखदुःखे नेत्यर्थः अनुजीविनाम्हो नतपः स्वा
मीहिते न नियोज्यानि यम्य खलु अन्यथा सा मीद्रोहपातकीश्रेयसयहः स्यादिति भावः १२ तर्हि नोवाणः कृतः ।
किमन्यत्रन्याय्यं तत्राह ॥ स्थवइति ॥ प्रहितस्य प्रयुक्तस्य प्रविश्य परस्य प्रणाशे ध्रुवः प्रहितः अपि इति भावः तस्यन
इस्य प्रविशः शिलो अयैश्लेविमार्गमन्वेषणं न यो न्याय्यं अन्वेषणं विचयणं मार्गणं मृगणा मृगणसमरः अ
त्र वि च यत्र्यार्य जनाः मिलंघानं सज्जनव्यतिक्रमो नयुक्तेहियस्मात्कारणात्सतामतिक्रमोऽपायमनर्थं दिशति ॥

१७
२१०

यदुक्तं हन्तुं मे त्वं सीति तत्रोत्तरमाह ॥ अतीतिति ॥ खांडववनमुतं भयतुं महर्षितुमिच्छता अग्निनाम प्रातीतसंख्या शिलीमु
खा विहिताः खांडवदाहने अस्त्रैव तूणी दात्तमुक्तं भारते अतो ममैष शराः । एके व्याख्यानात् तस्यास्य रहितस्य भावे कर्णे
तेन च उक्त क्रीडितः मम कथं शैलजनाद्युगे किरातवाणैर्ध्वनितिरास्यानकिंचिदित्यर्थः अतो नापहारशंका कार्येत्यर्थः सर्ग
॥१०॥ यदुक्तं स्मर्यते तत् तनु मत्ता मिसा दिना सदाचारः प्रमाणमिति तत्रोत्तरमाह ॥ यत्री ति ॥ आर्यस्य चिंतं
सञ्चरितं प्रमाणीकृतं यदिसाधुत्वेनांगीकृतं यदीत्यर्थः तद्दूषदोषाज्ञानेनापिकेन त प्रसस्य प्रतिषेधेपि नयसरु १४
मासङ्गिमाध्यकारः उपलक्षणे तृतीया वर्षकिमिति तिरस्कृतः न नयुक्तमित्यर्थः हि यस्मात् परिवादगो
चरं परिनिंदास्पदं न्यायात् पूर्वापूर्वेनयातासत्तां चाणिगुणमेव प्राप्नोतेन तुदोषं अतसोमवादो वभाषितो
न सदाचारप्रमाणबुद्धिरित्यर्थः यतः पूर्वजात पूर्वेति सुप्सुपेति समासः परहात्सर्वनाम्नो पिति ष्टाया पूर्वेति
पातः स्त्रियाः पुंवद्विसादिनापुंवद्भाव इति पूर्वलिंगत्वात् अर्थो निरन्यासो लंकारः ॥११॥ नन्वप्रसक्ता वृद्धिः कथं दु
ष्टेति निषेधो यत्नेतत्रोत्तरमाह गुरुसेति गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यदोषशेषणं तस्माद् गुणादन्य
स्यदोषस्यारोपणां विद्यमानवारोपणं अस्तिसमं जसंजनं मर्षादिरूढस्यादिति मात्रमाक्रम्य स्थितस्याधि
क्षिप्तस्येत्यर्थः कर्तरि क्तः निगूढतो हृदयं सवत्र वतो व्यसाधोरनार्यस्य हृदयं कर्म स्फुरन् विलसन्
वांगेवासिर्निज एव द्विधा कृतामि लेव विवृणोति दुष्टया वाचैव नाक्रान्ताः अतएव मृगाः कस्यापि
रिगृहाः विवृणोति ॥ न तु पूर्विकाया बुद्धेरपि दोष्यमनुमीयते इति भावः चागसिरिस त्रिद्विधाकरण
रूपकसाधनं ॥१२॥ यदुक्तं मम्यचानीति तत्रोत्तरमाह ॥ चेन्नेति वना प्रयाः अतमृगाः कस्य परिगृहाः न कस्यापीत्यर्थः
किंतु यस्तान् मृगान् प्रसभेनबलात्कारेणप्रणात्ति हिनस्ति स्पर्हं सायामिति धातोर्लट् ते मृगाः तस्यैव तु परिग्रहाः हि

८१ तान्येवेति भावः ननु प्रमायमित्यभिमानात्परस्वस्वामी साहं ब्यात् तत्र स्नेनपणामाविहा मम स्वाभिमानः प्रतीय
तां ह्यस्मतां कुतः इसाहं ब्यात् अभिमानमात्रेस्य हाभावः दिहाहनेति मानितास्ति च क्रियः स्वस्तानि भवति इति न
किं तु भवं स्येव स्वत्वमपि मानितं ताया मित्यर्थः अभिमानमात्रेण स्वाभावादिहाहनेति मानितास्तिच
स्वानि भवंतीति न किंतु भवंत्येव स्वत्वमपि मानितं तायामित्यर्थः अभिमानमात्रेण स हेति प्रसंगादिति भावः ॥
१३॥ यदुक्तमिषुसिपित्त्युमित्यादिना यन्निष्कारणव्यासेन मैमहांचूतं विहितं उपद्रि ष्टमित्यर्थः असमात्कारणात्
जिघांसुर्हंतुमिष्टुरापतन्नभिधावन् नवंमम गो मयानिहितः हि यस्मात् वृत्ताभिरक्षे सतामलं क्रिया नदोषः
अतः आत्मरक्षार्थं वधो न निष्कारणत्वमित्यर्थः ॥१४॥ दुर्वचमित्यादिना यदुक्तं तत्रेवपुत्रमुक्तं तत्राव्हो ॥ मृगा
मिति ॥ स्वामीनिर्ये हेतुः तेन स्वहेतुना स्वार्थमित्यर्थः साधीनाम् अस्त तृतीयाचेति तृतीया मृगान् विचिन्वन् मह
रन्मृगान्जातीति मृगयुर्व्याधः मृगव्याधयश्चे सोणादिकः कुप्रत्ययः व्याधो मृगवधाजीवो मृग
युर्लुब्धकोपिस इत्यमरः तपइध्वतांत पश्विनांकथं कृतोपकारः न कथंचिदित्यर्थः अपकृपेति चेत्तव्याध
स्यापीति शेषः अस्तु किं युष्मक कलहहेतु नेतिभावः परंतु यदुक्तं निभ्रतः परनिर्वाहितमिति तस्य प्रत्यु
प्रहर्तुकेहंतदयुक्तमित्याह मृगाः ह्याणार्द्धं तः आवाभ्यां युगपद्दिविद्ध इत्यर्थः एवं सत्येनेनरूपेणैव हतः म
यात्तु नेस्तत्र कागतिः किं प्रमाणं पौर्वापर्यस्य दुर्लक्ष्यत्वादित्यर्थः तथा च क्रीडितव्यमिहा द्युपलंभतस्यै
व किं न स्यादिति भावः ॥१५॥ पूर्वकृपेति चेदपिद्दिष्टकृतं संप्रतितद्व्यसमिष्टं हे तेसनेता त्कमणिकः मुनौ
विषये कृपेतिवृत्ति व्यवहारो महतामकृतिमा कपटास हज्यपास ज्यः सायकोयस्मिन् तत्र व्हरासनं
धनुर्विभ्रतिमयि सन्नपः कथं कृतानुकंपः

७१
२९१

प्रीयते ज्ञायते इत्युक्तं कर्मणि लट् अक्षमे कृपोचितानीह समरस्यार्थः ॥१४॥ अथवा रूपमप्युपगम्यतां ॥ आपो इति
अपोपर्याप्नेन नपेण महिम भवर्थ यथा तथा अर्थेन सहनि ससमासः शरः तु सितः तस्य शरस्य फलं
च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनेन वधः साधनं निवर्त्तमे क्रैसै न्ये सिद्धं वधे गतावित्ति विश्वः अ
विक्षते अखण्डिते तत्र तस्मिन् नृपकुले मया आत्मसात्कृते स्वाधीनीकृते सति तदधीनत्वं च नेइतिसा
तिप्रत्ययः च भूपतेरधिकारकृतार्थतां सा फलं न नु खलु स्यात् पुरुषस्य पर त्रपणाशत्रु वधपात्र प्रतिपा
दनायएक हेलया सिद्धिरित्यर्थः तथा द्युशरलोभ इति कृपालुता यामूलान्यपि कृतत्ता इति भावः
७८॥ मार्गणैरथ तव प्रयोजनं मित्रसादि नायदुक्तं तन्निरीक्ष्येद्वा यदिक्षितिसन्नृपः कामं भवतामाव्य
तामिति तदा त्वमामिति शेषः एतदनल्पं चेत सां मनश्चिवेको न स्वामनयुक्तेऽकुतः अस द्याहरणे वि
ण्यासुवि यस्य विजेतव्यमिति स्मरणादिति भावः पराचनस्यायाज्ज्वादेन्यन महिनीकृताः प्रियः कथं
प्रियः न कश्चिदित्यर्थः ॥१८॥ अथवा परैरिति तमुद्दा यमर्थ्यः दर्श यन्निति ॥ अभूतमिति ॥ तव नृपश्रम
त मन्नतमासत्याभिव्यामियु ज्ञात्यर्थः युक्तं प्रमादाद्वेत्तो भूतमिति समरः अलभ्यत्वं चक्तुमशक्यं वि
विरुद्धं विपरीत फलकेरहितं मनोरथं वलालिप्सते लब्धुमिच्छतित नैते हितयस्मात् अनयस्य दृंतामयंकरस्य
लविज्ञान तापि मतिरपायविनाशकाले परिमुह्यती ति परिमोहिनी भवति संप्रत्यादि त्सोर्त्वेणताद्धि त्यपि नु
णप्रसक्तं प्राये णाविनाशकाले विपरीति बुद्धिरिति भावः ॥१९॥ अथ सर्वथालभ्यस्ते शरस्तर्हि किमनेन स्तुहृवि
स्तवं नयाच्यता शरो न्यद्वस्ताम् ॥ अस्तीरिति ॥ असिः शरावर्म के सुकं उत्प्रेके च नुस्यय नुर्वा तत्तवरूपोरणस्या
मिना विविच्य एकैकशो विभिज्य किंन प्रार्थितं नयाचितं येन प्रयोजनं तदास्यामीति भावः नपुंसकैकशेषः अथा
स्य विरामि मानिनो नृपस्य शक्तिरस्ति चेदिति शेषः याच्यया कृतमेव ॥

साध्याभावान्नयाचितव्यमेवेत्यर्थः गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया युक्ते प्राकृते कृतनिषेधार्थमव्य
यमयत्तः शक्तिमतां स्यं यस्मात् तावलाद्दहरणं न दूषितः भूषणमेव वीराणामिति भावः ॥२०॥ राघव स्नेव मरा जयो पा
रिवसादिनो पदिष्टं सख्यं परावदि सेख्यति सन्नपः कथं तथा युक्तः योग्यः सख्य कस्पितानकूर्त्या श्लिक्ष्यतस्स
र्थः कुतः यानुपत पस्वे तत पक्षरतेअनपराधिन इत्यर्थः कुद्धुद्धेहत्यादिना संप्रदानत्वात् च तुर्थी य
६५ दृष्ठ या सैरखस्तायेधासैरता इसमरः असूयह्नसू याकरो असूयानुदोषारोपो गुणेष्वपि इसमरः प्रसु
तेशत्रु रेवाय मित्साहहियस्मात् गुणार्जनेन च यु घ्राय युत्कर्ष सा स्यविरुद्धा विमुखा बुद्धिर्येषां ते अ
साधवः खलाः सतां प्रकृत मित्राः प्रकृत्या शत्रव ॥२१॥ हीन जाति वृत्तितां सख्यान र्हः सइत्याह ॥ वयमिति
वर्णाश्रमरक्षणो चितावि मृद्धत्तयावयं राजानः केजातिहीना मृगजीविते च्छिदो हिंसा जीवनो व्या
धक्षे फलितमाह अपकृष्टेरुत्कृष्टेरिसाजासाव्यत्यान्निकृष्टैः सह महत्तां तामयायमेवो त्कृष्टानां संगतं सख्यं
न घटते तत्वादिदं तिनो गजाग्ना मायूनां सख्यायोगो मायुसख्या न भवति इति गालवं च कको षुरफे रपेव
जम्बुकाः स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तका इत्यमरः अत्र विशेषरणेन सामान्यसमर्थनि रूपार्था
तरन्यासः ॥२२॥ नीचसख्यादपायं ॥ मप्याक्षिप्य ते इति मत्वाह ॥ परइति ॥ अज्ञातजन्मा महाधः परो वज्ञा
तीति यत्तदवज्ञानमुन्नतीनां धीराणां धीरतां निर्विकारत्वं च तत्त्वं न विजहति न रकं जनयती त्यर्थः क्रोधं एव तिं
त्स्विति भावः किंतु समानानि वित्तं र्यान्वयवलरवगाहिशक्ति कुलविक्रमाद्यैस्तेषु मध्ये तिरस्कृरणे सह
मीयोयः क्ष्मिदति क्रमं करोति त्वेद्सो तिरस्क्रिया यस्यासि तः सिंहस्यति भावः ॥१४॥ नहि नीचेकोद शीर
वतिरिष्या शंव्य सोप वति कस्मात् यदेतियदा विगलात्तविरुणद्धि ध्वस्यकुत्ते नेति तदा यशो हतं नाधि
तेभवेत् अथ मैत्री करोति तदा गुणदूषिताभवे युरिति शेषः इत्यूहनयथापतर्क्य विस्पष्टपरिष्कुकं

९२ १८ २९२

विषयत्वं कः प्रत्यञ्जननी त्वजनं स्रवज्ञायादनादेरलोप इतीति रसं तं करोतीति उपसृत्त इत्यर्थः॥२४॥ उपसंहरन्ना
हमयेति॥ अनेन हेतुना संपिपिक्षिता नेहलेन कर्मणा नमयाम्नग्नान् हेतुः क्रोधस्य संवर्धी हेते सत्त्वप्रसव
अत एव न लोके सादितावद्धी प्रतिबंधः चिरबद्धमति परुषं माद्वे पवृत्ताक्षि रस्कारवचनं तितिक्षितं तं सोऽहं
ननु सहस्वानंगीकोरेव स्माद्वरम्ग हीयती सांशंक्य हशरेति मृत्यशरार्थ मेष्यति दृष्टोचि विषयस्य तस्मात् दुर्दृष्टि
विष्टात् सर्पविषात् शिरोमणिं जिघृक्षतो ग्रहीतुमिच्छतो गतिं दशां लिप्सते प्राप्स्यति॥२५॥ इतीति॥ इती
त्यमीरिताकूतमुक्ताभिप्राय मनीलवाजिने श्वेताश्वमर्जुनं दूतो जयाय तेजसा प्रतापमवितर्क्यो
स्मान्नुजिता कगमिष्यसीति भीर्यायी हाच्वजिनीमुपेयुषः सेनां संगतस्य प्रसन्नरूपस्यार्जुनप्रती
तिशेषः विरूपचक्षुषस्त्र्यंबकस्य समीपमययौ॥२६॥ ततः इति॥ ततः पताकिनीपतेः सेनापतेरवगादेन
आदेशेन अवधानादाचमादेशा इति सज्जीनः निश्रादवती शब्दवतीम् महाचमूः सेना युगांतवातेऽभिहता
आदोलिता अत एव निनादं कुर्वती अंभोनिधिवीचिसिहति रर्णवोर्मिसमूह इव चचाल॥२७॥ रणेऽपति
तेनैव जैत्रो जयनशीलो नुकूल इत्यर्थः जयतः सर्वतोमहादिनास्वार्थेऽण् प्रत्ययः तरंगितं संजाततरं
गं यथा तथा पाल्मलमिताः आस्थिताः केतुसंततयो ये न सः सहघनैः सांद्रैरनुशीकरैः सघनां शुक्रीकरः सु
रभिः सुगंधः समीरणो वायुरणाय रणं प्रदिशन् निर्वर्तयन्निव चलतां पुरः शनैः प्रतस्थे चचाल॥२८॥
जयेति॥ जयारवैर्वंदिनां जयजयेति शब्दैः स्फुटितनादैः वीराणां सिंहनादैश्च मूर्छितो वर्धितः शराश
रज्यानां धनुर्गुणानां तलताराणां ज्याघातेरवाणां च ध्वनिर्भूधरराजकुक्षिगिरिगुहास्य संभव
न् ग्रामाननुप्रसाववर्तमाने सर्वः गांभुवं कंपयन्निव दिशः ससारे व्यानशे तत्रास्य संयोगाद् गुणः स
त्र्नृत्यपदार्थस्य विशेषणं गसंभवन ॥

तत्तुकाव्यलिंगरूपं गिरिकुक्षिया द्वनेरापयस्यापि ध्वनेरपि कारं कालं तम्भवेयमसंभवं निरस्य व्यंज
कं विना साध्यमानोपात्तमूर्धगुणानिमित्ता प्रतीयमाना क्रियस्यात्प्रस्तावं गगिभावेन संकीर्यत इति
संक्षेपः॥२९॥ निशातेति॥ निशाता तीक्ष्णा अत एव रौद्रा भीषणा अयं येषु तेषु निशातरौद्रेषु विरोध
णयोरन्यतरविशेष्यविवक्षायाम् विषयत्वात् द्विशेषणसमासः येन सीदंति तेन सदां चनेत्रानीस
त्सुदिव सादिनाविक्षिपत सुरुषेव कुलमिति अलुक्तेति आयुधेषु हेतिः शस्त्रेपि पुंस्त्रियोरिति केशवः [illegible]भिन्न
विग्रहैः संक्रांतमूर्तिभिरत एव विकासतां विसृतरतां गतैरत एव ककुभां दिशामंतरमवकाशं प्रदीपयद्भिः मज्व
लयद्भिरिव स्थितैरिति रहस्यांशुभिः सूर्यस्य मादुपधायाश्चेति मतुप् मरीचिभिः करैः भानुः करो मरीचिः
स्त्रीपुंसयोरिति अमरः विपुस्फुरबभासे स्फुरते स्मवेलित्॥३०॥ उदूढेति॥ उदूढेनोन्नतेन वक्षसा स्थगितमाध
न्नोमकमसन्तोदि मुखं येन सः विकृष्टमाकृष्टमत एव विस्फारितं विघोषितं चापमंडलं येन स विभुः शिवः आ
यतं प्रसृतं पक्ष[illegible]द्वयं पार्श्वद्वयं चितसत्त्वमति नाम्नाव्याप्यपक्षः साध्यो गरुत्पार्श्वसहायबलमिति ध्वतिवैदूर्य
ती[illegible]गणनां मध्यगो मध्यस्थोपि उपरि वोपरि स्थित रवबभौ सर्वोन्नतत्वात् बभौ इत्यर्थः॥३१॥ सुगेत्यी
ति॥ सुगेन दुःखेन वा गच्छंतेति सुगो दुर्गो सुगदुर्गेषु चसमविषमदेशेषु इत्यर्थः [illegible] दुरारिपि करणाच्चेत्र एव
के व्यः अनाएव टिलोपः तुल्यविक्रमैर्लाघवात् समसंस्कारैर्जवाद्वेगादहं पूर्विकया अहमहमिकया अहं पूर्व
महपूर्वमित्यहंपूर्विका येन समरः मनोज्ञदायिनः प्रहयः प्रियायासु प्रियां नृमिधुभिः योधैः सतं ताद्रुप्रसयः
गणोऽस्य मेरविच्छेदेन निरुद्धमत एवाकुलाकुलामाकुलप्रकारं प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः व
नोनिरुद्धो संनिरुद्धप्राणमिवावकाशे विसृप्रेक्ष्य॥३२॥ इति रोहितो [illegible]ति किरातसैन्यैस्ते रोहिताभिश्छन्ना

२२
१ २९३

निभृतम्रनिकुंजरोधांसि गर्तवद्धततया निम्नसांतताः अत एव सहसा गिरि कृतं तु तानतं समस्नुवानाः प्राप्नु
वंतस्तथा पिधायच्छाद्याच्चरेचितारिक्तीकृताभुवः स्थलं निम्नतया निम्नता धमैलमेजिरेव प्राप्ताद्
वेत्युत्प्रेक्षा सैन्यैर्यान्भुवो व्याप्ता हा उत्ता… नाः प्रतीयंते तेषु कास्ता एव निम्नाः प्रतीयंते इत्यर्थः ॥३३॥
पदवीमिति ॥ पथिभिर्विशालैरुरुभिः पुरोभागेषु पर्यस्ताः क्षिप्ता बहवो लताततयो यया सा जवानिले
ने५ नैवगमारुतेन धूर्णिता म्रा… मिताः शालाः सर्ज्जतरुकुंदरानिचय… यासा शालः प्राकारवृक्षयोः
शालः सर्ज्जतरुः स्मृत इति शाश्वतः परितः सर्वत्र विसर्पिणी प्रसरणशीला गणाधिपानां संततिः समूहो
वनान्यकांची वन्युज्ञानीवच्चकारेत्युत्प्रेक्षा ॥३४॥ अथ पादचारिभिः स्तोकैरर्जुने विशिष्टैर्नगणानां य७
तदभियोगमाह ॥ तदिदिति ॥ ततः सदर्पं सर्गवेसो तःसारं तपस्यता तपश्चर्ययातपस्यतः कथं तास्थि
यां मप्रणयेनापृष्ठतनुं कृशमत… एवमदस्युत्पाक्षामं क्रशं क्षोमम इति निष्ठतकारस्य मकारः ए
कवारणमेकाकिनं गजमिव स्थितमित्युपमा पुनर्न्न्यूनं राज्ञां निधनाय नाशाय परिच्चलंतं ते
जस्विनमत एव दृष्टादेहं तेजातवेदसमिव स्थितमित्युपमैवा ॥३५॥ अनादरेति पुनश्चानादरेणाव
गणनयाऽपातो तिसंगादुद्धतोद्धतश्चैवकः सायकोऽयं नतं तथानुकूले स्थितः द्वीवजये सस्पृहं जयं
न त्वप्रपूर्णप्रतिकारो वाणाहरणप्रयर्पणरूपो यस्य सो तएव पेलवो लघुस्तासि
स्वभावो विक्रिः बलमुदधिरिवेति उपमितसमासः येषां वा सहवाहनेदिप्युच्चे स्तूदकस्योदादेशः ॥३६॥
निषण्णमिति ॥ पुनश्चाप्यदाप्रतिकारस्य कार्पणेसाधनेऽनपायितिस्थिरे शरासने उक्तचिह्नणविशिष्टं धैर्यं इव निषण्णं प्रकृतौ

स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमत्यत एवालंघनीयमतिक्रमणीयमत एव निवातं निष्कंपं पंचाताभायान्निश्चलं
निवातानां वाश्चयायातामिव समरः स्वापगापतिं समुद्रमिव स्थितं ॥३७॥ उपेयुषामिति ॥ पुनः अदूरे समीपपतितस्य
देशे लावराहस्यापि चिह्नादिलादिनिः वक्त्र…तौ रूपेषु वीप्रमामं तकस्य वद्युतिसां विभ्रतं धारयं तं तयालक्षिते
रध्वरे यज्ञे यज्ञः सबोध्ध्वरो यागइत्यमरः क्रतुमाकृ तेपुरो…समावादितः स प्रशुर्यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमिव स्थि
तेनिजेनेति पुनः स्व निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्यमेव गुणं …तेन विजितान्यगौरवं विजितमा
न्येषां गौरवं गांभीर्यं यस्मिन्कर्मणि तत्स्यात्तथा गंभीरत्वादुरवगाहं …नीतं अतएव घनाः सांद्रा उरवोम
हत्स्यश्च वीरुधो लताश्च यस्मिन् …तेन घनोरुवीरुधा वनोद्येनारण्यप्रादुर्भावेन समंपकारीकृतं दुरव
गाहीकृतमुत्तमा… चलमिव स्थितं समं ततो धकारोयस्य स इति विग्रहः ॥३८॥ महर्षभमिति ॥ महांश्चासौ स्कं भ२
धइव स्कंधो… यस्य सः तं उपमानपूर्वपदत्वादुत्तरस्कंधलोपः स्कंधो भुजशिरोंसो… स्त्रीत्यमरः प्रांशुन
केधरं स्थूलग्रावं प्रथमीवायां शिरोधिकंधरे समरः वहद्विपुलैव पृथुमहद्विपुलतटं तद्वद्धृतेनकटिनवक्ष
सोपलक्षितं महाभरां दुष्टे भारवतीं महिं समुज्झितौ र्षुंदुवराजकार्यात्समुद्धर्तुमिद्धमत एव महतोऽपर
व्यातजगतीं समुज्झितौ र्षुमुत्कचिह्नवणविशिष्टं महर्षवराहमिव स्थितं अथ साधर्म्यादियमुपमालेशः
सा द्मावंध र्पेण तस्य विधानादिति रहस्यं ॥४०॥ हरिदिति ॥ पुनः अघ हरिन्मणिश्यामं मकैरंतमणिश्यामलं उदग्र
विग्रहमुदारमूर्त्तिं दिहिनः सहान् परिभूयतिरस्कृत्य प्रकाशमानं जलमेवादर्शो मुकुरस्तस्मिन्… तं अंशुमालिनं
सूर्यमिव मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषं योवरदीनं पावन निवासिना रायण सहच्चरो नरो नाम र
स एवायामि सूर्यः ॥४१॥ गुर्विति ॥ गुरुभिः क्रियारंभैर्नां फलैरलंकृतं सफलकर्मारंभमित्यर्थः जगतस्त्रावितो
जगच्चिजयिनः प्रतापस्य… तेजसो गतिस्थानं अत एवास्य बहूनामेकलक्ष्यं हं …क्षुज्यते इति संदर्भार्थः अनीलवा

१४७
२१४

जितमर्जुनेन गणप्रमथादयस्तत्पार्श्वे ये सोपघना सोयमरिता वार्षिकाइत्यर्थः घनामेघाइवाचलमितिशे
षः समासेंदुर्प्राप्नुरित्यर्थः ॥४२॥ यथास्वमिति ॥ पुराःपूर्वस्यमनतिक्रम्य यथास्वमेकस्वएनेजेष्याभीति
ताः कांक्षिता कंचित्हावाविक्रमं येसेोपरे शरवः सणामुनिप्रभावात्कृताते जसोह तप्रभावाः संतोप्रतिपत्तिमूढतां
महानमोहाधतां ययुः तथाहि महानुभावोऽतिप्रतापः पौरुषंपरस्येप्सितं प्रतिहंति नाशयति ॥४३॥ ततइति ॥ ततएकैक
स्याशक्तेौपवेक्षिता वांस्थितान्मन्यो न्यवलोपयतिरन्यो न्यशस्त्रवंचनोर्थे सैर्गेऐ प्रमथैस्तत्राजुनेक्रिया
धारलात्सप्तमी समं युगपदेवप्रजघ्रे प्रहृतमा वेलिरूत थाहिसा हाय साध्या सिद्धयः कार्यसिद्धयो महोदयानां
महानुभावानामपि संघेनवर्तिव्यापारो येषां ते तेषां भावस्तत्तातां संघवृत्तितां संभूयकारितां प्रदिशंतिअत्रतो
गणानामपि संभूयकारित्वे नदोष इतिभावः ॥४४॥ किरातेति ॥ तुरुभिः स्त्रापे नोदितां प्रक्षिप्तानुपातरंहसः प्राप्तवेगाः
प्रवृत्तपत्रध्वनयः संजातपक्षस्वनाः शिलीमुखावाणा महावनादुन्मनसः कापिगंतुउत्सुकाः साकानकविभ्र
षणविशिष्टाःपक्षखगाइव किरातसैन्यात्समंततउत्पेतुः ॥४५॥ गंभीरेति ॥ गंभीररंध्रेषु गंभीरगह्वरेषुमहो
च्चतः सानुपुंजेप्रतिस्वनात्सैर्नशमुन्नमितेन्नोत्थापितेन नदीघोषेण तेनजवाद्युपेयुषा प्राप्तवताधनुषे
निनादेन दिशां विभिद्यमानाविदीर्णमाना इवदध्वनुः ॥४६॥ विधूनयंतीति ॥ महुः हिंगहनानि वनानिविधू
नयंतीकंपयंतीति रोहितान्यापोहितान्यूर्पताप्रतापप्रद्योतनान् तिरिश्लंहिदिंगंतरालिच्छायासागम
मार्गणावलिः प्रमथशरसंहतिरनिलेनेरिता प्रेरिता महीयसीवृष्टिरिव रवमितेनेविस्तारयामास ॥४७॥
त्रयीति ॥ त्रतूनां त्रयेपएमासान्कालाध्वनोरत्यंतसंयोगेद्वितीया प्रतिलाशर्यावायुभक्षकस्यतपस्य
र्थः तपापरायणमहष्यतोरूणंकर्तुमुत्सहमानस्य क्रियावर्त्यादिनात्वतुर्थीजिष्णोरर्जुनस्यवपुषि
पावकस्य वच्चये प्रयातिगच्छतिसति शिथिलेनप्रागितिशेषः वर्मणा कवचेनेवि दृश्यमाने नतरकरणी

यंजानेतेविसृष्टायस्तासस्तरंश्मी घ्रुघनत्वंदधउत्तमीयप्राप्तमनन्मथ्याडनुपपेयागतिरितिभावः इएकर्मणि
लिट् ॥४८॥ तेष्विति ॥ तेषुशरौघसोवावादषोध्योसमंततोविततस्याम्पतत्सुसत्सुधनुर्दुधूषतः
कंपयतः धूञ्‌दितोवेतिविकल्पादिडभावः तस्यार्जुनस्यसंवेधिनीभीषयतेइतिभीषणानयाधि
तान्यलुटविनिपातशंसिनीविनाशसूचकादृष्टिविशेषणत्कंवबलेषुसरोषंपपात ॥४९॥
दिशइति ॥ स्वयंकालेः कालांतकोकालः सइववदारूणोरोद्रोमुनिरर्जुनइषुभिर्दिशःसमहरन्निवएकत्र
समाहरन्निवअन्यथातासामपारदर्शनंनस्यादितिभावः रवेः प्रभां विक्षिपन्तिवाधःप्रक्षिपन्ति
वोन्यथासाकथंनदृश्यतइतिभावः तथानिलेव्याकुलयन्निवेषुगणोलोंतरालेअपूरयन्नि
वतस्यतथागतिविघातत्वादितिभावः सशैलांक्षितिंचलयन्निकंपयन्निवतथासंक्षोभादिति
भावः च्चालगतिमकरोत् सर्वत्रैव शाद्धउत्प्रेक्षा ॥५०॥ विमुक्तमितिक्रासंसितआकांक्षितः
शत्रुविजयायैस्तेरहमहमिकयाशत्रुविजिगीषद्धिरित्यर्थःवनेचरैरेकावसरं समकाले
असेतसंयोगविमुक्तंप्रयुक्तमनेकंच कार्मुकं ज्ञातात्वेकवचनेनसोर्जुनःक्रियाफलमतिपा
तितोऽतिक्रांतकालरइवअतीतकालस्यकर्मणोनिःफलत्वादितिभावः अंतरामध्येअंतरामध्ये
शरैर्निजैपानचिछेद ॥५१॥ गतैरितिपांडुनंदनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगाद्धन्यत्र
गूढप्रयोगादृश्यतांमप्रकाशतां च गतैर्विपदमनर्थंनिवारयद्भिः विदूरगैःपरमंडलप्रविष्टै
श्चवहत्फलैराय ता ग्रेर्मलालाभे अफलेकारणेअलाभयोरितिशास्त्रतः शरैरूपायैः समा
दिभिरिव अशरामुपसितः प्रवृद्धावर्मवस्त्रमात्रसाधर्म्यात् अकृताप्रकृतश्लेषः उपमेतिकेचित् ॥५२॥

१५
२१५

दिवइति॥शरादिवोंतरिक्षात्पृथिव्याभूगोलाद्धाकुंभमंडलान्मुखात्तिग्मतेजसोर्कस्यविंबाद्वाअथवा
वासिकाद्वित्रिकृत्वात्कार्मुकान्मुनेःशरीराद्वापतंतीतिजनगणाअभिमेनिरेअन्यथाकर्थममीविश्वमं
तडीयशराःसंभाव्यमितिभावःअत्रसर्वत्रशरसंपातदर्शनात्संभावनयापृथिव्यादीनामन्य
तमस्योपादानत्वोत्प्रेक्षास्याच्चप्रतीयमानाव्यंजकाप्रयोगान्नशाद्वादस्तुसंशये॥५३॥ गणेति॥
मर्मविदारणैरपिमर्मस्थानान्येवविदारयद्भिरपिगणाधिपानांपरसुतांमरणमविधायाकु
ण्ठानिर्गतैस्तोषामर्मस्थलादितिभावःतस्यमुनेःपत्रिभिःशरैःकृतापराधैरिवस्वामिकार्याकरणात्कृ त्
स्या पराधैरिवेसुतेत्प्रेक्षाअधोमुखैःसद्भिर्जवादुद्गमवान्नतीयतेतिच्चक्रमेप्रविष्टइत्यर्थः
लज्जितस्यकस्यचिन्निलंघनमुचितमितिभावः॥५४॥द्विषामिति॥प्रथममुक्ताःशिलीमुखाः प्रथमेर
मुनिशरान्द्विषांदेहावरणानिवर्माणिविभिद्यव्याहृतीःप्रहारांश्चक्रिरेतासुव्याहृतीषुपुनःपश्चात्समुत्ते
र्मुनिशरैर्नेपेतेनपतितंतोपविद्धपेषणदोषापातादितिभावःतथाहिअरुंतुदत्वेपीडितनपीडनंसत्ताम
गोचरोविषयःसोतःपीडितेपीडांनकुर्वंतीत्यर्थःनहन्याद्धसनंप्राप्तंनातेंनातिपरिक्षतमिति
निषेधस्मरणादितिभावःअरुंवेरणंतुदंतीत्यरुंतुदाःअरुर्व्रणंस्त्रियांमर्मस्पृशमरःविधरूषो
स्तुदइतिखप्रत्ययःअरुर्द्विषत्सादिनामुमागमः॥५५॥समुज्झितेति॥यावंतोरातयोयावदरा
तियावदवधारणइत्यव्ययीभावःयावद्रातियथातथासमुज्झिताअरातिसंख्यायामुक्ताःमुनि
चापान्नसहसंभूयैवनिर्यतीतिक्रामंतितावत्कतस्यकौशलमितिभावःयातःशतरिक्तिपमुनिबाण
संहतिरुपापतेश्चमूर्हिमांशोःपद्मपंकजावलिमिवसंकोचमनिनाय॥५६॥अजिह्मेति॥अजिह्मं

स्वरूपसौगत्स्नात्याथकेअन्यत्रतुजिह्मस्थानप्रवर्तनात्भवतीतिअजिह्मस्तंअजिह्ममोजस्विनंसप
वत्तमंच्चोदितंच्चउभयत्रापिअजिह्मशब्दान्निमित्तादिष्टविधिविधानात्लुगितिलुकःदिलोपश्चअनमो
घमवंध्यंअकेमतिरेतरस्यापारेष्वथाअंतवकीधृकियासुच्छेदनभेदनपातनादिकर्मसुसृष्टमन्ये
दनादियोजितंकार्मानुगुणत्वेनविनिवृत्तंमिसर्वःप्रसममुनेर्मशरौघमुत्साहमिवकीरस्यस्थायि स४
भूतंप्रजन्नाविशेषणमिदमर्थःसादितात्रिकर्णितःविद्विषःसादयितुंप्रतिकर्तुंनसेहि रेनशेकुरित
स्यात्साहनंदवशारवर्बंदुर्द्धर्षमभूदितिभावः॥५७॥शिवेति॥अनेकदेशगानानादेशस्थाःशिव
वध्वजिन्योहरसेनानुगमेवभोमयूखाइवेत्युपमितसमासःअन्यत्रोगमवइवमयूखाइतिमयू
रव्यंजकादित्वात्समासःस्तेषांमालोत्रेतितन्मुख्येषुमयूखमालिनेविष्टादित्यादिनिःएकदेश
स्यएकदेशेवस्थितंमुनिंकर्केप्रजाइवयुगपत्प्रतियोधंयोद्धुस्वयोद्धस्वप्रतिप्रत्यथंविमला
सादिनायथार्थेविप्साथामव्ययीभावःअगतःस्फुरंतेतिदध्युःदधध्युःददृशुःयथैकोर्कएतै
रवस्थितोपिनानादेशस्थानामपिप्रतिपुरुषमग्रेवर्ततइतिगुणपत्प्रतीयतेतद्वद्बाणवा
र्षीमुनिरपिप्रतियोधंतथैवप्रत्यभादित्यर्थः॥५८॥मुनेरिति॥प्रकोपादमर्षाद्विविधवक्रसमंत
तःआपायतागघ्रतादुग्ररंहसाऽतिवेगेनमुनेःशरौघेणकविशिखाणेनमारुतानिलेनव्याहृयाः
निदाघजंग्रीष्मास्परजइवनिधूनितंव्याहतंतद्बलंप्रथमसैन्यंसेनानीविधिनीमविछिन्ना मनु
मितियावत्भ्रांतिमनवस्थानमित्याययप्रावा॥५९॥अप्रत्ययिभिर्विशेषवक्रमाहा॥तपइति॥एवं:
मुनिस्तपोबलेनभूयसीर्बह्वीरदृश्यास्तनूरात्मनःशरीराणिवि धायसद्वाइषून्निरस्यतिप्रेरयतिस्मि

२१६

तत्क्षिपति वा किं वा अमुष्य मुनेर्माययाविहितं प्रतिभं संस्वकीयमेवायुधं प्रतीयं प्रतिकूलमागमत् प्रत्यावृत्य तेनोस्मा
कं वा निहंति किमु जालं सिप्रहरता ख्यकं तादिसूत्रेण निपातः चिरहीतवीर्यस्मरणाच्छेदेव हस्तीकर्मलिखत् स्त्री
विवक्षायां तु द्वितीया ॥६०॥ हृता इति ॥ यद्वास्य मुनेर्गुणैः शंसाद्भिर्हृतात्म्नाकृष्टा वशीभूता इति यावत्स
भयेन वादूरेण वा भयाद्धिम्यतेव इत्यर्थः देवतास्तिरोहिताः सत्यः प्रेतं रतिं स्थितं तत्कुतस्त्रयस्य मुनेरमीसाय
का जलमजेरनर्थ यश्च कथं तु संततमनेकाः संख्या संभवति ए तत्रोक्ता न्यतमप्यक्ता संभवेन संभवतीयर्थः ॥६१॥
जयेषति ॥ किंस्या यमुविजयेनरणाद्विरमेद स्मान्विजिसयुद्धं संहरेत् क्वचित् अपि स्मरन् प्रायरायस्वतिमेव्रेदपिस्या
वरजेतमजेता नविनश्येदित्यर्थः अपि शब्दः संभावनायां प्रार्थनायां लोट् इति प्रतर्कपूर्वोक्ताचित्तर्कसौराकु
लिता संतापिताश्च सहेतुकं विशेषणमाह न्यपतत्तु मार्गणो रज्जेणानाराकीर्णा व्याप्ता पताकिनी सेना
किरातपतेरितिशेषः त तावपरितावं प्राप ॥६२॥ अथ सएतिस्म भविएणकोपवतादृसमाश्रयं शंसति साप्यं कस
मिवयथामदोद्धृतेन पुंसा हितं प्रियं वचो निरस्तं तिरस्कृतमिव यथा बलीयसा वलेव तेरेणविधिनादेवेन
निरस्तपौरुषमिव वालितदैव प्रतिहतपुरुषव्यापारस्य निःपूर्णतादिति भावः तथा जिष्णुनार्जुनेन निर
स्तक्षिप्तं वलं किरातसैन्यं नरराजेन कृष्णुमेमालोवमा ॥६३॥ प्रतिदिशमिति ॥ प्लवगाधिपलक्ष्मणा वानर
चिह्नेन कपिध्वजगावानरा चिसमरः चिह्नं लक्ष्म च लक्ष्मणं अर्जुनेन विशिखानां संहतिः समूहेन स्त्रियां
तु संहति वृंद मित्यमरः तापितानापीडिता मुद्गीचो देहान्यस्य लोतात्क्रोश रनिवर्तितकल्पवरैः शिववलैः प्रथ
मसैन्यैरवकिरणलिप्तेः सूर्यकिरणशोभितैर्वारिभिर्जलैरिव प्रतिदिशं दिङ्मुपरिमंडलतापरितः कृत्याकार
रमंडलीतियावत् अश्रादधे प्रतिदिशं मंडलाकारेण स्थितमित्यर्थः उपमेयमातपक्लिष्टैर्हिजलपरिभ्रमि
ततद्धन्तुपिपीडित तेत्यादि प्रविततानि विसतानि यानि निरस्त्रजालानि तैः छादितं विश्वं

रि

तेति ... मंडलमाविर्भूतमंडलं आविर्भूतमिति पूर्वार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्य
प्रवेशा सैन्यं बभ्राम इत्यर्थः द्रुतविलंबितं वृत्तं द्रुतविलंबितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥६४॥ प्रवित
तेति पांडुसूनोः प्रविततानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैः छादितात् छादितं विश्वं नरसैन्येन तस्मि त
न्नेतरणमंडलमाविर्भूतमंडलं आविर्भूतमिति पूर्वार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्य प्रयोगः धनुर्विधूव
५५ तिकंपति सति भीतभीतेव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीर्विजयश्री विषमनयने सेनापक्षपातं शिवसैन्यानु
रागं कथमपि केनापि प्रकारेण महता कष्टेन धीर्हेतुसत्कुविद्वेहे शशाङ्कमालिनिवृत्तेलक्षणं तुकं न
॥६५॥ इति श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घं
टापथसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ ॥ अथेति ॥ अथानंतरं तत्र रणे भूतानि सर्वप्राणिनः वृत्रहतवान् वृत्र
घ्नं इन्द्रः वृत्रघ्नः पुत्रेषु क्षिपत्स्याप्रत्यसुमान् वार्त्रघ्नोर्जुनः तस्यापत्यमित्यण् प्रत्ययः तस्य शरेभ्यः तत्रसुः
बिभ्युः का जेम्भ्रमुत्र सामिति विकल्पादेत्याभ्यास लोपाभावः सा चमूश्च इव बोभ्यंतरामिति इष्वासाः
अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति घञ् परित्यक्ता महांतः इष्वासा आयुधधारिणः यया सा परित्यक्तायुधेत्यर्थः दिशो भेजे पला
यांचक्रे इत्यर्थः अत्र भूतत्रास सेनापलायनयोः समकालं समुच्चयकथनात् क्रियासमुच्च
यो अलंकारः गुणक्रियाणां यौगपद्यं समुच्चय इति सामान्यलक्षणात् तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥१॥ अपवश
ङ्कि इति गणप्रमथैरीशानं स्वामिनं शिवं पुरो वर्तिनमपीति भावः अपशङ्किरिव रणनिवृत्तेनिर्वर्तं
भावेलितं तथाहि कुल्यदुःखपत्सु संभ्रमे सांध्यसेन संभ्रमः साध्यसेपि स्यादितिविश्वः ज्वरितं संभ्र त
नः मुहः पैवनतः पुरोवर्तिनोप्यदर्शन मुपयातइत्यर्थः ॥२॥ खंडितेति ॥ खंडिताध्वस्ताशांसा यासां

अ१

सायस्यां तया लोकानामणीसं स्वधिन्या तया तया ज्ञानैः स्थेये सर्वैः पराङ्मुखतया रक्षैव मुख्येन पलायनेन।
सर्वैः केतोः कृतो ध्वजी कृत तदुक्तं महान् वानरो येन तेन तं पुरुषं कपिध्वजमिसर्वैः कृपादयाआविवेश तद्दीयां
दुर्दर्शां दृष्ट्वा कृपादि वै द्रोणानृद्दिसर्वैः यमकालं कारः॥२॥ तत्र शत्रुषु कथं करुणं तेनाह॥ आस्थास्यामिति आस्थांय तत्र
मालेव्यया आस्थाचालेव तस्थान यत्वाक्षेपे वृकस्यन्त इति विकृवः वशंनीते बुद्ध्वा वृद्धेष्वरीति वृधिवये अ
नुकंपया महतां माहात्म्य महानुभाव ह्लेव्याति स्पृहत्ता मायाति ततः स्वपोर्स्वविर्जितवृकरुणमूषणमेव
महतामिति भावः॥४॥ सह इति॥ अहसि नासहवर्त्तते इति सासि सरवङ्गः अरक्षन् सुवतिपरं याति सुसुकोवाणः
पुपरं रोर इति धातोः सत्तद्धिवे सारिनाक्विपस्य सुमिः सहवर्त्तत इति सासुस्थः सकाणः अस्य तेक्षिप्येते शर
रासने नेन सोधनुः अकर्तरि चिकारके संज्ञायामिति घञ आसेन सहवर्त्तत इति सपक्षः सत्त्वापः सर्वत्रते
नसहेति तुल्ययोग इति चहुव्रीहिः येयायातव्यापा नसध्यान्यया आया तव्यापान विनेव साध्याः आजो
यदितियत्प्रत्ययः तेषां दृष्यानी मायस्वर्णगजादिलाभं याति प्राप्नोतीति येयापेयं प्रत्ययः अयं प्रभावहृद्देवया
तीप्रत्ययः सच्चासौ सच्च येत्राये जायया जयः उभयत्रापि तानुपसर्गकः तथाललतिविलसतीति ललः
लले विलासपयातथ अलोलः अचपलः शशिनद्रष्टाः शिवस्तस्य शिशुः स्कंदस्तस्य स्मरणानि हि तस्तीति
शशी शशिपृशीः क्विपशस्त प्लुतगतिं कुर्वन् शशाप्लुतगताविति धातोः शत् प्रत्ययः सोऽर्जुनः लीला
शोभां ललोपाप लाआदाने एकाक्षरपादः॥५॥ आसेति॥ सोऽर्जुनः आसन्निस्नमयाक्षि यथा तथा यतो
गच्छतः पलायमानानि सर्वैः एतानाणान् मंदमेवाद्य न्विपाय अनुज्ञाय तथापि महोत्सवमहानुभावाः भगवानप
लायमानान् रसर्वैः अतिपीडयितं नै च्छतिहि अतो मंदमिया यष्वर्थः॥६॥ अपेति॥ अपलस तातत ङ्गादर्शना
त्मायमाने तस्मैगेसानिस्थियितेन तन्निवारणाय तिर्यगागतेन स्थिरकीर्त्तिना स्वयमभंगादिति भावः॥ कि

दायस्त्वेतसम्यकीयगणभंगात् ईषत्स्विन्नचित्तेन सेनान्या स्कंदेन पार्वती नंदनस्कंदसेना नीरक्षितुं गृहस्मम
रःतेगणं जगदिरेउक्ताः आस्यमध्यान्नि रोहयमेतत॥७॥ अपवेक्षितर्तिभिः श्लोकैः स्कंदवाक्यमाह॥ माविलासिष्टे
त्यादिरक्षतव्यं रमणीयं क्रीडावकुलं गृहणं भावतव्यप्रत्ययः संयतं युद्धं समुदायः स्वियांसं यत सम्प्रितानिसमि युद्ध इत्यमरः
समरे रक्तव्यसेवतां येषां तेस्मरं तव्यसेयतः तुल्यकृत्यारा संगराइति ते वांसेवाप नेसमरे समाम मो विलासिष्टमायज
नजहतेमाङ्किलुङ् मध्यमबहुवचनं सुरगणा असुरगणा ये तैर्मवङ्गिरितिशेषः आगरो रिवजाता अन्योन्यैरिव किंकि
तृ६ मर्थं यशः हृतं नैयुक्तमिसर्वैः॥८॥ विवस्वदिति॥ विवस्वदंशुसंस्पर्शोऽयाणं सूर्यकिरण संपर्केण द्विगुणीकृतानीतेज
जांसि येषां ते तथोक्ताः मोघं व्यर्थं युगीणं उद्यताः गुरीरु च्च मनस्पातः कतरि रुः वोयुष्माकममिमहासौ यो हसं
तीव तद्भुक्ता किंपलायमानानां स्वकुरितिहासः॥९॥ वनइति॥ वनसदं वने चरणमवनेचरके वने मार्गमगाय
संवधिनमार्ग पथानेउपयुक्तांपलाय्यमानानामिसर्वैः युष्माकमितिशेषः वालोध्वनिरस्खाम स्तीति वाकोर्ध्वेतिम
ङ्कि वणशब्द इति धातोर्घं जेताद्दर्शआदिप्यर्षय प्रत्ययः एकलाह्वयोर्भेदः उक्तेच रलयो उलयोस्तद्वत सवयो
र्वबयोरपिनमयोर्णयो आतेसविसर्गाविसर्गयोरभेदः उक्तंच सबिंदुकाविंदुकयोः स्यादभेदेन कल्पनमिति
तिवाकोः शरेस्मासके समासंजितसप्रश्न दुःखं ततकेन शाम्यतिइतिकेनोपायेन शाम्यदितिविचारयामी त्य
र्थः॥१०॥ पातितेति॥ पातितं अंशितं मृत्तुंगमाहात्म्यमनुभावो यैः तैः संहृतात्मायता कीर्तिर्यैस्ते युष्माभिरित
शेषः कांगुर्वी आपदं हंतुं न कश्चिदपीसर्वैः आपातयुद्धानिवृत्तिः सैवसाहसंकृतं अतः पापादत्यन्तं किंचि
त्पितेफलमस्तीति भावः तद्दुतोमनुनायसुभीतः परावृत्तः संग्रामेहन्यतेपरैः भर्त्तुर्यपिंडार्थं किंचित्तत्सर्वं प्रति तु७
पद्यते यस्यास्य सुकृतं किंचिदन्वार्थमुपार्जितंतत्र्र्तत्सर्वमादत्तेपरावृत्तहततरै तस्यस्थितिः॥११॥ नेति
किंवनयमसुरोर्रसेनानाजोवापकान्यपकौञ्चनधरस्सः पर्वताकारः आहार्यधरपर्वताइत्यमरः संस्था
व्यवस्थाप्रतिष्ठिसंस्थ्यकारमस्तु क्षितिवैजयंती राक्षसेन किंतु अयंतु सुखयतीति सुखंसुखसाध्याइत्यर्थः

१८ २१८ पृ०प० नवाभोजौमिलत्वप्रयत्नाः महोत्साहा इत्यर्थः अभोगोवकरोणछन्ने पूर्णं पूर्णतामप्यलप्यारपीति विश्वः धरणीस्य भूत
लवतीराजसौरजोगुणप्रधाणाः नापुरुषोहिंककश्चिन्मानुष इत्यर्थः पुरुषापुरुषा नराः सुमरः अतोनपलाय
नमुचितमितिभावः जामुत्रिकावधार्यं॥१३॥मंदमिति॥एषः मुनिः घ्रणया कृपया इषुलतां शाखामिवेषुलतां
मस्यन्ता मंदं क्षिपन्वो युष्मान् पश्यन्निव आगतावधृतं इयं पयात यान्नेषु प्रणुद इति चोदयतीकिमतः परं कश्चम
स्तीतिभावः॥१३॥नेति॥पदच्छेदस्तावत्॥न।ना।उन।नुन्नः।नुन्नोनः।ना।अनानो।नानाननाः।ननु।नुन्नः।
अनुन्नः।ननुन्नेनः।ना।अनेनाः।नुन्न।नुन्ननुत्।अस्यार्थः॥हेनाना नानाः नानाविधास्याः ऊनेन निकृ
ष्टेनेन नुन्नो विधूतः ऊनः नूनः यः सः ना न पुरुषो न तथा नुन्नः ऊनो येन स नुन्नोनः ना पुरुषः अना
ननु अपुरुषः खलु ऊना ज्ञीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमितिभावः किंच नुन्नः इनः स्वामी यस्य स नुन्ने
न१ नः संभवतीति ननुन्नेनः नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः स नुन्नोप्यनुन्नः यूयमनुन्नस्वामी
कस्या तस्य नुन्नोऽपवेतिभावः नुन्नं नुन्नान् अति नुन्नान् नुदति इति नुन्ननुन्ननुत् अतिपीडितः पीड
कः अनेनानिर्दोषो नभवति नान्तं नापि परिक्षतोमितिनिषेधादित्यर्थः अयं चैतादृशः इतिन पलायित
व्यमितिभावः अथमेकव्यंजा नः अंशस्तकारोऽत्र नदोषावहो नां सवर्णस्तु भेदकः इति सम्यगनुज्ञा
नात्॥१४॥वरमिति॥कृतः पूर्वमुत्पादितः ध्वस्ताः पश्चान्नष्टाः ते कृतध्वस्ताः पूर्वकालेत्यादिना समा
सः कृतध्वस्ता गुणायस्य तस्मात् पुंसोऽत्यंतमगुणो निर्गुणः पुमान् वरं मनाक् प्रियं वरं क्लीवेमनाक्प्रि
यमिति विश्वः तथाहि प्रकृत्या अमणिर्मणिरहितोऽलंकारः श्रेयान् च्युतोपलः च्युतरत्नो न श्रेयान् उप
लप्रस्तरे रत्ने इति विश्वः पलायितुः सुरादसुर एव वरं इतिभावः अत्र समास विरोधयोः प्रतिबिंबकरण
दृष्टांतालंकारः॥१५॥ स्यंदनाइति॥ स्यंदते प्रद्रवंतीति स्यंदनाः जवनाः स्यंदना रथाः नो संतिनेत्यादिना

सर्ग १५

कुल (१३३) पत्र हैं।